

fhn

FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA MOSTAR

UNIVERZITET “DŽEMAL BIJEDIĆ” U MOSTARU
FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA

ISTRAŽIVANJA
ČASOPIS FAKULTETA HUMANISTIČKIH NAUKA
11/2016

Mostar, 2016.

Izdavač	Izdavač Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru
Za izdavača	dr. Edim Šator
Redakcija	dr. Omer Aksoy (Tur); dr. Ivan Balta (Hr); dr. Dijana Hadžizukić (BiH); dr. Andrijana Kos-Lajtman (Hr); dr. Michael Mayer (Njem); dr. Selma Raljević (BiH); dr. Belma Šator (BiH); dr. Edim Šator (BiH); dr. Edina Špago-Ćumurija (BiH); dr. Faruk Taslidža (BiH); dr. Adnan Velagić (BiH)
Urednik	dr. Almir Marić
Lektor	dr. Lejla Žujo-Marić
DTP	Jasmin Gubeljić
Štamparija	IC štamparija Mostar
Za štampariju	Ibro Rahimić

Časopis izlazi jednom godišnje.

*Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke
finansijski je potpomoglo izdavanje ove publikacije.*

DZEMAL BIJEDIC UNIVERSITY OF MOSTAR
FACULTY OF HUMANITIES

**“RESEARCHING” – JOURNAL OF FACULTY OF
HUMANITIES
11/2016**

Mostar, 2016.

Publisher	Faculty of Humanities, "Džemal Bijedić" University of Mostar
For the Publisher	dr. Edim Šator
Editorial Board	dr. Omer Aksoy (Tur); dr. Ivan Balta (Cro); dr. Dijana Hadžizukić (BiH); dr. Andrijana Kos-Lajtman (Cro); dr. Michael Mayer (Ger); dr. Selma Raljević (BiH); dr. Belma Šator (BiH); dr. Edim Šator (BiH); dr. Edina Špago-Ćumurija (BiH); dr. Faruk Taslidža (BiH); dr. Adnan Velagić (BiH)
Editor	dr. Almir Marić
Proofreading	dr. Lejla Žujo-Marić
DTP	Jasmin Gubeljić
Printing Office	IC štamparija Mostar
For the Printing Office	Ibro Rahimić

The journal is published once a year.

*The Federal Ministry of Education and Science
has financially aided the publication of this journal.*

SADRŽAJ

HISTORIJA - Rasprave i članci	9
Almir Marić	
Hispanse kohorte u logoru na Humcu	11
Salih Jalimam	
O latinskom tekstu u povelji bana Kulina	31
HISTORIJA - Prikazi i osvrti	49
Faruk Taslidža	
Adis Zilić, <i>Stećci Podveležja. The Medieval Tombstones of Podveležje.</i>	
Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2016, 211 str.	51
Enes Dedić	
Zbornik radova: Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine,	
(ur: Sedad Bešlija), Institut za istoriju, Sarajevo 2014, 166 str.	55
LINGVISTIKA - Rasprave i članci	61
Edim Šator	
Orijentalizmi u djelu Skendera Kulenovića	63
Memnuna Hasanica	
Die Ursachen für das Verschwinden von Wörtern und Sprachensterben	71
Amela Ćurković	
Semantische Beschreibung der Präposition <i>wegen</i>	81
METODIKA - Rasprave i članci	105
Belma Šator	
Obrada frazema u nastavi bosanskog jezika kao stranog jezika	107
Jasmin Hodžić	
Metode brzog i uspješnog učenja prozodijskog sistema	
bosanskog standardnog jezika	115

Elmedin Zubović – Gorica Stevanović	
The influence of peer-assisted vocabulary introduction on its retention.	131
PREVODILAŠTVO - Rasprave i članci	143
Amira Sadiković	
Gdje je Ćorkan: kratki osvrt na prevod pripovijetke <i>Ćorkan i Švabica</i>	
na engleski jezik	145
NAUKA O KNJIŽEVNOSTI - Rasprave i članci	157
Vladislava Gordić Petković	
London i Birobidžan: san o ženskoj slobodi u prozi Sare Voters i Judite Šalgo ..	159
Selma Raljević	
Projekat novog narativa <i>Projekta Lazarus</i> Aleksandra Hemona	177
Ljubica Matek – Jelena Pataki	
Elementi romantizma u priči “Ljubav na Odru” Rikarda Jorgovanića	191
Sandina Herić	
Svemoćna majka: Problematika odnosa majke i kćeri	
u romanu <i>Pijanistica</i> Elfriede Jelinek	209
Öznur Özdarici	
Türkçeden Boşnakçaya tercüme edilen edebî eserler Külliyyatı	221
Nurullah Ulutaş; Emine Ulu	
Sabahattin Kudret Aksal’ın <i>Kahvede Şenlik Var</i> Eserinde Cinsiyet Çatışması ...	243
NAUKA O KNJIŽEVNOSTI - Prikazi i osvrti	255
Dijana Hadžizukić	
Bašovićevo razotkrivanje maski dramskog subjekta	257
UPUTA AUTORIMA	261
PODACI O AUTORIMA	263

*HISTORIJA
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi*

Almir Marić

HISPANSKE KOHORTE U LOGORU NA HUMCU

SAŽETAK

U radu se analiziraju spomenici pripadnika auxilijarnih hispanjskih kohorti koje su tokom 1. stoljeća bile stacionirane u logoru na Humcu. Radi se o dvije kombinirane kohorte (*equitata*), *cohors I Lucensium* i *cohors I Bracaraugustanorum* čiji su pripadnici ostavili ukupno osam epigrafskih spomenika. Analizom sadržaja nadgrobnih spomenika vidljivo je da se obični vojnici (*miles*) i konjanici (*eques*) najviše navode kao komemorirane osobe. Evidentiran je samo jedan oficir *Tiberius Claudius Claudianus*, prefekt *cohors I Bracaraugustanorum equitata*. Kohorte su najvjerojatnije regrutovane za vrijeme Velikog ilirskog ustanka (6-9. g.) sa prostora sjeverozapadne Hispanije koji je poslužio kao regrutna baza i u narednim decenijama. Tome u prilog svjedoče antroponimi svih analiziranih vojnika i oficira koji su potvrđeni na području sjeverozapadne Hispanije, kao i struktura nadgrobnih spomenika koja je u mnogim elementima slična kod pripadnika obje kohorte.

Ključne riječi: kohorte, auxilijari, Humac, *Hispania Tarraconensis*, Bracara Augusta, Lucus Augusti, epigrafski spomenici

Uvod

U auxilijarnom logoru na Humcu¹ tokom njegovog višestoljetnog postojanja boravile su kohorte iz raznih dijelova Carstva. Tu su bile smještene kohorte

1 U nauci ne postoji jedinstveno mišljenje oko supstrukcija koje su krajem sedamdesetih godina 20. stoljeća iskopane na Humcu, lokalitet Gračine. Prema mišljenju Bojanovskog, iskopani dio predstavlja stalni rimski vojni logor (*castra stativa*) iz ranog principata, sa nešto modificiranom shemom klasičnog logora (Bojanovski 1981: 64). Međutim, R. Dodig smatra da iskopane rimske zgrade na Gračinama predstavljaju *balneum* (rimsko kupalište) i *casa* (prateći stambeni objekat) sa atrijem i vestibulom, dok vojni logor treba tražiti

porijeklom iz zapadnih Alpa, sa područja južne Britanije, itd. Među njima se nalaze i dvije kohorte sa sjeverozapada Pirinejskog poluostrva, *cohors I Lucensium equitata* i *cohors I Bracaraugustanorum equitata*. Vjerovatno su učestvovala u gušenju Velikog ilirskog ustanka (6-9. g.), kada je veliki broj rimskih legija i augzilijarnih kohorti bio mobilisan da se uguši ustanak koji je predstavljao ozbiljnu prijetnju rimskoj državi. Velej Paterkul piše da su u toku ovog ustanka Rimljani mobilizirali deset legija, više od sedamdeset kohorti, deset ala i više od deset hiljada veterana, a uz to i veliki broj dobrovoljaca i brojno kraljevo konjaništvo (Vel., Hist., II:113). Hispanske kohorte koje su učestvovala u gušenju ustanka regrutovane su na sjeverozapadu Pirinejskog poluostrva, u oblasti Galicije (*Callaecia*). Većim dijelom rimske vladavine Hispanija je bila podijeljena na tri provincije, od koji su dvije manje, Betika i Luzitanija, koje su ranije činile *Hispaniu Ulterior*, dok je treća hispanska provincija bila *Hispania Criterior* (poznata i kao *Hispania Tarraconensis*, po glavnom gradu provincije). Ova upravno – teritorijalna jedinica je bila jedna od najvećih provincija Rimskog carstva i prostirala se područjem između španske mediteranske obale, od Katalonije do Almerije i Atlanskih teritorija na sjever i sjeverozapad.²

Pored osnovne administrativne podjele na provincije, prostor rimske Hispanije je bio podijeljen i po sudskim nadležnostima. Postojalo je sedam sudbenih konventa, među kojima su se nalazili *Lucus Augusti* i *Bracara Augusta*, dva konventa iz kojih su regrutovani augzilijari *cohors I Lucensium equitata* i *cohors I Bracaraugustanorum equitata*. U savremenom kontekstu ovaj prostor obuhvata špansku Galiciju, te sjeverne dijelove Portugala. Nakon Augustovog osvajanja, te nove upravno – teritorijalne organizacije, planinsko područje sjeverozapadne Hispanije postalo je veoma važna regrutna baza rimskih pomoćnih trupa. *Hispania Tarraconensis* je obilovala prirodnim bogatstvima, rudnicima zlata, industrijom itd. To je bio jedan od glavnih razloga zbog čega je veliki broj ljudstva regrutovan upravo u ovoj provinciji – eksploatacija prirodnih resursa zahtijevala je izvoz ljudskih resursa (Haynes 2013: 106). Prema J. Spaulu, sa područja sjeverozapadne Hispanije regrutovano je 18 pješadijskih kohorti, od čega 12 iz

negdje u blizini, sudeći po velikim količinama crijepa i obrađenog kamena na širem području kompleksa (Dodig 2011:331). Opširnije o ovoj temi vidjeti: Dodig 2011:327-343.

2 Opširnije o upravno-teritorijalnoj organizaciji Španije u rimsko doba vidjeti: Alföldy 2008:453.

Galicije i 6 iz grada Braca.³ Na njihovo značajno učešće u augzilijarnim jedinicama ukazuje veliki broj različitih kohorti koje su dobile imena po hispanskim narodima poput: *Asturum*, *Callaecorum*, itd. Prilikom formiranja novih pomoćnih kohorti, u praksi rimskih vlasti bilo je uobičajeno da se nove jedinice nazovu prema narodu, geografskom području ili određenoj administrativnoj jedinici iz koje su njihovi pripadnici regrutovani. Hispanske kohorte smještene u logoru na Humcu imenovane su prema juridičkim konventima sa čijeg su područja augzilijari vodili porijeklo. Kasnije, lokalnim regrutovanjem koje se u provinciji Dalmaciji prakticalo od druge polovine 1. stoljeća u potpunosti se gubila veza između imena jedinice sa njenim izvornim etničkim sastavom.

Cohors I Lucensium equitata

Cohors I Lucensium equitata je porijeklom iz grada *Lucus Augusti* sa sjeverozapada Pirinejskog poluostrva koji je bio sjedište istoimenog juridičkog konventa.⁴ U Ilirik, odnosno kasniju provinciju Dalmaciju, je vjerovatno došla za vrijeme, ili nedugo nakon završetka Velikog ilirskog ustanka (Alföldy 1962:287; Roxan 1973:464; Cheesman 1914:71). Glavaš na osnovu broja stipendija *Andamionius Andami f.*, *Rufus Angeti f.* iz logora na Humcu, te *Flavos Bouti f.* iz Kadine Glavice pretpostavlja da je *cohors I Lucensium equitata* po dolasku u provinciju Dalmaciju prvo bila stacionirana u logoru u Kadinoj Glavici, vjerovatno već u doba Tiberija, odakle je premještena na Humac (Glavaš 2015:51). Ovdje je vjerovatno provela prvu polovinu 1. stoljeća. Poznati natpisi ove kohorte iz provincije Dalmacije otkriveni su još u Saloni (CIL III:8736) i Promoni (CIL III:9834).⁵ U prvim godinama Domicijanove vladavine, kada je situacija na donjem Dunavu postala izuzetno opasna, prebačena je na ovaj dio rimske granice, zajedno sa jedinicom *Ala (Tungrorum) Frontoniana* (Alföldy 1962:270; Wilkes 1969:141). Nasuprot Wilkesu,

3 Spaul 2000 69:70; I. Haynes smatra da ovim kohortama treba dodati još dvije kohorte iz Cantabrije, što čini ukupno 20 jedinica regrutovanih na sjeverozapadu Hispanije, odnosno 44 na prostoru čitave provincije *Hispania Tarraconensis* (Haynes 2013:106, fus. 12).

4 Općenito o kohortama podignutim na području lucenskog juridičkog konventa vidjeti: Santos Yanguas 1980a: 107-124.

5 Starac smatra da se u Promoni vjerovatno nalazilo sjedište jednog odjeljka kohorte, odnosno vojna straža (Starac 2000:32).

Roxan smatra da je premještaj kohorte bio dio Vespazijanove preraspodjele pomoćnih jedinica nakon 70. godine (Roxan 1973:466). Nije poznato gdje se nalazio panonski logor ove kohorte (Lörincz 2001:37). U Panoniji se nije dugo zadržala, jer se spominje na vojničkim diplomama iz Sirije koje se datiraju u razdoblje 85-88 (Lörincz 2001:37). Kohorta se spominje i na natpisu koji govori o karijeri pripadnika viteškog staleža *M. Valerius Lollianusa* (CIL III:600). On je bio zapovjednik (*praepositus*) nekoliko ala i kohorti među kojima i *cohors I Lucensium* za vrijeme kampanja Lucija Vera protiv Parta (162-166. godine). Nakon toga u izvornoj građi se dalje ne navodi šta se desilo sa ovom augzilijarnom jedinicom.

Na području današnjeg Ljubuškog ostavila je dva spomenika na kojima je sigurno potvrđena pripadnost komemoriranih ovoj kohorti, dok za treći fragmentirani spomenik sa velikom vjerojatnošću možemo pretpostaviti da je podignut za augzilijara ove jedinice. *Rufus Angetus* je pripadnik *cohors I Lucensium equitata* čiji nadgrobni spomenik vjerojatno spada među najstarije spomenike ove kohorte pronađene u ljubuškom kraju (Meyer 2012: 121). Natpis na spomeniku glasi: *Rufus Angeti f(ilius) / mil(es) coh(ortis) I Luce(nsium) / annorum XXX / stipen(diorum) XI⁵ / h(ic) s(itus) e(st) / h(eres) p(osuit)* (CIL III:8492). *Rufus* je umro kada je imao 30 godina, nakon jedanaest godina službe. Njegova nadgrobna stela se sastoji od profiliranog zabata sa glavom Meduze u sredini, arhitektonske kompozicije edikule i natpisnog dijela (Paškvalin 2012:63). Određeni dekorativni elementi na njegovom spomeniku, poput reljefnog prikaza Meduze, blisko ga povezuju sa predklaudijevskim spomenicima veterana VII legije T. Varija sa lokaliteta Smokovice u Hardomilju (Holder 1980:152). Ovome treba dodati i nadgrobne spomenike veterana G. Licinija, M. Livija i K. Valerija iz Hardomilja koji imaju isti motiv (Tončinić 2011:5,154). Zbog toga Meyer smatra da natpis treba datirati u drugu dekadu 1. stoljeća (Meyer 2012:124). Kognomen *Rufus* je rasprostranjen širom rimskog svijeta, najvećim dijelom u Hispaniji i Italiji, a često se sreće i u Dalmaciji (Alföldy 1969:283-284; Mócsy 1983:246). Potvrđen je na prostoru sjeverozapadne Španije, prostoru odakle je kohorta prvobitno regrutovana, dok je ime *Angetus* (gen. *Angeti*) zabilježeno u Luzitaniji (OPEL I:54; Comes Maymó 2010:158).

Na desnoj obali Trebižata, u Hardomilju, 1880. godine otkrivena je stela *Andamioniusa*, konjanika (*eques*) *Cohors I Lucensium equitata*. Natpis na steli glasi: *Andamionius An-/dami f(ilius) eq(ues) coh(ortis) I / Lucens(ium) ann(or)um XXXV / st(ipendiorum) XV h(ic) s(itus) e(st)⁵ / Gav[i]llius fr[at?]er / [eiu?]s pos(u)it*

(CIL III:8486; Patsch 1907:61; Alföldy 1962:294, br. 16/3; Bojanovski 1979b:48-51, sl. 3; Patsch 1996:64; Škegro 1997:88, br. 16; Dodig 2007:16; EDH 056523). *Andamionius*, sin Andamusov je umro u 35. godini života, nakon 17 godina vojne službe. Stela se sastoji od natpisnog polja, edikule i zabata u kojem se nalazi oštećeni lik Meduze (Bojanovski 1979:49). Nadgrobne spomenike sa ovakvim karakteristikama Holder datira u Klaudijevo doba.⁶ Datiranje u ovo razdoblje sugerije da je nekoliko decenija razlike između spomenika Rufusa i Andamioniusa, što znači da se regrutacija mladića u sjeverozapadnoj Hispaniji nastavila i nakon one sa početka 1. stoljeća (Meyer 2012, 124).

Na natpisu se navodi da mu je nadgrobni spomenik podigao njegov brat, koji se vjerovatno zvao *Gavilius*.⁷ Vrlo je vjerovatno da termin *frater* na natpisima ne označava biološku povezanost, nego kolege vojnike koji su jedni drugima podizali nadgrobne spomenike (Meyer 2012:282). Naime, većini aktivnih vojnika koji su služili u augzilijskim trupama u prvom stoljeću samo su kolege vojnici mogli prisustvovati sahranama i pobrinuti se za podizanje nadgrobnog spomenika.⁸ Oni su, kao vojnici, putovali stotinama kilometara daleko od svog doma zbog potreba vojne službe i bili su odvojeni od svoje braće i sestara, osim ako oni nisu bili sa njima u službi ili su ih eventualno pratili. U takvoj situaciji, odvojen od doma i bliže porodice, vojnik se uvijek zbližavao sa svojim saborcima, stvarajući jednu specifičnu i zatvorenu zajednicu koja je imala visok stepen unutrašnje kohezije. Općenito, ovo pitanje je veoma teško razriješiti, jer je nemoguće znati da li riječ

- 6 Prema mišljenju Holdera, u Klaudijevo doba moguće je datirati i nadgrobni spomenik na kojem se spominje Flavos Bouti, augzilijski *cohors I Lucensium* koji je bio stacioniran u logoru u Promoni (Holder 1980:153, 315).
- 7 Kognomen *Gavilius* znatno je rasprostranjeniji kao gentilicij (Alföldy 1969, 209). Najviše je u formi gentilicija raširen u Italiji (Dodig 2007:69).
- 8 Sahrana i podizanje nadgrobnog spomenika preminulom vojniku finansirani su iz zajedničkog fonda u koji su svi vojnici redovno uplaćivali određeni iznos od trenutka regrutacije, osiguravajući na taj način da, ako neki vojnik umre na početku službe, da bude propisno sahranjen. U nekim slučajevima oficiri unutar jedinica su imenovani kao nasljednici (*heres*), ali u većini slučajeva preminuli vojnici su bili sahranjeni od strane svojih drugova (*contubernales*) sa kojima su dijelili vojničke barake (Wilkes 1969, 148). Rimska država je ohrabrivala sahranu vojnika u privatnoj sferi, bez angažmana vojnih vlasti. Od toga je imala određene koristi, pošto su vojnici bili ohrabrivani da štede novac, da gaje dobre veze sa drugovima, a, osim toga, na taj način su poštedili vojsku od odgovornosti raspolaganja njihovim tijelima, čak i kada su služili veoma daleko od kuće i familije (Hope 2003:87).

frater na nekom epigrafskom spomeniku označava biološku srodnost ili rodbinski nepovezane pojedince koji su koristili taj termin kao izraz bliskosti, ali je malo vjerovatno da se radi o braći u klasičnom smislu, osim u izuzetnim slučajevima.⁹

Veoma teško je odgonetnuti i porijeklo imena navedenih na steli. Neki autori smatraju da je Andamionius ime ilirskog porijekla (Krahe 1929:5; Mayer 1957:43; Katičić 1962:112), a drugi da je keltskog ili keltiberskog (Alföldy 1969:358). Ipak, znatno je izvjesnija druga varijanta. U prilog tezi da je keltiberskog porijekla može poslužiti činjenica da je ime njegovog oca (Andamus) dosad zabilježeno jedino u španskim provincijama (Meyer 2012: 123). Spominje se na još ukupno četiri natpisa sa Iberskog poluostrva (Vallejo 2016:262). Andamionius vjerovatno predstavlja izvedenicu od patronimika koji vuče porijeklo iz keltskog *and-amō, „najniži“ u značenju nepoštovanja ili određene povezanosti sa podzemnim svijetom (Zeidler 2007:46).

U epigrafskom korpusu iz ljubušskog kraja evidentiran je još jedan konjanik čije ime nije sačuvano na fragmentiranom spomeniku (CIL III:8494). Na natpisu se ne spominje u kojoj kohorti je augzilijar služio. Meyer pretpostavlja da se radi o pripadniku I. lucenske kohorte (Meyer 2012:141-142), dok je Alföldy već ranije odlučno odbacio takvu tezu, te je ovaj spomenik pripisao pripadniku *cohors I Belgarum equitata* (Alföldy 1962:293, br. 7/21). Vjerovatnije je da je nadgrobnii spomenik podignut augzilijaru Prve kohorte Belgâ. Naime, augzilijari *cohors I Lucensium* evidentirani na prostoru današnjeg Ljubušskog pripadali su prvim generacijama te kohorte koji su regrutovani u sjeverozapadnom dijelu Iberskog poluostrva. Slična je situacija i sa drugim kohortama koje su regrutovane u kontekstu gušenja Velikog ilirskog ustanka, a koje su bile stacionirane u logoru na Humcu, poput *cohors III Alpinorum equitata* ili *cohors I Bracaraugustanorum equitata*. Mala je mogućnost da su domaći mladići regrutovani u rimske pomoćne trupe već u prvoj polovini 1. stoljeća. Sa druge strane, Prva kohorta Belgâ je na Humcu boravila od kraja 1. stoljeća, zatim cjelokupno 2. i dio 3. stoljeća. Većinu njenih augzilijara, izuzimajući oficirski kadar, činili su domaći ljudi, te možemo sa velikom vjerovatnoćom pretpostaviti da se spomenik sa lokaliteta Kutac odnosi na njenog pripadnika.

9 Prema mišljenju A. Kurilić, s obzirom da komemoracija *frater-fratri* barem u pola slučajeva označava "braću po oružju" pravilnije bi ih bilo definirati kao *amici* (Kurilić 2008:66).

Sl. 1. Stela konjanika Andamioniusa,
foto: A. Marić

U ljubuškom kraju nisu pronađeni natpisi na kojima se navode oficiri ove kohorte. Ipak, prema jednom fragmentiranom natpisu iz Salone na kojem se navodi Kalpurnij, prefekt *cohors I Lucensium equitata*, uočavamo isti obrazac koji je prisutan i u ostalim augzilijskim kohortama stacioniranim u logoru na Humcu (CIL III:8736). Oficirski kadar kohorte obično nije bio porijeklom iz regije odakle je kohorta prvobitno regrutovana. Kalpurnij je bio najvjerojatnije iz Salone, pošto je bio upisan u glasački okrug Tromentina kojem je ovaj grad pripadao (Glavaš 2015:51). Vjerojatno je pripadao italskoj porodici koja se doselila u centar provincije Dalmacije, napredovao je u karijeri, te se uzdigao od položaja legijskog centuriona do viteškog staleža (Roxan 1973:467). Zapovjednik *cohors I Lucensium* zabilježen je i na nadgrobnom spomeniku iz Rima. Radi se o Titu Statiliju Optatu, pripadniku viteškog staleža koji je imao bogat *cursus honorum*, te je obavljao čitav niz odgovornih funkcija širom Rimskog carstva među kojima je i prefekt *cohors I Lucensium* (CIL VI:31863). Alföldy je datirao spomenik u razdoblje ranog principata (Alföldy 1962:294). Pflaum je na osnovu analize različitih

funkcija koje je obnašao Optat, posebno *procurator Augusti ad census Britanniae*, zaključio da spomenik treba datirati najranije u 117. godinu (Pflaum 1960:119). Prema M. Roxan, ako je Optat bio prefekt *cohors I Lucensium* u Trajanovo ili rano Hadrijanovo doba, onda je to vjerovatno bilo u vrijeme kada je kohorta bila smještena u Siriji gdje je prema redosljedu časti dobio i promociju na položaj tribuna legio VI Ferrata (Roxan 1973:467).

Cohors I Bracaraugustanorum equitata

Druga kohorta sa Pirinejskog poluostrva, čiji su pripadnici evidentirani u ljubuškom kraju, je *cohors I Bracaraugustanorum equitata*.¹⁰ Ova kohorta bila je porijeklom iz grada Bracara Augusta, sjedištu sudbenog konventa koji se nalazio na mjestu današnje Brage, u sjeverozapadnom dijelu Portugala. Treba razlikovati nazive augzilijarnih jedinica *cohors Bracarum* i *cohors Bracaraugustanorum* koji se javljaju u izvornoj građi. Prema J. Benešu, prvi dolaze sa područja Galicije u kojima je živio indigeni narod Bracari, dok su Bracaraugustani porijeklom iz glavnog grada tog prostora, Bracara Auguste (Beneš 1970: 239-245). P. Le Roux, pak, smatra da se termini Bracari i Bracaraugustanorum mogu odnositi na osobe istog porijekla (Le Roux 1980:43-65). Prema mišljenju Roxan, *cohors I Bracaraugustanorum equitata* je iz Španije u provinciju Dalmaciju mogla biti prebačena u vrijeme Velikog ilirskog ustanka 6 – 9. g. ili u ranoj fazi Klaudijeve vladavine (Roxan 1973: 424). Nakon toga njeno prisustvo je potvrđeno na jednoj vojničkoj diplomi iz Mezije, koja se datira u april 75. godine (Matei – Popescu 2010:194). Kao i veliki broj drugih jedinica, učestvovala je u Dačkom ratu. Nakon osvajanja tog prostora i Hadrijanove reorganizacije Dacije, ostala je u novoformiranoj provinciji *Dacia Inferior*.

U epigrafskom korpusu iz ljubušskog kraja nalazi se ukupno pet spomenika na kojima se navodi ova kohorta. Jedini oficir I. bracaraugustanske kohorte sa ovog područja čiji je nadgrobni spomenik dosad otkriven jest *Tiberius Claudius Claudianus*, koji je obavljao dužnost prefekta *cohors I Bracaraugustanorum equitata*. Natpis na njegovom posvetnom spomeniku glasi: *Dianae Nemore(n) s(i)/ sacrum/ Ti(berius) Claudius Claud[i]-/anus praef(ectus) coh(ortis) I/ Bracar august(anorum)/ ex voto su[s]cep(to) de suo* (CIL III:1773; ILIug III:157; Patsch

10 Opširnije o kohortama iz ove oblasti u rimskom svijetu vidjeti: Santos Yanguas 1979:367-390.

1895:15; Isti 1907:76; Alföldy 1962:293, br. 1/8; Patsch 1996:78; Dodig 2007:15-16; EDH 039236). Na početku su mnogim augzilizarnim regimentama komandovale njihove plemenske starješine (Keppie 1998:184). Kasnije su prefekti kohorti obično birani iz redova viteškog staleža. Od Augusta do Trajana oko polovine vitezova koji su bili na zapovjedničkim položajima u augzilizarnim jedinicama vjerovatno su bili na položajima nevezanim za vojnu službu, poput municipalnih dužnosnika, sudskih pozicija, kao službenici u edila i kvestora ili kao *praefectus fabrum* (Holder 1980:72). Tehnički su bili civili, bez vojnog znanja, koji su služili sa vojskom i djelovali pod komandom zapovjednika legije i provincijalnih namjesnika, koji su pripadali senatorskom staležu (Wilkes 1969:137). *Cursus honorum* oficira, koji je započinjao karijeru kao prefekt u pomoćnim trupama, uglavnom je bio ustaljen. Od Neronove vladavine, ili bar od flavijevskog razdoblja, bilo je normalno prvo služiti kao *praefectus cohortis*, zatim kao *tribunus militum* i konačno *praefectus equitum* (ili, kako kako je češće titulisan u to vrijeme, *praefectus alae*) (Keppie 1998:177).

Tiberius Claudius Claudianus je vjerovatno bio porijeklom iz Hispanije. Alföldy smatra da je bio porijeklom iz mjesta Tudaе (današnji grad Tui u regiji Pontevedra), koje je pripadalo *conventus Bracaraugustanus*, odakle su prvobitno regrutirani pripadnici njegove kohorte, na granici između Luzitanije i Tarakonske Hispanije (Alföldy 1969:285). Tu je otkriven epigrafski spomenik na kojem se spominje izvjesni *Ti. Claudius...*, čije ime nije moguće potpuno pročitati, ali u slučaju da se može identifikovati sa prefektom kohorte *I Bracaraugustanorum equitata* sa Humca, onda je *Tiberius Claudius Claudianus* vjerovatno bio porijeklom iz *conventus Lucensis*, što je vjerovatna restitucija imena juridičkog konventa na natpisu iz Tudaе.¹¹

Na Humcu je *Tiberius Claudius Claudianus* podigao oltar za boginju Dijanenu *Nemorensis*, najranije u Klaudijevo doba, a najvjerovatnije u vrijeme kad je Neron bio car (Roxan 1973:422). Prema tome, malo je vjerovatno da je pripadao oficirima u augzilizarnim kohortama koji su svoj status stekli kao starješine pojedinih hispanskih naroda u prvoj fazi regrutacije mladića na sjeverozapadu Hispanije. Vjerovatnije je na ovaj položaj došao zbog činjenice da je bio iz

11 [de] Caepol... (et genio) /conv[entus Lucensis] / Ti. Claud[ius praef.] / cho[rtis] Bra[carau-gustan (orum)] / aureae [ex voto sacrum] (Roxan 1973:737; EDH 051360).

lucenskog konventa koji je bio susjedni Bracara Augusti, te se vjerovatno očekivalo da će se lakše nositi sa augzilijarima iz ove oblasti nego oficiri iz drugih krajeva Carstva.¹² Spomenik je evidentiran krajem 19. stoljeća u Franjevačkom samostanu na Humcu, ali se vremenom izgubio. Radi se o počasnoj ari čija se kopija danas nalazi uzidana u Ereševoj kuli, u selu Vid kod Metkovića (Dodig 2007:15). Dijana Nemorensis ili šumska Dijana je predstavljala staroitalski oblik kulta boginje Dijane.¹³ Njeno prvobitno i najpoznatije svetište nalazilo se na sjevernoj obali jezera Nemi (lat. *nemus Aricinum*), u blizini današnjeg grada Aricija, 30 kilometara od Rima. Svećenik njenog svetišta nazivao se *rex Nemorensis*, kralj Nemija, koji je, prema tradiciji, na taj položaj dolazio nakon borbe sa svojim prethodnikom (Pascal 1976:23-39).

Na lokalitetu Blinja u Teskeri pronađena je stela Veranusa, sina Katurovog, konjanika *cohors I Bracaraugustanorum equitata*. Natpis na njegovom spomeniku glasi: *Veranus Caturonis / f(i)lius eq(ues) coh(ortis) I Bracaraug(ustanorum) / turma Tironis ann(norum) / XXXIIX stipendiorum⁵ / XVIII h(ic) s(itus) e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) / h(eredes) p(osuerunt) / Tiro dec(urio) et Crispus / Caturonis* (AE 2000:1179; Dodig 1985:107-115, sl. 5-8; Bojanovski, 1988:386; Škegro 1997:88, br. 15; Dodig 2007:31; Isti 2008a:7-22; Meyer 2012:125-126; EDH 039821). Veranov spomenik sastoji se od trokutastog zabata u čijem je središtu vjerovatno prikazana Meduza, zatim dijela koji predstavlja i portretno i natpisno polje, te plitkog reljefa konja ispod kojeg se nalazi par identičnih figuralnih predstava u kasetonima (Dodig 1985:107-110; Isti 2008:7-8; Maršić 2002:301). Iako je ukupna dekorativna shema detaljnije razrađena, Veranusov nadgrobni spomenik po svojim karakteristikama podsjeća na Andamionusov, što znači da su mogli nastati u približno isto vrijeme (Meyer 2012:125). Također, upotreba epigrafske formule *T.F.I.H.P.* sugeriše predklaudijevsko doba (Holder 1980:151).

12 Augzilijari sa područja sjeverozapadne Hispanije su bili nešto ratoborniji u odnosu na vojnike pomoćnih trupa iz ostalih dijelova Carstva. Poticali su iz planinskih krajeva koje su rimske vlasti jako teško kontrolisale. Svakako je to bio jedan od glavnih razloga zbog kojih su Rimljani formirali veliki broj pomoćnih jedinica upravo od mladića iz sjeverozapadne Hispanije. Imenovanje oficira iz tih oblasti, koji su poznavali karakter lokalnih mladića, vjerovatno je predstavljalo jedan od načina na koji su vlasti nastojale držati pod jačom kontrolom kohorte regrutovane u tim problematičnim krajevima.

13 O porijeklu i kultu Dijane Nemorensis vidjeti: Green 2007.

Veranus je umro u 38 godini života, nakon 18 godina službe u *cohors I Bracaraugustanorum equitata*. Spomenik su mu podigli, prema njegovoj želji, dekurion *Tiro* i *Crispus Caturu*. Potonji je vjerovatno bio brat preminulog konjanika, regrutovan zajedno sa njim u inicijalnoj fazi postojanja kohorte, što im je omogućilo da budu stacionirani u istom mjestu (Lujan 2006:718; Meyer 2012:126, 241). Nije jasno navedeno da je *Crispus* bio vojnik, ali se iz općeg konteksta takav zaključak nameće kao logičan. Ime je relativno često u rimskom svijetu, ali je najfrekventnije na Iberskom poluostrvu gdje se navodi na šest spomenika. Pošto se najviše javlja u tom dijelu rimskog svijeta, može se odrediti kao keltibersko ime (Dodig 2008a:11). Ime njegovog oca se još češće pojavljuje na tom poluostrvu, najviše u Galiciji i Luzitaniji, sa ukupno 26 potvrda (u oblicima *Caturu* i *Caturus*), pa se i ovaj antroponim može označiti kao keltiberski (Meyer 2012:126).

Meduttus, Katuruov sin, je također bio vojnik *cohors I Bracaraugustanorum equitata* u vrijeme kada je ova kohorta bila stacionirana u logoru na Humcu. Natpis na njegovom nadgrobnom spomeniku glasi: *Meduttus / Caturonis / f(ilius) miles coh(ortis) I / Bracaraug-^s/ustanoru[m] / ann(or)um XXX s[tip(endiorum)] / [-----? (AE 1907:249; ILIug III:1928; Patsch 1907:74-75, sl. 37; Isti 1996:76, sl. 37; Isti 1914:164, sl. 26; Alföldy 1962:293, 2/8; Dodig 2007:26; Paškvalin 2012:64; EDH 024005)*. Njegov otac se također zvao *Katuru*, kao kod *Verana* i *Krispa*, ali datiranje ovog natpisa u sredinu 1. stoljeća isključuje mogućnost da su njih trojica bili braća (Meyer 2012:127). Ime je veoma često na Iberskom poluostrvu, gdje se javlja 35 puta, od čega na sedam natpisa u okrugu Braga u Portugalu, antičkom *Bracara Augusta*, po kojemu je kohorta dobila ime (Dodig 2008a:11).

Nadgrobni spomenik *Verana*, sina *Katuronova*, konjanika *Cohors I Bracaraugustanorum*, po nekim svojim karakteristikama posjeduje određenu umjetničku vrijednost. Ubraja se među vojničke stele kojima se portret pokojnika nalazi u edikuli. Portreti se često javljaju na nadgrobnim spomenicima tipa stela, koje se u literaturi uobičajeno nazivaju portretnim stelama.¹⁴ Njihova pojava povezana je sa personalizacijom nadgrobnih spomenika (Paškvalin 2012:12). Na prostoru današnjeg Ljubuškog i okoline pronađeno je nekoliko stela sa portretima pokojnika u edikuli (Paškvalin 1985:119-131). Nadgrobni spomenici sa ovakvim portretima po svojim karakteristikama spadaju u stele arhitektonske kompozicije. Najčešće

14 Općenito o portretnim stelama u provinciji Dalmaciji vidjeti : Maršić 2002.

se javljaju u obliku trokutastog zabata što ih povezuje sa grčkim nadgrobnim hramovima i grobnim kapelicama (grč. *naiskoi*, lat. *aediculae*), zbog čega su u naučnom diskursu poznate i kao “stele u obliku edikule”, odnosno “naiskos” stele (Maršić 2002:67). Vojnici su najčešće naručivali stele ovakvog oblika (Maršić 2002:180). Njihova novčana primanja su bila redovna i nešto veća u odnosu na ostale društvene kategorije tako da su mogli priuštiti izradu bogatije ukrašenih nadgrobnih spomenika. Veranusov spomenik ubraja se u tipične vojničke stele kakve su zabilježene širom provincije. Naručivane su u kamenoklesarskoj radionici pored legijskog logora u Tiluriju, koja je proizvodila najveći broj ovih spomenika, po uobičajenim obrascima uz određene modifikacije (Dodig 2008a:11). Vjerovatno je postojala i domaća kamenoklesarska radionica u ljubuškom kraju, s obzirom na veliki broj epigrafskih spomenika koji su do sada zabilježeni (Dodig 2003:236).

Na lokalitetu Blinja u Teskeri pronađena je i stela na čijem natpisnom dijelu se spominje Tures Alhuri, konjanik *cohors I Bracaraugustanorum equitata*. Natpis glasi: *Tures Alhuri / f(i)lius eq(ues) coh(ortis) I / Bracaraugus(tanorum) / ann(or)um XXV stip(endiorum) VII ⁵/ h(ic) s(itus) est h(eres) p(osuit)* (Dodig 1985:100-107, sl. 3-4; Bojanovski 1988:385; Škegro 1997:88, br. 14; Dodig 2007:30; EDH 039812). Tures, sin Alburov je umro u 35 godini života, poslije 7 godina vojne službe. Spomenik su mu postavili nasljednici (*heredes*), odnosno njegove kolege iz kohorte. Dekorativni elementi na njegovom nadgrobnom spomeniku također posjeduju neke karakteristike slične spomenicima *cohors I Lucensium equitata*. Predstava rozete unutar trokutastog zabata podsjeća na onu Flavosa, augzilijara iz Promone, i kada se kombinuje sa nedostatkom formule *T.F.I.* upućuje na Klaudijevo doba (Meyer 2012:127).

Onomastički elementi sa natpisa predstavljaju jedinu mogućnost za dobivanje dodatnih informacija o preminulom vojniku. Kognomen *Tures* zabilježen je samo na keltiberskim natpisima, a patronimik Alhuri u Luzitaniji i u Bragi (Comes Maymó 2010:159).¹⁵ Kognomen *Alburus* (čiji oblik u genitivu je *Alhuri*)

15 Antroponimi iz antičke Hispanije obično nisu raspoređeni po jasno određenim imenskim zonama. Veoma je teško utvrditi specifične karakteristike jezika koji su se govorili u bilo kojem području Iberskog poluostrva. Ipak, postoje određene sličnosti između nekih regija. Tako npr. indigena lična imena iz *conventus lucensis* pokazuju veću povezanost sa istočnim susjedima Asturcima, dok su oni iz *bracarensis* bili više povezani sa imenima koja se pojavljuju južnije u Luzitaniji (Lujan 2006:717-718).

u *masculinumu* je evidentiran na 3, dok je u formi *femininuma* (*Albura*) prisutan na ukupno 11 spomenika u Hispaniji (Vallejo 2016:250).

Cohors I Bracaraugustanorum equitata spominje se također na oštećenoj vojničkoj steli sa lokaliteta Smokovice u Hardomilju (ILJug III:1929; Patsch 1907:75-76, sl. 38; Isti 1996:78, sl. 38; Alföldy 1962:293, 3/8; Bojanovski 1988:386; Dodig 2007:26; EDH 034246). Fragmentirani natpis glasi: -----]sca[---] / miles c[oh(ortis) I] / Bracarau[gustano]-/rum an(norum) X[---] / h(ic) s(itus) e(st) / Cambi[---] / h(eres) p(osuit). Patsch je predložio da se ime preminulog vojnika čita kao *Pituscanus* (Patsch 1907:76). Njegovo čitanje, prema mišljenju R. Comes Maymó, se ne slaže sa uvijek potpunim onomastičkim formulama (ime i filijacija) na nadgrobnim natpisima augzilizara iz Galicije smještenih u logoru na Humcu (kao i augzilizarnih vojnika porijeklom iz ostataka sjeverozapadne Hispanije i treće kohorte Alpinaca) (Comes Maymó 2010:160). Dodig predlaže čitanje *Piscator* (Dodig 2007:26), iako se to ime ne navodi u bazama podataka poput *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (EDH) ili *Banco de Datos Hesperia de las Lenguas Paleohispánicas* (BDHESP). U drugom redu, koji je oštećen u gornjoj lijevoj strani, moguće je restituirati F od F(ilius), jer ima dovoljno prostora, a uz to se radi o standardnoj odredbi na natpisima *cohors I Bracaraugustanorum* (Comes Maymó 2010:160).

Ime nasljednika (*heres*) počinje, kako je predložio Patsch, sa *Cambi-* (*Cambis* ili *Cambic*) (Patsch 1907:76) A. i J. Šašel predlažu *Cambrianus* (ILJug III:1929), koje Alföldy, pozivajući se na Holdera, smatra keltskim (Alföldy 1969:358). Ipak, na natpisu je primjetan prostor između C i AMBI. Comes Maymó stoga predlaže oblik *Ambini* (f) zabilježen kao keltiberski patronimik u Salamanci – ili neki drugi sa korijenom *am*, iako porijeklo nasljednika ne mora nužno biti isto kao i preminulog vojnika. Smatramo da je prijedlog Comes Maymó nešto vjerovatniji. Naime, kognomen *Ambinus* potvrđen je na području današnje Salamanke u sjeveroistočnom dijelu provincije Luzitanije (Vallejo 2016:123) koja je prema imenskim obrascima bila više povezana sa brakaraugustanskim konventom.¹⁶ Sa druge strane, *Cambrianus* nije potvrđen na području Hispanije, dok se u provinciji Dalmaciji javlja samo u Pljevljima (ILJug:1734; CIL III:08322; EDH 034016).

16 Vidjeti fus. 15.

Zaključak

Za proučavanje hispanskih augzilijarnih kohorti smještenih u logoru na Humcu najvažniji izvor predstavlja epigrafska izvorna građa. Kratki natpisi sa nadgrobnih i zavjetnih vojničkih spomenika daju vrlo malo podataka na osnovu kojih je moguće dati cjelovit prikaz dolaska ovih kohorti i njihovih aktivnosti na području današnjeg Ljubuškog. Posebno su maglovita saznanja o prvoj polovini 1. stoljeća gdje je vrlo teško procijeniti da li su neke kohorte spadale među one o kojima piše Velej Paterkul ili su na Humac smještene kao rezultat kasnijeg regrutovanja hispanskih mladića. Ukupno je evidentirano osam spomenika koji se povezuju sa hispanskim kohortama u ljubuškom kraju. Od toga se na njih pet spominju pripadnici *cohors I Bracaraugustanorum equitata*, dok se augzilijari *cohors I Lucensium equitata* navode na ukupno tri spomenika. Većinom se na njima navode obični vojnici i konjanici kohorti (*miles* i *equus*), dok je samo na jednom evidentiran oficir, Tiberius Claudius Claudianus koji je imao rang prefekta *cohors I Bracaraugustanorum equitata*. Radi se o pripadniku viteškog staleža koji je vjerovatno bio porijeklom iz lucenskog konventa, juridičke oblasti koja se nalazila neposredno uz brakaraugustanski konvent odakle su regrutovani vojnici kohorte kojom je zapovijedao. Augzilijari ove kohorte su bili iz krajeva koje su Rimljani nešto teže pacificirali, pa postoji mogućnost da su rimske vlasti imenovanjem prefekta iz lokalne sredine htjele ostvariti što kvalitetniji nadzor nad njima, pošto je T. Claudius Claudianus vjerovatno dobro poznao kontekst iz kojeg su potekli njegovi vojnici.

Datiranje spomenika pripadnika hispanskih kohorti je otežano s obzirom na to da ne postoje konkretniji podaci na natpisima. Ipak, na osnovu određenih dekorativnih elemenata na spomenicima moguće je ponuditi njihovu približnu dataciju, na osnovu karakteristika koje je ranije utvrdio Holder. Naime, Holder, a kasnije i Meyer, su komparacijom nekih elemenata sa vojničkih spomenika poput glave Meduze, edikule sa zabatom, rozete i općenito strukture datirali spomenike hispanskih kohorti u razdoblje Tiberijeve i Klaudijeve vladavine. Svakako, na srodnost spomenika osim njihovog izgleda ukazuje i onomastika sa natpisa čijom analizom je utvrđeno da su antroponimi komemoriranih augzilijara potvrđeni u sjeverozapadnom dijelu Iberskog poluostrva. Najčešće se radi o keltiberskim imenima karakterističnim za područje Galicije i Luzitanije.

Također, sačuvani epigrafski spomenici ne sadrže informacije na osnovu kojih je moguće zaključiti nešto više o vremenu odlaska hispanskih kohorti iz ljubušskog kraja, kao ni o tome koje jedinice su stigle umjesto njih. Možemo pretpostaviti, na osnovu analogije, da je u svemu tome određenu ulogu odigrala *cohors III Alpinorum equitata*. Za ovu kohortu nije sigurno utvrđeno vrijeme boravka u logoru na Humcu, ali se pretpostavlja da je mogla biti među kohortama koje su učestvovalе u gušenju Velikog ilirskog ustanka, odnosno da je bila smještena na Humcu zajedno sa hispanskim kohortama na početku 1. stoljeća. Moguće je, također, da je *cohors III Alpinorum equitata* stacionirana u logor na Humcu nakon odlaska hispanskih kohorti u drugoj polovini 1. stoljeća (možda za vrijeme Flavijevaca?). U svakom slučaju, pripadnici Treće kohorte Alpinaca su nesporno povezani sa dvije hispanske kohorte stacionirane na Humcu, bilo kao saborci u velikim sukobima protiv pobunjenih Ilira ili kao njihova zamjena na mjestu stalne posade u ovom auxilijarnom logoru.

HISPANIC COHORTS IN THE CAMP AT HUMAC

SUMMARY

This paper analyzes the monuments of the members of auxiliary cohorts that were settled at Humac during 1st century. It is about two combined cohorts (*equitata*), *cohors I Lucensium* and *cohors I Bracaraugustanorum*, whose members had left eight epigraphic monuments. Through the analysis of the content of tombstones, it is evident that the ordinary foot soldiers (*miles*) and cavalry soldiers (*eques*) were the most commemorated persons. *Tiberius Claudius Claudianus*, prefect of *cohors I Bracaraugustanorum equitata* was the only registered officer. Cohorts were most probably recruited during the Great Illyrian Revolt (6-9 AD) from the area of northwestern Hispania, which also served as a recruiting base in the following decades. Anthroponyms of all the analyzed soldiers and officers, whose names were confirmed in the area of northwestern Hispania, support that claim, as well as the structure of tombstones, which is in many elements similar to the commemorated soldiers of both cohorts.

Bibliografija

Skraćenice

- ANU BiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- BDHESP - Banco de Datos Hesperia de las Lenguas Paleohispánicas
- CBI - Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (Časopis Godišnjak)
- CIL - Corpus Inscriptionum Latinarum
- EDH - Epigraphische Datenbank Heidelberg
- GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
- HAD - Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
- ILJug – Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, A. Et J. Šašel
- N.S. - Nova serija GZM od 1945 sv. I - VIII; od sv. IX (1954 god.) naziva se N.S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
- Op. Arch. – Opuscula Archaeologica, Arheološki zavod, Zagreb
- OPEL - Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum
- VAHD - Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Split

Izvori

- Velleius Paterculus, Gaj Velej Paterkul, *Rimska povijest*, (ed. J. Miklić), Zagreb 2006.

Literatura

- Alföldy, Geza (1962): Die Auxiliartuppen der Provinz Dalmatien, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14, Budapest.

- Alföldy, Geza (1969): Die Personennamen in der romischen Provinz Dalmatia, *BzN, N.F. Beiheft 4*, Heidelberg.
- Alföldy, Geza (1987): *Die auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, Romische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985*. MAVORS Roman Army Researches III, Amsterdam, 239-297.
- Alföldy, Geza (2008): Spain, u : *The Cambridge Ancient History Volume 10: The Augustan Empire, 43 BC–AD 69*, Online edition, eds. Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott, 449-463.
- Atanacković – Salčić, Vukosava (1981): Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, *Naše starine XIV – XV*, 257-281.
- Beneš, Jan (1970): Bracares (Bracari) im römischen Heer an der unteren Danau, *Listy filologické / Folia philologica*, 93, 4, 239-245.
- Bojanovski, Ivo (1979): Dva rimska vojnička natpisa iz okoline Ljubuškog. (Novi natpis veterana leg. XV Apollinaris), *Tribunia*, V, Trebinje, 41-51.
- Bojanovski, Ivo (1981): Gračine, Ljubuški – rimski vojni logor, *Arheološki pregleđ*, Vol. 22, 63-66.
- Cheesman, G.L. (1914): *The Auxilia of the Roman imperial Army*, Oxford.
- Comes Maymó, Rosa (2010): Nuevas aportaciones a la onomástica de los Cal-laeci documentados en el conuentus Naronitanus (Dalmacia), *Artes ad humanitatem*, br. 2, Barcelona, 153-160.
- Dodig, Radoslav (1985): De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae, u : *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški, 95-118.
- Dodig, Radoslav (2003): Epigrafički spomenici iz naronitanskog konventa, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, *Izdanja HAD-a*, 22, 233-246+Tbl. I – VI.
- Dodig, Radoslav (2007): *Ljubuški kraj u antičko doba*, Rukopis magistarskog rada, Filozofski fakultet Zagreb.
- Dodig, Radoslav (2008): Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškoga, *Op. Arch.*, 31, 143-163.
- Dodig, Radoslav (2008a), Spomenik konjanika Cohors I Bracaraugustanorum iz Teskere kod Ljubuškog, *Hrvatska misao*, god XI, br. 4/07 (45) nova serija, sv. 32, Sarajevo, 7-22.

- Dodig, Radoslav (2011): Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili..., *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini, Radovi kolokvija rimska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije*, Izdanja HAD-a, Zagreb, 327-343.
- Domić-Kunić, Alka (1989): Augzilijari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diplomama (od Augusta do Karakale), *Arheološki radovi i rasprave*, 11, 83-114.
- M. C. Green, Carin (2007): *Roman Religion and the Cult of Diana at Aricia*, New York 2007.
- Glavaš, Ivo (2015): *Vojno značenje cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji za principata*, Rukopis doktorske disertacije, Sveučilište u Zadru.
- Haynes, Ian (2013): *Blood of the Provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans*, Oxford.
- Holder, P. A. (1980): *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, BAR International Series 70, Oxford.
- Hope, Valerie (2003): Trophies and Tombstones: Commemorating the Roman Soldier, *World Archaeology*, Vol. 35, No. 1, The Social Commemoration of Warfare, 79-97.
- Maršić, Dražen (2002): *Portretne stele na obalnom području rimske provincije Dalmacije*, Rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet u Zadru.
- Keppie, Lawrence (1998): *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire*, London.
- Kurilić, Anamarija (2008): *Ususret Liburnima: studije o društvenoj povijesti ranorimske Liburnije*, Zadar.
- Le Roux, Patrick (1980): Les auxilia romains recrutés chez les Bracari et l'organisation politique du Nord-Ouest hispanique, *Revista de Guimarães, Actas do Seminario de arqueologia do Noroeste peninsular III*, 43-65.
- Lőrincz, Barnabás (2001): *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I : Die Inschriften*, Wien.
- Luján Martínez, Eugenio R. (2006): The Language(s) of the Callaeci, u: in Manuel Alberro – Bettina Arnold (eds.), *The Celts of the Iberian Peninsula* [= «e-Keltoi», 6], Center for Celtic Studies (University of Wisconsin-Milwaukee), Milwaukee, 2006, 715-748 [http://www4.uwm.edu/celtic/ekeltoi/volumes/vol6/6_16/lujan_6_16.html]
- Matei – Popescu, Florian (2010): *The Roman army in Moesia Inferior*, Bukurešt.

- Mayer, Anton (1957): *Die Sprache der alten Illyrier*, Bd. 1: Einleitung; Wörterbuch der illyrischen Sprachreste, (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XV), Beč.
- Meyer, Alexander W. (2012): *The Creation, Composition, Service and Settlement of Roman Auxiliary Units Raised on the Iberian Peninsula*, Rukopis doktorske disertacije, Duke University.
- Mócsy, András (1983): *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpine cum indice inverso*, col. „Dissertationes Pannonicae“, Budapest
- Pascal, Bennet (1976): *Rex Nemorensis*, *Numen*, vol. 23, no. 1, Leiden, 23-39.
- Paškvalin, Veljko (1985): *Stele arhitektonske kompozicije u formi edikule iz Muzeja na Humcu kod Ljubuškog*, u: *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški, 119-131.
- Paškvalin, Veljko (2012): *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Djela LXXXIII, CBI Knjiga 9, Sarajevo.
- Patsch, Carl (1907): *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung V, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Patsch, Carl (1914): *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc. Zemaljskom muzeju*, *GZM, god. XXVI*, sv. 1-2, 141-219+Tbl. I – II.
- Patsch, Carl (1996): *Povijest i topografija Narone*, Metković.
- Patsch, Carl (1997): *Manja istraživanja u Naroni i oko nje*, *Povijesna baština*, knjiga 3, Metković.
- Pflaum, H.G. (1960): *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I-III, Paris.
- Roxan, Margaret M. (1973): *The auxilia of the Roman Army raised in the Iberian Peninsula*, Rukopis doktorske disertacije, London University.
- Spaul, J. (2000): *Cohors2. The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*, BAR International series 841, Oxford.
- Starac, Alka (2000): *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji I*, Pula.
- Škegro, Ante (1997): *Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae*, *Op. Arch.*, 21, Zagreb, 85-116.
- Tončinić, Domagoj (2011): *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split.

- Vallejo, José M. (2016): *Banco de Datos Hesperia de Lenguas Paleohispánicas (BD-HESP)*. III. *Onomástica paleohispánica*. I. *Antroponimia y teonimia*. 1. *Testimonios epigráficos latinos, celtibéricos y lusitanos, y referencias literarias*, Universidad del País Vasco, elektronsko izdanje.
- Wilkes, John J. (1969): *History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia*, University of Birmingham, London.
- Zeidler, Jürgen (2007): Celto-Roman Contact Names in Galicia, u : *Onomástica galega: con especial consideración da situación prerromana* (ur. Dieter Kremer), Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 2007, 41-56.
- Santos Yanguas, Narciso (1980): Las cohortes de bracaraugustanos en el ejército imperio romano, *Bracara Augusta* 3, 367-90.
- Santos Yanguas, Narciso (1980a): Las cohortes de los lucenses en el ejército romano, *BolBrigantium* 1, 107-24.

Salih Jalimam

O LATINSKOM TEKSTU U POVELJI BANA KULINA

SAŽETAK

Povelja bosanskog bana Kulina iz 29. augusta 1189. godine spada među prve poznate ugovore između Dubrovačke republike i srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Ovim trgovačkim ugovorom veliki bosanski ban Kulin obećava Dubrovačkoj republici punu slobodu kretanja i trgovanja preko cijele srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. U naučnoistraživačkom pogledu, Povelja bana Kulina odavno privlači pažnju šire naučne javnosti i bila je i sada je predmet historijskih, paleografskih, lingvističkih, diplomatskih istraživanja.

Rasprava *O latinskom tekstu u povelji bana Kulina* ide za tim da kroz različita, često suprotstavljena mišljenja, ukaže na određene oblike i osobenosti Povelje bana Kulina sa naglaskom na njegovu latinsku varijantu. Pripada prvim poznatim diplomatskim ugovorima Dubrovačke republike sa susjednim državama. Historijske okolnosti nastanka Povelje bana Kulina predstavljaju slijed zajedničkih momenata. Njena diplomatska forma traži naročitu pozornost u korelaciji sa sličnim u drugoj polovini XII vijeka.

Svaka rasprava o Povelji bosanskog bana Kulina, o srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini i vremenu u kojem je nastala kao da je uzbudljiva priča o smirivanju već sagrađenog luka bosanske medijevalne duhovnosti, tom svojevrsnom biligu bosanskohercegovačke samobitnosti, stresanje povijesti na jednom konkretnom liku i djelu sačinjenom prema poznatim i relevantnim historijskim dokazima.

Ključne riječi: Povelja, ban, Kulin, Dubrovnik, Bosna, latinski jezik, trgovina, diplomatija, politički odnosi.

Dubrovačka republika u drugoj polovini XII vijeka sticala je sve veći značaj u društvenom, vjerskom, kulturnom, ekonomskom i političkom životu istočnog jadranskog primorja (Kos 1927:1). Potreba uređenja odnosa sa susjednim dalmatinskim i slavenskim općinama, gradovima i državama kao i s onim na drugoj strani Jadranskog mora, u Apuliji, Markama, Romanji i drugim zemljama postajala je nužna potreba i neophodan element jače saradnje. Iz druge polovine XII vijeka sačuvani su prvi ugovori koji uređuju ekonomske i političke odnose Dubrovačke republike sa općinama i gradovima na talijanskoj strani Jadranskog mora. Po hronološkom redu nastali su sljedeći ugovori: prvi je sa apulskim gradom Molfetom (potpisan oko 1148. godine), Pizzom (13. maja 1169. godine), Rovinjem u Istri (8. oktobra 1188. godine), Ravennom (21. novembar 1188. godine), Fanom (11. juli 1199. godine) i Jakinom (25. august 1199. godine) „kojima sleduju u prvoj polovini 13. veka još neki drugi, s nekim italjskim gradovima“ (Kos 1927:1-2).

Nakon smrti moćnog bizantijskog cara Manojla Komnena (umro 24. septembra 1180. godine.) javlja se i prva pouzdana vijest o bosanskom banu Kulinu. Naime, prema provjerenim historijskim izvorima, u jesen 1180. godine papa Aleksandar III. uputio je u Dalmaciju i „čitavu Slavoniju“ svog legata i podđakona rimske crkve Tebalda zbog sređivanja vjerskih prilika. Legat Tebald je ponio sa sobom i posebno papino pismo za bosanskog bana Kulina žaleći što nije mogao doći da ga lično vidi i da mu preda papino pismo, nego to čini posredno i moleći ga, u istom pismu, da mu pošalje dvojicu sluga i kože od kuna „pro reurentia beati Petri apostoli et domini pape et pro salute anime vestre“ (Smičiklas 1904:167-158). Legatovo pismo je bez datuma, ali je iz papine bule poznato da je 4. oktobra 1180. godine preporučeno crkvenim starješinama i nadležnim prelatima. On je pismo banu Kulinu morao uputiti nekoliko nedjelja poslije toga za vrijeme svoje misije (Smičiklas 1904:167-158).

Pismo je adresirano na „Culin magno bano Bosnie“, iako se on sam zove samo „ban bosanski i ban Kulin“. Iz samog teksta pisma ne slijedi, ali je vrlo vjerovatno, da je Kulin i od ranije bio ban i da titule koje mu se u pismu daju „nobilis et potens vir“ nisu samo stvar tradicionalne učtivosti (Thainer 1863:4). U historijskoj literaturi već je davno konstantirano da je smrt bizantijskog cara Manojla I Komnena donijela osjetno olakšanje svim njegovim protivnicima na Balkanskom poluostrvu (Ćirković 1989:26). Njegov nasljednik Aleksije

Komnen bio je još maloljetan, pa su na bizantijskom dvoru odmah počele spletke i borbe ko će postati regent i u metežu, koji takve intrige povlače za sobom, zaboravljeni su mnogi važni državni interesi (Ostrogorski 1959:23).

Poslije više od godinu dana spletkarenja, na vlast dolazi carev rođak Andronik Komnen, pustolov i beskrupulozan čovjek koji nije ni izbliza pokazao državničku moć koju je imao car Manojlo I. Komnen. Čim su susjedne države osjetile da je prestao pritisak jake ličnosti cara Manojla I. Komnena i kad su vidjele rastrojstvo u bizantijskom carstvu, preduzele su sve mjere da sa sebe skinu bizantijsku vlast i da iskoriste nevolje carstva za svoje jačanje (Ostrogorski 1959:123).

Po samoj prirodi stvari nađoše se u zajednici stari neprijatelji Bizantije: Srbi, Mađari i Normani. Odmah u zimu 1180 – 1181. godine zauzela je mađarska vojska sjevernu Dalmaciju, a malo kasnije i Srijem. U savezu sa velikim županom Stefanom Nemanjom, te uz pomoć i bana Kulina koji je postao vazal Mađarske po oslobođenju Dalmacije, mađarski kralj počinje 1182.-1183. godine veliku ofanzivu protiv Bizantije i to u moravskoj dolini (Ostrogorski 1959:123). Zavađene bizantijske vojvode nisu dale dovoljno otpora i tako je saveznička vojska u svom pohodu stigla sve do Sofije. U tom ratovanju najviše je ojačao Stefan Nemanja koji u ovim prilikama osvoji i trajno zadrži čitavu Zetu i južnu Dalmaciju. Posljednji zetski vladar, knez Mihailo, ojačao je svoje pozicije poslije pad Nemanjinog oca Dese i držao je pored Zete još i trebinjsku oblast (Ćorović 1994:231).

Koliko je trajala borba između zetskog vladara kneza Mihaila i velikog župana Stefana Nemanje, nije poznato; tek 20. augusta 1189. godine javlja se Mihailova udovica Desislava, u pratnji barskog nadbiskupa Grgura i nekih dvorskih ljudi kao izbjeglica u Dubrovniku gdje je predala dubrovačkoj općini dvije lađe (Ćorović 1994:164). Ratnih sukoba tada nije ostao pošteđen ni Dubrovnik koji se uspješno odbranio svim pokušajima braće velikog župana Stefana Nemanje da ga osvoje. Jaki gradski bedemi štitili su Dubrovačku republiku od osvajanja s kopna, dok za udar s mora Stefan Nemanja nije imao dovoljno flote (Ćorović 1994:231).

Po kasnijim dubrovačkim hronikama, neprijateljstva su počela 1184. godine i to od oba Nemanjina brata, Stracimira i Miroslava. Nakon neuspješnih pokušaja da osvoji grad, Miroslav 7. jula 1185. godine napušta opsadu i uskoro zajedno sa oba brata sklapa mir. Možda su bili uplašeni od normanske pomoći Dubrovniku koja se primicala. Mirom je predviđeno da se stara neprijateljstva zaborave, a Dubrovčani dobivaju slobodnu trgovinu po raškoj državi, pravo

ispaše na Nemanjinom području i iskorištavanje šume. Isto tako je Humljanima dat slobodan promet u Dubrovniku (Ćorović 1994:231).

Poslije smrti bizantijskog cara Manojla I Komnena (1180.) prestaje dugogodišnji pritisak Bizantije na srednjovjekovnu Bosnu i Hercegovinu. Doduše, ban Kulin je bio prisiljen da prizna vrhovnu vlast Mađarske, ali, i pored toga, srednjovjekovna Bosna i Hercegovina je unutar granica sačuvala svoju samostalnost. U cilju daljeg konsolidovanja unutrašnjih prilika, srpski i bosanski vladari nastoje da povećaju trgovački promet i privuku strane trgovce, u prvom redu Dubrovčane. Tako su srpski župan Stefan Nemanja (1186), a zatim bosanski ban Kulin (1189) izdali povelje Dubrovčanima o slobodi kretanja i trgovine na njihovom području. Pri tome, treba podvući značaj Kulinove odluke jer, za razliku od srpske države koja je držala primorsku oblast od Neretve do Bojane, a u zaleđu Dubrovnika Humsku zemlju (najveći dio današnje Hercegovine), srednjovjekovna Bosna i Hercegovina nije imala neposredan dodir sa Dubrovnikom (Jalimam 2008: 121).

I pored toga, potreba nerazvijene srednjovjekovne Bosne i Hercegovine za posredništvom stranih trgovaca našla je svoje najbolje rješenje u trgovačkim vezama sa Dubrovčanima, koji su, pored drugih povoljnih okolnosti, raspolagali novčanim sredstvima i iskustvom za organizaciju trgovačkih poslova. Prirodom svoga položaja, Dubrovnik je od davnina bio upućen na trgovinsku razmjenu, čiji je razvoj uveliko podstakao polet trgovine na Mediteranu poslije krstaških ratova. Uslijed mletačke dominacije, krajem XII i početka XIII vijeka, Dubrovnik se sve više okreće zaleđu i otuda crpi svoju privrednu snagu. Napredak Dubrovnika bio je i ostao uvijek uvjetovan jačinom njegove povezanosti sa bližim i daljim balkanskim zaleđem. Prema tome, uspostavljanje trgovačkih veza odgovaralo je interesima i srednjovjekovne Bosne i Hercegovine i Dubrovnika (Jalimam 2008:121).

Malo je poznato o počecima dubrovačke trgovine u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini. S obzirom na to da je srednjovjekovna Bosna i Hercegovina u to vrijeme agrarna zemlja, može se pretpostavljati da se trgovalo voskom, kožama i ponekim poljoprivrednim proizvodom, a vjerovatno i robljem (Jalimam 2008:121). U pogledu uvoza gotovo je sigurno da se nabavljala so. Prvi kontakti Dubrovačke republike i srednjovjekovne Bosne i Hercegovine zabilježeni su krajem XII vijeka a prva institucionalna potvrda je Povelja bana Kulina koja

„predstavlja kamen temeljac bosansko-dubrovačkih privrednih odnosa, koji će se vremenom sve više i uspješnije razvijati“ (Jalimam 2008:121).

Ova čvrsta privredna povezanost bitno je doprinijela njihovom privrednom, kao i općem razvoju i napretku. U tom svjetlu, povelja Kulina bana, kojom započnu ovi odnosi, dobiva još više na značaju. Tokom XII vijeka nastaju političke i društvene promjene u unutrašnjosti Balkana koje će u svom daljem toku uveliko podstaći razvoj dubrovačke trgovine na ovom prostoru (Kovačević – Kojić 1989:41).

U dubrovačkoj kancelariji napisan je prvo latinski tekst ugovora, koji je zatim poslan u srednjovjekovnu Bosnu i Hercegovinu, gdje je ispod njega bosanski pisar, koji ga nije sasvim razumio, dopisao bosanskom ćirilicom približan prevod na bosanski jezik. Na kraju se potpisao i dodao tačan datum (Kos 1927:43 - 46). Na taj način je od strane srednjovjekovne Bosne i Hercegovine izvršena ujedno i ratifikacija ovoga ugovora (Kos 1927:43- 46). Važno je istaknuti da se i bosanski ban Matej Ninoslav u svojoj prvoj povelji Dubrovčanima iz 1233. godine poziva na bana Kulina i da im potvrđuje privilegije koje su od njega dobili. On naglašava da se Vlasi (Dubrovčani) kreću slobodno sa svojim imanjem „tako kako su u bana Kulina hodili“ (Jalimam, 2008:121). To bi upućivalo na zaključak da su Dubrovčani u doba bana Kulina stvarno trgovali na teritoriji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine i da su bili zadovoljni sigurnošću i načinom na koji su primani (Kovačević – Kojić 1989:41).

Granice bosanske države za vrijeme vladavine bana Kulina prostirale su se od Drine do Grmeča obuhvatajući oblasti: centralna Bosna, Usora, Soli i Donje krajeve oko rijeke Sane. Jedan savremenik je zabilježio da je “Kulinova Bosna prostrana, velika deset i više dana hoda” (Jalimam 2008:122). Imajući u vidu geografski i politički položaj, veze sa Dubrovnikom kao nezavisnim gradom republikom za srednjovjekovnu Bosnu i Hercegovinu su bile od velikog značaja. To je prvi uočio i ocijenio ban Kulin, koji je u razvoju trgovine i saobraćaja sa ovim gradom državom vidio put brzog razvoja države u svakom pogledu. Zbog toga je punu pažnju posvetio unaprijeđenju ekonomske saradnje sa Dubrovnikom. Zahvaljujući tome u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini su se razvila tri veća trga sa utvrdama: Vrhbosna, Visoki i Drijeva (Jalimam 2008:123).

Istovremeno, krajem XII vijeka srednjovjekovna Bosna i Hercegovina je zahvaćena procesom feudalizacije na čije ubrzavanje su značajan uticaj imali trgovinski odnosi sa dalmatinskim gradovima, a posebno Dubrovnikom.

Trgovački promet i veze Bosne sa Dubrovnikom sankcionirane su poveljom bana Kulina 29. augusta 1189. godine. Iz povelje se može zaključiti da je u vrijeme njenog izdavanja već postojala određena struktura vlasti u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini. U Povelji ban Kulin, kao gospodar srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, Dubrovčanima garantira slobodu trgovine i kretanja po teritoriji na kojoj vlada. Oko bana se već nalazi određeni aparat vlasti, pošto on obećava dubrovačkim trgovcima zaštitu od eventualnog nasilja svojih "česnika". U drugim historijskim potvrdama spominje se veliki sudija Gradješa, pisar Pro, graditelj Draža Ohmučanin. Tekst Povelje izrađen je u banovoj dvorskoj kancelariji, koja predstavlja posljednju kariku u izgradnji feudalne državne organizacije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine (Jalimam 2008:123).

Povelja bana Kulina nedvosmisleno pokazuje da je u vrijeme njenog izdavanja na tlu srednjovjekovne Bosne i Hercegovine postojala feudalna država sa organizacijom vlasti i odgovarajućim pravnim sistemom. Historičari se slažu da je Visoko sa najbližom okolinom najstarije poznato sjedište bosanskih vladara. „To posebno važi i za Kulina bana; natpis na čuvenoj Kulinovoj ploči sa njegove crkve u selu Biskupićima kraj Visokog jedini je dokument koji bana Kulina direktno povezuje sa sasvim određenim mjestom u Bosni“ (Anđelić 1984:301). Gotovo i ne može biti sumnje da je u Visokom (zapravo u Moštrima) dijak Radoje napisao tekst Povelje bana Kulina Dubrovčanima, „najstariji međunarodni ugovor pisan narodnim jezikom u čitavom slavenskom svijetu“ (Anđelić 1984:301). Jedino je izvjesno da je u dubrovačkoj kancelariji napisan prvo latinski tekst ugovora, koji je zatim poslan u srednjovjekovnu Bosnu i Hercegovinu, gdje je ispod njega bosanski pisar, koji ga nije sasvim razumio, dopisao ćirilicom približan prevod na narodni jezik (Kovačević – Kojić 1989:39). Na kraju se potpisao i dodao tačan datum (Kos 1927:43 – 46). Na taj način je od strane Bosne izvršena ujedno i ratifikacija ovog ugovora. Stefan Nemanja i Miroslav su 1186. i 1190. godine svojom zakletvom i potpisom dali izjavu slaganja s latinskim tekstom i time ga potvrdili. Isto je to učinio u nešto proširenom obliku Kulin ban 1189. godine (Kos 1927:46).

Značajan je i zaključak do kojeg je Milko Kos došao proučavajući raspored teksta, te prema ovom historičaru, latinski tekst Povelje bana Kulina je originalna redakcija, a bosanski tekst je naknadno ponavljanje. Ovaj zaključak se slaže sa Rešetarovim zaključcima do kojih je došao paleografskom analizom Povelje bana

Kulina, pa je time konačno u nauci riješena dilema kako je nastala Povelja bana Kulina. Dalje, Milko Kos „misli da su tada mogla nastati dva identična primjerka povelje – jedan za bosansku, drugi za dubrovačku stranu“ (Kos 1927:46). Ovo je samo jedna logična pretpostavka za što nema dokaza u historijskim izvorima.

Potrebno je još da se rastumači pojava dvaju raznojezičnih tekstova na jednom i istom pergamentnom listu, a odnosi se na Povelju bana Kulina. Sasvim tačno opazili su Milan Rešetar (Rešetar 1907:152) i Stanoje Stanojević (Stanojević 1912:55) da su Dubrovčani po želji bana Kulina poslali u srednjovjekovnu Bosnu i Hercegovinu latinski tekst ugovora, da se u aktu u bosanskoj notarskoj kancelariji uz latinski dopiše i bosanski tekst ugovora. „Po mom mišljenju možemo ovde načiniti i paralelu s već poznatim nam savremenim“ (Kos 1927:46). Prema svim istraživanjima paleografskih i historijskih okolnosti, Povelja bana Kulina pripada kancelarijskoj karolini i ćirilici u kojoj dominira „uspravna minuskula, minuto erecta ili jednostavna minuskula“ (Novak MCMLII:223).

Tekst latinskog dijela povelje bana Kulina

In nomine patris et filii et spiritus sancti amen. Ego banus culinus (Kos 1927:43 stavlja veliko slovo Culinus) bosene (Novak MCMLII:328 piše velikim slovom bosene) iuro comiti Geruasio et omnibus Raguseis rectum amicum fore perpetuo et rectam uobiscum pacem manutenere et amicitiam ueram. Et omnes Raguseos per totam terram nostrum ambulantes moerantes seu habitans uel transeuntos recta fide et eonseientia uera recipere absque ulla datione, nisi quis suam per uoluntatem mihi donum dare uoluerit, et aput nos dum fuerint manutenere et consilium eis prebere ut nostr persone ad nostrum posse, absque fraude et malo ingenio. Sie me dues adiuuet et haec sancta IIIIor euangelia.

Pisar latinske redakcije u Povelji bana Kulina je „*diaconus Marinus et Ragusii communis notarius*„ a pismo je „ustav, ali već sa mnogo elemenata buduće minuskule“ (Čremošnik 1948, 103:143). O „*diaconus Marinus et Ragusii communis notarius*“ u historijskoj literaturi ostalo je zabilježeno da je u vremenu od 1184. do 1199. godine bio dubrovački latinski notar (Kos 1927:1). U svom potpisu *diaconus Marinus et Ragusii* upotrebljava specifičnu mletačku komplecionu

formulu „*scripsi complevi et roboravi*„ koju su njegovi nasljednici u notarskom poslu upotrebljavali samo onda kad su sastavljali pravna akta „koja su bila u vezi s Mlečanima ili stranim osobama“ (Kos 1927:5). Samo jedanput napisao je *diaconus Marinus et Ragusii* u nekom lokrunskom aktu skraćenu mletačku komplecionu formulu (Smičiklas 1904:268 (1197) *scripsi et compleui*).

Prema svom diplomatskom karakteru Povelja bana Kulina, slično kao i ugovori dubrovačke Republike sa Nemanjićima iz 1186. i 1190. godine, svrstava se u nomicije, tj. to su povelje kojima se u Dalmaciji iznosili jedan „svedocima snadbeven pismeni izvještaj o nekom svršenom pravnom aktu“ (Kos 1927:6). Stipulovane članove Povelje bana Kulina potvrdili su najprije Dubrovčani. Na originalnom pergamenu napisana su oba teksta; najprije latinski tekst je pisao „*diaconus Marinus et Ragusii communis notarius*“, a bosanski Kulinov dijak Radoje pored latinskog ugovora velikog župana Stefana Nemanje s Dubrovačkom republikom sa ćirilskim potpisom srpskih knezova najstariji je datirani spomenik „ne samo u južnoslavenskoj diplomaciji, nego je najstariji datirani spomenik južnoslavenske ćirilice, te ima ogroman značaj kako za diplomatsku, tako i za paleografiju“ (Mošin 1948:315).

Već iz ovoga sasvim vanjskog rasporeda moguće je zaključiti da latinski tekst Povelje bana Kulina predstavlja originalnu redakciju, a sljedeća bosanska redakcija ponavljanje latinskog teksta“, a ne obratno kao što su mislili mnogi (Miklošić, Kukuljević, Smičiklas, Iljinskij). Ponavljanje, kazao sam, jer o tačnom prevodu ne može se govoriti“ (Kos 1927:43). S obzirom na to, vanjski raspored je sljedeći: latinski tekst na prvom mjestu, a bosanski tekst je na mjestu ponavljanja. Predmet ove rasprave je latinski tekst Povelje bana Kulina s pogledom na njegov diktat i pokušat će se odrediti njegov postanak. U Povelji bana Kulina invokacija (simbolička i verbalna) sasvim slična je u ugovoru koji je Dubrovačka republika tri godine prije toga (27. septembra 1196. godine) sklopila sa velikim županom Stefanom Nemanjom i njegovom braćom (Smičiklas 1904:196).

Zanimljivo je da je prevodilac na bosanski jezik ispustio u invokaciji riječ amen. „Da ne nalazimo invokaciju triju božjih lica u ispravama izašlim iz raške kancelarije nego samo u dubrovačkim, već sam spomenuo“ (Kos 1927:44; Stanojević 1912:87). Zakletva bana Kulina izrađena je prema shemi ego *N. N. iuro tibi N.N.* „Nju smo toliko puta našli u ispravama iz druge polovine XII i prve

polovine XIII veka koje su izašle iz dubrovačke kancelarije. Ipak ne pokazuje Kulinova zakletva sve formalne potpunosti docnijih zakletvi“ (Stanojević 1912:14).

Iz konteksta zakletve bana Kulina treba ukazati i na sljedeću stilizaciju: „*Raguseos per totam terram nostram ambulantes, moercantes*“, upoređujući je sa onom u dubrovačko – raškom ugovoru od 27. septembra 1196. godine: „*Ragusei per totam terram illorum....mercando*“ i dalje „*recta fide et conscientia vera*“ sa :“ *recta fide et sine fraude*“, i: *absque fraude et malo ingenio*“, sa „*sine fraude et malo ingenio*“ u dubrovačko – humskom ugovoru iz 1190. godine (Kos 1927:44).

Svršetak povelje bana Kulina glasi: „*sic me deus adiuuet et haec sancta quatuor euangelia*“ a sasvim na isti način svršavaju se omiško – kotorski ugovor iz 1167. godine „*sic nos deus adiuuet et haec sancta dei euangelia*“ (Smičiklas 1904:109) dubrovačko – raškom ugovoru od 27. septembra 1196. godine „*sic nos deus adiuuet et haec sancta patrocinia /atque dei euangelia/ et crux sancta*“, 13. maja 1189. godine u Dubrovniku izdana isprava ulcinjskog biskupa Pavla „*sic me deus adiuuet et sancta quatuor dei euangelia*“ (Smičiklas 1904:109) i dubrovačko – humski ugovor iz 1190. godine „*sic nos deus adiuuet et haec sancta quatuor euangelia*“ (Smičiklas 1904: 218).

S obzirom na ove formalne sličnosti i opći utisak koji „imam o diktatu latinskog teksta Kulinove isprave, mislim da je ona postala u dubrovačkoj kancelariji“ (Kos 1927:44). Naročito se skreće pažnja na činjenicu postojanja krsta u početku što je napušteno u kasnijim bosanskohercegovačkim srednjovjekovnim poveljama. Pismo bosanskog prijepisa u mnogom je „više starinsko“ nego Radojevo; „lijepa majuskula sa vrlo malo elemenata minuskule“ (Čremošnik 1948:103-143). Postojanje prijepisa i način njihova presavijanja pokazuje da su se ti prijepisi nosili iz Dubrovnika i da je Dubrovnik upotrebljavao „Kulinovu povelju kao uzor za sastavljanje kasnijih ugovora“ (Mošin 1948:316).

Rezultat do kojega se došlo analizom latinskog teksta Povelje bana Kulina s diplomatske strane potvrđuje i paleografski rezultat Milana Rešetara. M. Rešetar je našao da pismo latinskog teksta Povelje bana Kulina pokazuje gotovo isti *dictus* kao i pismo dubrovačko – humskog ugovora iz 1190. godine kojega je napisao đakon Marinus „*Ragusii communis notarius*“ (Rešetar 1907:153). A baš *dictus* ovog ugovora i nekih drugih dubrovačkih isprava iz doba kad je Marinus bio dubrovački notar (otprilike 1184.-1199.) pokazuje mnoge sličnosti s *dictusom* latinskog teksta Povelje bana Kulina (Stanojević 1912:14).

Potpisa pisara i datuma nema u latinskom tekstu Povelje bana Kulina, dok razmak redova, ruka i mastilo latinskog teksta različiti su od onoga u bosanskoj redakciji. Ovo pokazuje različit izvor oba teksta. Formuliranje i stilizacija bosanske redakcije odgovaraju onima, koji se nalaze u docnijim bosanskim, a ne dubrovačkim poveljama, premda ima i bosanski tekst sa ovim mnogo zajedničkog. Dispozitivni glagol može se pratiti u dubrovačkim ispravama tek svršetkom XIV vijeka. „U 12. i 13. veku u Dubrovniku je najobičniji glagol za zakletvu „kleti se“ (Kos 1927:44). A ovo ne pokazuje bosansko porijeklo, jer im „priseći“ ne možemo konstatovati u bosanskim ispravama „pre druge polovine 14. veka“ (Miklosich 1858:30). I klauzulu bez „vsezega zloga“ nije se moglo pronaći u sačuvanoj dubrovačkoj građi iz XIII vijeka. Pisar se u dubrovačkim slavenskim ispravama iz XIII vijeka nikad ne spominje, nasuprot tome spominje se u bosanskoj ispravi bana Mateja Ninoslava (Čremošnik 1948:103-143).

Povelja bana Kulina pisana je na pergamenu, a upotreba pergamene za notarske akte bila je obavezna, pa su notari pri polaganju zakletve morali obećati da će originale pisati isključivo na pergameni. Papir se počeo koristiti u XIII vijeku u kancelarijama za pisanje registara, protokola, pisama. Pri proučavanju materije treba ispitati kakav oblik pergamene upotrebljava pojedina kancelarija.

Zatim se ta isprava rezala ravno, valovito ili zupčasto tako da je rez išao preko ispisane riječi, slova ili šare. Tada je svaka od stranaka dobivala po jedan primjerak. Ako bi došlo do spora, autentičnost se dokazivala spajanjem obaju originala, pa ako su se slova ili šare poklapale, autentičnost je bila nesumnjiva.

Vanjske se karakteristike analiziraju samo kod originala i onih kopija koje se predstavljaju kao originali. Povelja bana Kulina, kao svaki takav dokument ima svoje konvencionalne dijelove: uvod, sredinu i zaključak. Uvodni dio diplomatika naziva protokol, sredinu tekst ili korpus, zaključak eshatokol. Protokol počinje formulom koja se naziva: *Invocatio divina*. Jedino se u Povelji bana Kulina Dubrovniku o sklapanju mira i prijateljstva i podjeli povlastica dubrovačkim trgovcima u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini nalazi i simbolička i verbalna invocacija (Brković 1998:122). Simbolička je u obliku križa (ili inicijal Kristova imena ili tzv. hrizmon i tzv. Konstantinov znak), a verbalna u poznatoj formuli kojom se zaziva ime božije na različite načine. Ono se može zazvati riječima (*Invocatio verbalis*), U Povelji bana Kulina glasi: *In nomine patris et filii*

et spiritus sancti amen. U njoj se dakle pojedinačno zazivaju sve tri božije osobe, a proširena je i samo tvrdnim izrazom : amen (Čremošnik 1948:103 –143).

Povelja bana Kulina pisana latinskim pismom nema datacije „jer je isprava pisana na istoj pergamene na latinskom i hrvatskom jeziku pa je pisar donio dataciju samo u zadnjem tekstu, to jest bosaničkom, kako je ne bi dvaput pisao“ (Brković 1998:152).

Intitulatio je sastavni dio protokola i sadrži ime pisca povelje, tako u Povelji bana Kulina u latinskoj redakciji glasi „*Ego banus Culinus Bosne*“ (Brković 1998:183). U ovoj povelji intitulacija je kratka i jednostavna, odnosi se samo na Bosnu, što je razumljivo jer je Bosna u to vrijeme zasebna upravna jedinica (banovina) odvojena od Huma. „Da je sačuvano više Kulinovih isprava, ova bi intitulacija vjerojatno bila i opširnija“ (Brković 1998:183). *Devotio* ili devociona formula je sastavni dio intitulacije i njome se izražava, najčešće veoma kratko, utemeljenost političke vlasti u božanskoj milosti, na osnovu koje pojedini vladar upravlja državom (Brković 1998:193). Povelja bana Kulina pisana latinskim pismom nema devocione formule. *Inscriptio* ima ulogu adrese u poveljma te sadrži ime i naslov destinara. Ovisno o sadržaju i destinatoru, povelja može imati opći i pojedinačni oblik. U Povelji bana Kulina pisanoj latinskim pismom ova adresa odnosi se na dubrovačkog kneza Gervazija kao i na cijelu dubrovačku općinu. „*iuro comiti Geruasio et omnibus Raguseis rectum amicum fore perpetuo et rectam uobiscum pacem manutenere et amicitiam ueram*“ (Brković 1998:193).

Salutatio kao samostalna diplomatska formula ne postoji u Povelji bana Kulina pisanoj latinskim pismom kao i *arenga*, *notificatio*, *narratio*, *dispositio*, *sanctio*, Kulinova povelja iz 1189. godine nema koroboracije jer je valjanost te „isprave sadržana u formuli zakletve i jer pečat u to vrijeme nije još u upotrebi u bosanskoj i humskoj kancelariji“ (Brković 1998:310).

Tekst ili corpus povelje ima ove formule: *Arenga* (*exordium*, *proemium*, *prologus*) sadrži neku moralnu sentenciju koja pobožnim riječima i biblijskim citatima izražava zašto je moralno i prikladno da se destinataru dodijeli ono što se u ispravi iznosi. *Arenga* sama po sebi s pravnog aspekta nije potrebna, ali svojim uzvišenim stilom i retorskim izrazima pridonosi svečanosti isprave. Najčešće se iznosi misao da dobra djela podanika treba nagraditi da bi se i drugi ugledali na njih. U papinskim je ispravama *arenga* moralnog sadržaja. Ona najčešće govori o papinoj obavezi na ljubav, pravednost, dužnost i sl.

Poznato je da notarijat, što ga je tako dobro organizovao Karlo Veliki u sredini IX vijeka, potpuno iščezao i da je pisanje privatnih isprava bilo povjerenost kleru koji je jedini bio pismen, pa se to očitovalo i u arengi. Oni, naime, posežu za starim formularima u kojim arenga govori o približavanju kraja svijeta. Oni u arengu unose i citate iz Biblije. Diplomatičari drže da se po arengi može zaključiti vrijeme kada je isprava nastala. *Promulgatio* (*promulgare* = javno oglasiti) ili *notificatio* kratka je formula sa izrazima kojim se objavljuje sadržaj isprave. Ona se odvaja od arenge izrazom koji redovito znači: stoga (*quapropter, proinde*). Evo nekoliko formula promulgacije: *Quapropter notum sit omnibus. – Proinde ad universorum notitiam volmus pervenire. – Manifestum facio per hoc praesens instrumentum* i sl. *Narratio* ili *expositio* govori o okolnostima koje su prethodile pravnom činu i njegovoj dokumentaciji. Redovno se nabrajaju zasluge destinataru pa naracija sadrži vrlo često zanimljive povijesne podatke. Naracija često obuhvaća i peticiju destinataru (*ad petitionem N. N.* ili *ad instantiam N. N.*) i intervenciju osoba koje su se kod autora zauzimale kod destinataru.

Dispositio je s obzirom na pravni čin najvažniji dio isprave jer sadrži materijalni ili moralni objekt koji se daje destinataru. Taj dio najčešće počinje riječima: *concedimus, iubemus, statuimus, damus, donamus, sancimus* i sl. Kada se ispravom daju posjedi, najčešće je u dispoziviji i formula *pertinentiae* kojom se uz glavni objekt nabraja sve što mu pripada, a to su *pertinentiae* ili *attinentiae*. Ona može biti općenita i tada glasi: *sum omnibus utilitatibus et pertinentiis universis*, ili proširena kada nabraja sve pojedinosti. *Clausulae finales* jesu formule kojima se posebno štiti učinak pravnog čina. One nisu prijeko potrebne pa ih često nema u ispravama. Osim toga, neke su od njih karakteristične posebno za privatne isprave.

Eshatokol sadrži najčešće dataciju, subskripciju, aprekaciju i pisara. *Subscriptio* kao diplomatska formula pridonosi vjerodostojnosti i potvrđuje srednjovjekovne povelje, ali je dosta rijetka u bosanskohercegovačkim poveljama. Nema je u Povelji bana Kulina pisanoj latinskim jezikom, dok je *apprecatio* ili kratka diplomatska formula kojom se izražava završna želja svih sudionika da sadržaj povelje bude uspješno ostvaren. U Povelji bana Kulina pisanoj latinskim jezikom aprekacija je opširna i sadrži nekoliko svetopisamskih elemenata. Ona glasi: „*sic me deus et hec sancta IIII-or euangelia adiuuat*“ (Brković 1998:328). Povelja bana Kulina na latinskom jeziku nema pisara. Ime pisara je ispušteno

prilikom transkribiranja povelje, ali se može dokazati iz drugih historijskih izvora (Čremošnik 1948:103-143).

Sanctio je formula kojom se izriče kazna onima koji bi učinili da se dispozicija ne izvrši ili pak nagrada onima koji izvrše ono što se dispozicijom predviđa. Nagrada se rijetko izriče. Mnogo je češća prijetnja kaznom. Kazna može biti duhovna i vremenska. Pod duhovnom kaznom razumije se anatema, ekskomunikacija, zazivanje izljeva srdžbe božje na sve koji bi pokušali učiniti nešto što bi spriječilo da se izvrši volja autorova. Duhovna kazna očito potječe iz starih formulara. Njome su bili popraćeni akti crkvenih koncila, papa i biskupa, pa je odatle ušla u ispravu. Međutim, ona u ispravi više nema neki pravni smisao. Najčešće je nalazimo u ispravama IX – XI vijeka. Formule kojima se izriče duhovna kazna veoma su brojne. Vremenska kazna sastoji se u plaćanju određene svote novca državnoj blagajni. Formula sankcije nekada sadrži i obje kazne.

Ugovorena novčana (*stipulatio poenae*) seže u rimsko doba. Iz rimskog prava preuzeli su je barbarski zakonici iz kojih je prešla u privatne isprave, a onda i javne. Duhovna nagrada (*benedictio*) najčešće se nalazi u papinskim ispravama, a namijenjena je onima koji budu održavali ono što se ispravom daje. *Corroboratio* je formula kojom autor najavljuje sredstva i način kojima pravnom činu osigurava pravni učinak, trajnost i svjedočanstvo. Sredstva koja se tu javljaju su: izjava da je isprava o pravnom činu napisana, pečat, potpis, razni znakovi i hirograf. Za svaki od tih znakova nalaze se različite formulacije. *Chirographum* ili *cyrographum* naziva se isprava napisana u duplikatu na istom komadu pergamene. Ta su dva primjerka bila odijeljena raznim riječima, slovima i šarama.

Način potpisivanja varira prema vremenu i praksi pojedine kancelarije. Sklapanja pravnog čina, odnosno, *datatio* je formula kojom se označuje mjesto i vrijeme sklapanja pravnog čina, odnosno izdavanja isprave o njemu. Ova formula započinje izrazima kao što su: *datum* ili *data*, *actum*, *factum*, *scriptum*. Misli se da formula *actum* označava vrijeme pravnog čina, a formula *datum* mjesto izdavanja isprave. Međutim, ti se izrazi zamjenjuju, pa se ne možemo pouzdati u njihovu preciznost. O elementima formule datacije pobliže govori posebna pomoćna povijesna znanost – hronologija. *Apprecatio* je sasvim kratka formula koja se sastoji od izraza *feliciter*, koji od vremena Karolinga glasi: “*feliciter. Amen*”. Ona izražava želju svih sudionika da sadržaj isprave bude uspješan.

Rezultati do kojih se došlo analizirajući latinski tekst Povelje bana Kulina s historijske i diplomatske strane potvrđuju paleografske rezultate do kojih su došli M. Rešetar, G. Čremošnik i V. Mošin. Riječ je o tome da pismo latinskog teksta Povelje bana Kulina pokazuje gotovo isti diktus kao i pisma kraja XII i početka XIII vijeka i nekih drugih dubrovačkih povelja iz toga doba.

ON THE LATIN TEXT IN THE KULIN BAN CHARTER

SUMMARY

The Charter of ban Kulin to Dubrovnik in 1189. is the earliest trade contract between Bosnia and Dubrovnik preserved. By this contract ban Kulin promises the citizens of Dubrovnik the right to move and trade freely throughout his country. He also guarantees that they shall be exempted from any customs taxes, apart from gifts which they may wish to give the ban. Our knowledge about the beginning of trade between Dubrovnik and Bosnia is rather poor. Since at that time Bosnia was an agrarian country it is supposed that it traded in wax, skins, some agricultural products and probably even slaves, while it is almost certain that it imported salt from Dubrovnik.

The Charter of ban Kulin to Dubrovnik in 1189. served, so to speak, as a cornerstone for economic relations between Dubrovnik and Bosnia, which, were to flourish in the centuries to come. Such close commercial relations contributed to further economic development of both, Dubrovnik and Bosnia. Thus, the fact that the Charter of ban Kulin to Dubrovnik in 1189. initiated these relations attaches new significance to this document.

Bibliografija

Objavljeni izvori:

- Jalimam, Salih (2012): *Izvori za istoriju srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Zenica.
Miklosich, Franz (1858): *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae et Ragusii*, Vienna.

- Novaković, Stojan (1912): *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Srpska kraljevska akademija, Beograd.
- Solovjev, Aleksandar (1926): *Odabrani spomenici srpskog prava*, Beograd.
- Stojanović, Ljubomir (1929): *Stare srpske povelje i pisma*, I/1, Beograd-Sr. Karlovci.
- Smičiklas, Tade (1904): *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Sv. 2: Listine XII. vijeka 1101-1200 = Vol. II. Diplomata saeculi XII. continens 1101-1200 / sabrao i uredio Tadija Smičiklas*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, XXXI + 499, Zagreb.
- Karano-Tvrtković, Pavle (1840): *Srbski spomenici ili stare risovulje, diploma, povelje I snošenija bosanski, srpski, hercegovački i dubrovačkih kraljeva, careva, banova, despota, knezova i vlastelina*, Beograd.

Literatura:

- Belić, Aleksandar (1936): *Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika*, Svetosavski zbornik, I, Beograd.
- Brković, Milko (1990): *Srednjovjekovne latinske isprave bosanskih vladara izdane u Dubrovniku*, *Anali Zavoda za historijske znanosti JAZU* 28, Zadar, 41-61.
- Brković, Milko (1998): *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vlada i velmoža*, ZIRAL, Mostar-Zadar.
- Čremošnik, Gregor (1948): *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka I*, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, III, Sarajevo, 103-143.
- Čremošnik, Gregor (1957): *Original povelje Kulina bana*, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, XII, Sarajevo, 195-213.
- Ćirković, Sima (1989): *Bosna i Vizantija, u: Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189-1989*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XC, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo, 23-35.
- Ćirković, Sima (1964): *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd.
- Ćorović, Vladimir (1921): *Ban Kulin, Godišnjica Nikole Čupića*, XXXIV, Beograd, 13-41.
- Ćorović, Vladimir (1940): *Historija Bosne*, Prva knjiga, Izdanja SKA, Beograd.
- Ćorović, Vladimir (1994): *Istorija Srba*, Beograd.
- Đorđić, Petar (1971): *Istorija srpske ćirilice*, Beograd.

- Gošić, Nevenka (1989): Sto pedeset godina publikovanja i proučavanja Povelje bana Kulina, u: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189-1989*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XC, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo, 45-59.
- Grupa autora (1984): *Visoko i okolina kroz historiju*, 1, Skupština opštine, Visoko.
- Hamm, Josip (1958): *Staroslavenska gramatika*, Zagreb.
- Jalimam, Salih (2008): *Državopravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Zenica.
- Jerković, Vera (1989): Paleografske odlike Povelje Kulina bana, u: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189-1989*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XC, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo, 105-121.
- Ivić, Pavle – Jerković, Vera (1981): *Pravopis srpskohrvatskih ćirilskih povelja i pisama XII. i XIII. veka*, Novi Sad.
- Karanović, Milan (1934): Grobna crkva grafički izražena na bosanskom srednjovekovnom spomeniku, *Novitates musei Sarajevoensis, Novosti iz bosansko-hercegovačkog muzeja*, 11, Sarajevo.
- Karanović, Milan (1935): Problem Kulina bana, *Novitates musei Sarajevoensis, Novosti iz bosansko-hercegovačkog muzeja*, 12, Sarajevo.
- Kos, Milko (1927): *Dubrovačko-srpski ugovori do sredine 13-og veka (diplomatička studija)*, Glas Srpske kraljevske akademije, CXXIII, Drugi razred, 67, Beograd.
- Kovačević-Kojić, Desanka (1989): Kulinova povelja i bosansko-dubrovački odnosi, u: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189-1989*, ANU BiH, Posebna izdanja, knj. XC, Odjeljenje društvenih nauka knj. 23, Sarajevo, 37-44.
- Milobar, Fran (1903): Ban Kulin i njegovo doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, knj. XV, Sarajevo, 351-372.
- Mladenović, Aleksandar (1989): Pretpostavka o jednoj glasovnoj osobini Povelje bana Kulina, u: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189-1989*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XC, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo.
- Mošin, Vladimir (1949): Gregor Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, GZM, I, Sarajevo, 1948, *Historijski zbornik*, II, 1-4, Zagreb, 315-321.
- Ostrogorski, Georgije (1959): *Istorija Vizantije*, Beograd.
- Peco, Asim (1989): Povelja Kulina bana u svjetlosti štokavskih govora XII i XIII vijeka, u: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189-1989*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XC, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo, 61-76.

- Mršević-Radović, Dragana (1989): Od Kulina bana o dobrijeh dana, u: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189-1989*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XC, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo, 123-131.
- Rešetar, Milan (1907): Die Urkunde des bosnischen Banus Kulin, *Archiv fur slavish Philogie*, XXIX, Berlin, 149-154.
- Stanojević, Stanoje (1912): Studije iz srpske diplomatike, *Glas Srpske kraljevske akademije*, XC, Beograd, 68-113.
- Truhelka, Ćiro (1898): Natpis Kulina bana, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, godina X, Sarajevo, 617-625.
- Vrana, Josip (1955): Da li je sačuvan original isprave Kulina bana?, *Radovi Staroslavenskog instituta*, knj. 2, Zagreb, 5-57.
- Vukomanović, Slako (1989) Leksika i gramatička značenja u povelji Kulina bana, u: *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189-1989*, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XC, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo, 77-97.

*HISTORIJA
PRIKAZI I OSVRTI*

Faruk Taslidža

**ADIS ZILIĆ, STEĆCI PODVELEŽJA. THE MEDIEVAL
TOMBSTONES OF PODVELEŽJE. MOSTAR:
FEDERALNO MINISTARSTVO OBRAZOVANJA I
NAUKE, 2016, 211 STR.**

Dr. Adis Zilić je od 2009. godine zaposlenik Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru gdje i trenutno radi u naučnom zvanju višeg asistenta. *Stećci Podveležja* njegova je prva autorska knjiga. To značajno monografsko djelo proisteklo je iz referata koji je Adis Zilić prezentirao na naučnoj konferenciji “Šefik Bešliagić i stećci”, održanoj maja 2014. godine u Sarajevu. Knjiga je zasnovana na autorovom terenskom istraživanju podveleškog platoa smještenog u centralnom dijelu Hercegovine, u samom podnožju planine Velež. Pritom, ključne destinacije bile su sela Rabina, Kokorina, Gornji Kružanj, Podvelež, Šipovac i Dobrč, gdje je odavno utvrđen kontinuitet života kroz sve prahistorijske i historijske etape. Ipak, to je područje u proteklom stoljeću kontinuirano zanemarivano u svakom, pa i u naučnoistraživačkom pogledu. Zapravo, izuzmu li se vrijedni prilozi pojedinih etnologa, može se reći da je Podveležje uglavnom neistraženo.

Adis Zilić išao je tragom stećaka, srednjovjekovnih interkonfesionalnih nadgrobnih spomenika koji općenito predstavljaju posebnost naše kulturne baštine. To je, bez sumnje, bio pionirski zadatak jer stećci Podveležja gotovo da uopće nisu uvrštavani u kataloške preglede bosanskohercegovačkih stećaka. Po uzoru na čuvenog istraživača Šefika Bešliagića, Zilić je upotrebom savremene opreme analizirao i skicirao 16 podveleških nekropola (kao i 2 lokacije sa pojedinačnim stećcima). Naznačio im je i geografske koordinate što će biti od koristi svim budućim istraživačima. Uz to, Zilić donosi pažnje vrijednu konstataciju da su tretirane nekropole uglavnom locirane na prethistorijskim tumulusima ili su

u njihovoj neposrednoj blizini. Također, uočio je da se uz nekroplole nerijetko nalaze i najstarija podveleška mezarja (haremi) sa nastarijim tipovima nišana. Sve to ukazuje da je u Podveležju kroz protekle epohe postojala kontinuirana praksa da se umrli ukopavaju na istim lokacijama.

Uporni i strpljivi Zilić je uz saradnju sa lokalnim stanovništvom prebrojavao stećke, evidentirao im oblike i ukrase, a zatim utvrdio i stepen njihove očuvanosti. Postignute rezultate komparirao je sa skromnim i prilično površnim zvaničnim podacima. Dvogodišnje terensko istraživanje rezultiralo je evidentiranjem 347 podveleških stećaka. Među njima se brojnošću izdvajaju ploče sa 227 i sanduci sa 105 primjeraka. Potpuno nova je informacija da se reljefni ukrasni motivi nalaze na 40 stećaka (što je 11, 5 % od ukupnog broja). Od ukrasnih motiva na spomenicima su zastupljeni: polumjesec, rozeta, mač, krst, ljudska figura, vodenica, životinja, te različite vrste bordura. Najviše stećaka (160) nalazi se u centralnom podveleškom naselju (Podvelež). U Rabini su evidentirane četiri, Kokorini tri, Gornjem Kružnju dvije, Šipovcu i Dobrču po jedna nekropola.

Orijentacija podveleških stećaka je različita, tako da se u nekim nekroplama nalaze i po tri ili četiri različita pravca polaganja spomenika. Zilić je utvrdio da su izgradnjom lokalne ceste stećci na dvjema lokacijama pretpjeli veća ili manja oštećenja. Ostale podveleške nekropole su, kako autor navodi, pristupačne i prilično dobro očuvane. Očito da je već spomenuta, dugogodišnja, nepravedna zapostavljenost Podveležja, ako ništa drugo, taj prostor poštedila "planske urbanizacije" što je i omogućilo opstanak srednjovjekovnih stećaka o kojima piše Adis Zilić. U vezi sa tim, žalosno je podsjetiti da su u obližnjem Mostaru brojni nadgrobni spomenici (pogotovo haremski) tokom XX stoljeća uništavani upravo pod parolom "napretka i modenizacije". Zapravo, bio je to kulturocid kojim je brisana historija spomenutog grada i njegovih stanovnika.

Opće je poznato da sve religije i tradicije naglašavaju značaj prisjećanja na umrle, kao i značaj održavanja i posjećivanja njihovih grobova. Takvim se odnosom, kako se naučava, *nadilazi smrt i podsjeća na vječni život*. Ipak, kada se uzme u obzir sve navedeno, može se postaviti pitanje da li je zaustavljen dugogodišnji trend skrnavljenja nekropola, harema, grobalja i drugih spomenika kulture u našem okruženju? Materijalistička pohlepa savremenog doba sve to čini upitnim, na što ukazuje i slijedeći primjer. Naime, neumorni Adis Zilić je prije Podveležja istraživao nekropole stećaka i na nešto južnijem području

Rotimlje. Ustanovio je da je jedna od tamošnjih srednjovjekovnih nekropola, samo nekoliko godina nakon što je proglašena nacionalnim spomenikom (2006.), doživjela znatnu devastaciju. Sve to potvrđuje nefunkcionalnost sistema koji bi trebao da štiti bosanskohercegovačko kulturno – historijsko blago. Praksa pokazuje da ono može biti sačuvano jedino pod uslovom da se aktiviraju za to odgovorne državne institucije. U biti, sadašnja čisto formalna zaštita mora postati stvarna. Naravno, nužno je da se promijeni i naša kolektivna ravnodušnost prema ugroženoj spomeničkoj baštini. U vezi sa tim, nadu u Mostaru i Hercegovini ulijeva razvoj Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru sa kojeg nam, kao što je već naznačeno, dolazi i autor ove vrijedne studije o podveleškim stećcima. Bitna je i činjenica da je Zilićev tekst preveden na engleski jezik, jer je na taj način knjiga približena širem čitateljstvu. Također, za pohvalu je i nivo ilustrovanosti, čemu doprinose kvalitetne fotografije i fotogrametrijske 3d prezentacije izabranih stećaka. Nadamo se da će entuzijastični autor nakon podveleškog iskustva, nastaviti sa terenskim istraživanjima, te da ćemo uskoro imati slične monografije koje govore, naprimjer, o stećcima Drežnice, Bijelog Polja, Dubrava i dr.

Enes Dedić

**ZBORNİK RADOVA: OSMANSKO OSVAJANJE
BOSANSKE KRALJEVINE, (UR: SEDAD BEŠLIJA),
INSTITUT ZA ISTORIJU, SARAJEVO 2014, 166 STR.**

U izdavaštvu Instituta za istoriju u Sarajevu tokom 2014. godine publiciran je zbornik radova pod naslovom *Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine* koji predstavlja pisani izraz izlaganja prezentiranih na okruglom stolu “550 godina od osmanskog osvajanja srednjovjekovne Bosanske kraljevine” održanog u Sarajevu maja 2013. godine. Jubilarna godišnjica sloma bosanske države u srednjem vijeku, pored ovog zbornika obilježena je i kroz druge vidove aktivnosti. Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije – Stanak organiziralo je tokom 2013. godine u Sarajevu, Mostaru, Travniku, Zenici i drugim gradovima u BiH stručno predavanje naslovljeno “550 godina od pada srednjovjekovne Bosne”. Sa izvjesnim zakašnjenjem, tokom 2015. godine publiciran je i zbornik radova “Pad bosanskog kraljevstva 1463. godine” u zajedničkom izdavaštvu Istorijskog instituta u Beogradu, te Filozofskih fakulteta u Sarajevu i Banja Luci. Obilježavanje bitnih godišnjica iz bosanskohercegovačke historije objavljivanjem publikacija različitih vrsta u ranijem periodu pokazalo se značajnim poduhvatom s obzirom na činjenicu kako se u ovakvim prilikama pojedini problemi iznova postave pred nove generacije istraživača, te rezultiraju novim uglovima posmatranja određenih historijskih epizoda. Upravo je to slučaj i sa ovim zbornikom u kojem su autori nastojali skrenuti pažnju na dosad neistražene segmente odnosa srednjovjekovne Bosne i Osmanskog carstva. Tokom osam decenija međusobnih dodira ovih aktera, počevši od 1386. godine, razvijen je specifičan odnos sa naglašenim elementima osmanske ekspanzionističke politike koja je 1463. godine rezultirala slomom Bosanskog kraljevstva. Uprkos zvaničnom slomu bosanske države, pojedini teritoriji pod

upravom bosanskih vlastelina su se odupirali osmanskim napadima i narednih nekoliko decenija. Upravo je predstavljeni hronološko – geografski okvir predmet detaljnijih analiza članaka publiciranih u okviru ovog zbornika.

Uvodni rad pod naslovom “Stanje u Bosni neposredno poslije gubitka srednjovjekovne državnosti” (9-30) potpisuje Enes Pelidija. Uprkos naslovljenoj tematici, autor u radu tretira šire okvire među kojima i razvojnu liniju osmanske države i osmanske civilizacije koja je vremenom apsorbirala osmanske, seldžučke i bizantske komponente. Autor se površno dodirnuo i problematike onovremene percepcije Osmanlija na našim prostorima i u kompletnoj Evropi. Ovoj pojavi je svjetska historiografija posvetila veću pažnju. Pored predstavljanja najosnovnijih crta pada Bosne iz perspektive mletačkih i trogirskih izvještaja i sudbine pojedinih članova kraljevske porodice, autor detaljnije zaključke donosi po pitanju hronološkog okvira osnivanja bosanskog sandžaka, te ovaj čin, s obzirom na poznate historijske okolnosti, smješta krajem juna 1463. godine. Još jedna iznimno bitna osobina perioda osmanskog osvajanja bosanske države tiče se islamizacije stanovništva ovog područja. Tumačeći dostupne izvorne pokazatelje iz ovog perioda, Pelidija ukazuje na neodrživost teze o masovnom prelasku stanovništva na islam. “Sudbina bosanskih tvrđava u svjetlu *istimâlet* politike: Bosna i Osmanlije u drugoj polovini 15. stoljeća” (31-55) naslov je članka Sedada Bešlije koji razmatra znatno širi tematsko – hronološki okvir nego što to sugerira naziv. Opisujući unutrašnju politiku bosanskih kraljeva i vlastele tokom prve polovine XV stoljeća, autor ukazuje na formirani prostor koji je omogućio uticaje iz vana na prilike u bosanskoj državi. Sistematskim pristupom, Osmanlije su decenijama koristile svako zahlađenje odnosa između bosanskih magnata za imputiranje vlastitih uticaja. Prema autorovim zaključcima, izvjesno olakšanje u pripremanju terena osmanskim osvajanjem Bosne prethodile su i promjene vjerskog obrasca bosanskih kraljeva i vlastele te iscrpljenost stanovništva učestalim ratovima. U posljednjem podnaslovu autor je pažnju usmjerio na sudbinu pojedinih upravnika utvrda, koji su i nakon uspostavljanja osmanske vlasti, obnašali značajne funkcije u osmanskim upravnim sistemima.

Percepcija bosansko – osmanskih odnosa kroz prizmu pojedinih dijelova bosanske države prezentirana je u radu preglednog karaktera “Osmanlije i sjeveroistočna Bosna u XV stoljeću” (57-73) koji potpisuje Kemal Bašić. Prema autorovim tvrdnjama, dijelovi Usore i Podrinja sa lijeve strane Drine uporedo

sa osmanskim osvajanjem Despotovine 1459. godine došli su u sastav osmanske države. Ovakvo stajalište je nužno revidirati ukazujući na izvještaje s početka 1458. godine u kojima se spominju aktivnosti bosanskog kralja Stjepana Tomaša kojima je povratio izvjestan broj gradova u ovom pograničnom pojasu. U nastavku rada autor posvećuje pažnju Zvorničkom sandžaku i nahijama unutar ovog sandžaka apostrofirajući značaj ove administrativne jedinice prema Srebreničkoj banovini. Slabljenje moći Ugarske odrazilo se i na opstojnost Srebreničke banovine koja je doživjela raspad u periodu od 1512. do 1526. godine. Percepciju Osmanlija u životu stanovnika srednjovjekovne Bosne kroz dioptriju izvora dubrovačke provenijencije obradio je Dženan Dautović u radu “*Metus Turchorum* – strah od Turaka u srednjovjekovnoj Bosni” (75-103). Počevši sa osvrtom prisutnosti straha od Osmanlija na širem planu u srednjovjekovnoj Evropi, autor iznosi zaključak kako je najdugoročnija reakcija na konstantnu osmansku prijetnju bilo utvrđivanje kršćanskog identiteta Evrope kao i prvi spomen Evrope kao političkog pojma. Radilo se o sukobu kršćanstva i islama u kojem je osjećaj straha bio prisutniji u Evropi zbog činjenice da se Osmansko carstvo u XIV i XV stoljeću nalazilo u velikom ekspanzionističkom naletu. Sudari Osmanlija sa Bosnom odvijali su se kroz prizmu uobičajenih osmanskih sukoba sa državama jugoistočne Evrope. Opisujući događaje u Bosni u periodima značajnijeg osmanskog prisustva demonstrirajući stav stanovništva određenih dijelova Bosne ili određenih društvenih skupina, dubrovački izvori povremeno sadrže sintagmu “*metus Turchorum*” ukazujući time na strah lokalnog stanovništva prema osmanskim osvajačima. Strah od osmanskog prisustva u Bosni tokom XV stoljeća uveliko se reflektirao i na privredne odnose Bosne i susjedstva o čemu svjedoče sačuvani ugovori o transportu roba. Zbog učestalih osmanskih napada, u Bosni je tokom ovog perioda razvijen novi tip nepristupačnih fortifikacionih objekata, a ovo pravilo demonstrira i premještanje bosanske prijestolnice iz Bobovca u Jajce. Uprkos navedenim činjenicama, autor zaključuje kako se bosansko – osmanski odnosi ne mogu svesti samo na vizuru straha od Osmanlija, međusobni kontakti rezultirali su nizom interakcija u kojima je bosanska država kao slabiji politički subjekt nestala sa historijske pozornice 1463. godine.

“Vlatkovići od progonstva sa baština 1456. do pada Počitelja 1471. godine” (105-138) naslov je tematskog okvira koji je pod istraživačku lupu postavio Adis Zilić. Nakon političkog neslaganja sa moćnim hercegom Stjepanom Kosačom,

bosanska vlasteoska porodica Vlatkovića, koja je baštinila posjede između Neretve i Cetine, protjerana je sa matične zemlje 1456. godine. Nakon nastanjivanja na teritoriju Dubrovačke republike i Splita, Vlatkovići su pod okriljem kralja Tomaša ponovo dobili baštinske posjede na području Livna. Nakon sloma bosanske države i smrti hercega Stjepana, Vlatkovići su se priklonili Ugrima uz čiju pomoć su se uspjeli povratiti na stare posjede. Autor detaljno elaborira događaje s kraja šezdesetih godina XV stoljeća kada su Vlatkovići u svojstvu ugarske vlastele vodili grčevite borbe za opstanak protiv Osmanlija. Njihova učestala obraćanja Dubrovčanima za novčane pozajmice demonstriraju težak položaj u kojima su se našli pripadnici ove porodice. Ekonomsko – vojno slabljenje preživjele bosanske vlastele sedamdesetih godina XV stoljeća nije zaobišlo ni Vlatkoviće koji su u ovom periodu bili prinuđeni priznati gubitak utvrde Počitelj i dijela trga Drijeva. Uži okvir vjerskih prilika nakon 1463. godine priredio je Midhat Spahić u članku naslovljenom “Franjevački samostani nakon političkog sloma srednjovjekovne bosanske države” (139-146). Na malom broju stranica autor preispituje ranije teze o rušenju franjevačkih samostana nakon uspostave osmanske vlasti na prostoru Bosne. Spahićeva koncentracija zadržana je na nekoliko izvornih pokazatelja od kojih su suštinski najinteresantniji testamenti trgovaca Radiča Mišetića iz Fojnice te Mileta Radičijevića zvanog Zlatar. U ovim aktima sastavljenim šezdesetih godina XV stoljeća navedeni su samostani u Fojnici, Kreševu, Olovu, Bobovcu, Vranduku i Visokom. Usporedbom dubrovačkog izvornog materijala sa osmanskim popisima u kojima pronalazi podatak o boravku franjevacu u Visokom te o crkvama u Fojnici i Zvorniku, autor potvrđuje opciju kako je određen broj kršćanskih vjerskih objekata zasigurno preživio sudbonosne događaje s kraja bosanske samostalnosti.

Najinteresantnije podatke iz života poznatog bosanskog beglerbega predstavila je Elma Korić u članku “O ličnosti Ferhad-paše Sokolovića” (147-154). Predstavljajući u osnovim crtama njegovu historijsku ulogu, autorica ističe kako je Ferhad – paša porijeklom iz Bosne prvobitno obnašao funkciju kliškog, zatim bosanskog sandžakbega. Od 1580. godine postavljen je za prvog beglerbega bosanskog ejaleta, a zatim je 1588. godine postao budimski beglerbeg. Pored opisa njegova političkog angažmana, autorica je priredila i nekoliko savremenih opisa događaja u kojima je učestvovao Ferhad – paša. Svojim prilogom ovom zborniku Muamer Hodžić je skrenuo pažnju na još uvijek nedovoljno istraženu vrstu

osmanskih izvora. U radu pod naslovom “Značaj *Muhimme* deftera u izučavanju historije Bosne i Hercegovine osmanskog periodu” (155-166) Hodžić je predstavio kako se radi o registrima u kojima su se bilježili nacrti fermana priređenih na osnovu predmeta i pitanja o kojima je odluka donesena na vladarskom Divanu nakon sultanova potvrđivanja. Autor je skrenuo pažnju na fond *muhimme deftera* u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu, te opisao koncepciju ove vrste izvora koji sadrže odluke o mnogim pitanjima, poput načina dodjele timara odnosno zeameta, dužnosti sandžakbegova, dodjeljivanje različitih položaja i službi, oduzimanje robe u vrijeme ratova, uzimanje dječaka u adžemi – oglane i slično.

Odnosi Osmanskog carstva i Bosanske kraljevine predstavljaju tematski okvir koji je u dosadašnjoj historiografiji solidno zastupljen. Prihvatanje izazova da se ponovo aktivira problematika osmanskog osvajanja bosanske države predstavlja izuzetno hrabar potez vrijedan pohvale. Spoj iskusnih i mladih bosanskohercegovačkih historičara srednjovjekovne i osmanske epohe, koji su svojim priložima učestvovali u kreiranju ovog zbornika, pokazao se kao kvalitetan naučni sastav koji je doprinio širenju margina spoznaje o jednom od najznačajnijih momenata historije Bosne i Hercegovine. Prezentirajući nove poglede na ustaljene historiografske uzuse, predstavljajući naučnoj javnosti nove izvorne pokazatelje, te ukazujući na potencijalne pravce budućih istraživanja o ovoj historijskoj epizodi, članci publicirani u ovom zborniku predstavljaju neizostavna naučna štiva kod naredne generacije bosanskohercegovačkih i stranih naučnika koji se budu doticali ovog tematsko – hronološkog okvira.

LINGVISTIKA
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi

Edim Šator

ORIJENTALIZMI U DJELU SKENDERA KULENOVIĆA¹

SAŽETAK

U radu se analiziraju orijentalizmi u djelu Skendera Kulenovića. Poseban akcenat je stavljen na djelo *Ponornica*, jer se u tom romanu, sasvim logično, javlja mnogo više orijentalizama nego u poeziji koju je ovaj pisac stvarao. U radu ćemo na određenom broju primjera pokazati i simboličku funkciju koju orijentalizmi imaju u analiziranim djelima. Nastojali smo pokazati i frekventnost orijentalizama u djelu ovoga pisca iz čega se jasno može zaključiti da su orijentalizmi veoma bitan sloj leksike stranog porijekla koju Skender Kulenović koristi u svojim djelima.

Ne postoji jezik koji u svom rječnikom fondu ne sadrži i riječi stranog porijekla. Osnovni razlog za preuzimanje, odnosno posuđivanje leksike stranog porijekla jeste nedostatak leksike u vlastitom jeziku za određenu pojavu, predmet, i sl. U bosanskom jeziku jedan od najzastupljeniji slojeva leksike stranog porijekla jesu orijentalizmi. U svom rječniku *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Škaljić je naveo da je zabilježio 8.742 riječi (izraza) (Škaljić 1989:23).

Stoga je razumljivo da u stvaralaštvu Skendera Kulenovića, a to se može posebno reći za njegov roman *Ponornicu*, orijentalizmi su među najfrekventnijim slojevima leksike stranog porijekla. Ako se posmatra statistički, možemo ustanoviti da su u romanu *Ponornica*, zbirci soneta *Soneti II*, poemi *Na pravi put sam ti, majko, iziš'o*, ciklusu pjesama *Pisma Jove Stanivuka* orijentalizmi najbrojniji sloj leksike stranog porijekla.

1 U radu su analizirana sljedeća djela: *Ocvale primule*, *Soneti I* i *Soneti II*, ciklus pjesama *Pisma Jove Stanivuka*, poeme *Stojanka majka Knežopoljka*, *Ševa* i *Na pravi put sam ti, majko, iziš'o*, te roman *Ponornica*.

U sonetnom vijencu *Ocvale primule* broj riječi stranog porijekla je sveden na minimum. Interesantan je i odnos Kulenovića prema orijentalizmima u poemama. Analiziraju li se poeme sa posebnim akcentom na leksiku, onda ćemo vrlo lahko uočiti da se orijentalizmi javljaju mnogo češće u poemi *Na pravi put sam ti, majko, iziš'o*, nego u ostale dvije poeme. To je, naravno, razumljivo budući da su poeme *Stojanka majka Knežopoljka* i *Ševa* poeme o tragediji majke i naroda u ratu, odnosno poeme o slobodi, i u takvoj strukturi nema mjesta orijentalizmima.

Za razliku od njih, poema *Na pravi put sam ti, majko, iziš'o* je intimistička ispovijed pjesnikova u kojoj je dat profil lika majke, odnosno žene u patrijarhalnom društvu. S obzirom da je u pitanju *majka Hanifa*, dakle žena-majka, odnosno muslimanka, sasvim je razumljivo da je prisutan mnogo veći broj orijentalizama nego u ostalim poemama. Međutim, poema je, uvjetno rečeno, sastavljena iz dva dijela. Prvi dio poeme čine stihovi u kojima se opisuje muslimanska sredina i položaj i sudbina majke u njoj. Drugi dio poeme čine stihovi u kojima je utkana ideološka podloga, a počinje stihovima *O sine, sine, sine nesretni*. Uporede li se leksički ova dva dijela, onda je uočljivo da u drugom dijelu poeme skoro da i nema orijentalizama. Peco je, analizirajući ovu poemu, uočio da u drugom dijelu poeme ima samo nekoliko orijentalizama. „*To su: hak, begovski, tuč, kuršum, s tespihom, duvara, sehara. I to je sve.*“ (Peco 1991:295). Ovdje treba naglasiti da se ovi orijentalizmi javljaju u onim stihovima u kojima pjesnik odgovara majci ili u kojima referira na nekadašnje društveno uređenje (npr. *sjekirom plast rasiyecao, hak begovski sjekao, sa tespihom sijeda ropkinjo*, itd.). Pogleda li se značenje stihova, jasno će nam biti da u drugom dijelu poeme, koji je pisan na ideološkoj podlozi komunizma, bratstva i jedinstva, nema mjesta orijentalizmima koji predstavljaju, uvjetno rečeno, ostatak nekadašnjeg sistema i načina mišljenja i življenja. Izmjenom leksike, mijenja se i pogled na svijet jer, kako pjesnik kaže: *Ruke su naše svemoćne*. Da bi se na kraju dobila potpunija slika, treba naglasiti da se u prvom dijelu poeme upotrebljava ukupno 75 orijentalizama (ne računajući one koji se ponavljaju), a u drugom samo 7 (Peco 1991:295). Ovdje treba naglasiti da nećemo nabrajati sve orijentalizme koji se javljaju u ovoj poemi jer je to već uradio Asim Peco u citiranom tekstu. On daje spisak svih orijentalizama koji se javljaju u prvom dijelu poeme (vidi str. 296). Peco među orijentalizme ne ubraja glagolsku imenicu *aminanje*, koja je izvedena od glagola *aminati*. Škaljić u svom rječniku bilježi glagol *aminati*, ali ne i imenicu *aminanje*. (Škaljić 1989:24)

S druge strane, u sonetima možemo pratiti i interesantan odnos pjesnika prema leksici stranog porijekla. Moglo bi se reći da je Skender Kulenović nastojao upotrebu riječi stranog porijekla svesti na najmanju moguću mjeru. Ovakav zaključak možemo donijeti na osnovu analize 52 soneta u kojima nismo pronašli prevelik broj leksike stranog porijekla. Interesantno je da među tom leksikom u *Sonetima I* su najbrojniji grecizmi, dok su u *Sonetima II* najbrojniji orijentalizmi. Kada se analiziraju svi soneti zajedno, može se zaključiti da su grecizmi i orijentalizmi najbrojnija leksika stranog porijekla.

Orijentalizmi koje Kulenović koristi u svojoj poeziji pokrivaju različite značenjske grupe od naziva predmeta, alata, biljaka, pojava i sl. Ovo su neki od orijentalizama koji su zabilježeni u poeziji ovog pjesnika: *ambar*², *avaj*, *avet*, *azurna*, *badem*, *barjak*, *bašta*, *belenzuke*, *beno*, *bogaz*, *boja*, *buđav*, *busija*, *čair*, *čekić*, *čelenka*, *čerga*, *čivit*, *čobanka*, *čaba*, *čilibar*, *čilim*, *čorsokak*, *duhan*, *dud*, *džigerica*, *džinove*, *đevdir*, *đogat*, *ergela*, *hak*, *jastuk*, *jorgovan*, *jatak*, *kajsija*, *kalpak*, *kandžija*, *karanfil*, *kesa*, *komšija*, *kreč*, *krevet*, *kovrdže*, *kube*, *kula*, *kuršum*, *lula*, *mumija*, *nar*, *neimar*, *panađur*, *rakija*, *sahačije*, *sedef*, *skela*, *sofra*, *sunđer*, *šega*, *šeretski*, *talas*, *tarih*, *tefter*, *trampiti*, *tumbas*, itd.

Za razliku od poezije, u romanu *Ponornica* prikazuje se raspad jednog društvenog uređenja i načina života koji se ustalio na ovim prostorima preko 400 godina, koliko su Osmanlije bile tu, i dolazak novog doba, austrougarske vlasti. S obzirom da je radnja smještena na prelazu između ta dva doba, razumljivo je da ćemo u ovom romanu, mnogo više i češće nego što je to bio slučaj sa Kulenovićevom poezijom, pronaći orijentalizme iz različitih značenjskih skupina. Kulenović nije izbjegavao upotrebu ove leksike jer mu je ona bila potrebna da što slikovitije i vjerodostojnije prikaže i opiše društvo i sredinu u vremenu smjene civilizacija. Škaljić navodi da su orijentalizmi riječi koje su „vezane za našu prošlost, a ponekad riječ može da posluži kao spomenik, kao istorijski dokument i izvor.“ (Škaljić 1989:11) Orientalizmi u romanu *Ponornica* često imaju i, uvjetno rečeno,

- 2 Ovu imenicu smo zabilježili u poemi *Stojanka* (str. 98) i sonetu *Mrav* (str. 233). U oba slučaja se koristi oblik bez inicijalnog *h*. Škaljić u svom rječniku navodi oba oblika, odnosno *hambar* i *ambar*. U romanu *Ponornica* ova imenica se koristi tri puta. Jedanput je koristi Muhamed u svojim razmišljanjima (str. 111) i tada ima *h*, a dva puta je izgovara kmet Mihailo koji je pravoslavac i tada ova imenica nema inicijalno *h* (str. 115 i 128). Prema Pravopisu srpskohrvatskog jezika iz 1960, jedino je bio normiran oblik bez *h*, dakle *ambar*.

simboličku funkciju, pa se oni koriste prilikom opisa enterijera, jela ili odjeće. S druge strane, Kulenović kada opisuje unutrašnja previranja i psihološke dileme svog glavnog lika, često izbjegava orijentalizme. I pri opisu pojedinih likova kroz koji je prikazan svijet na zalasku, Kulenović često koristi orijentalizme. Da bismo to pokazali, uzet ćemo nekoliko odlomka iz romana. U odlomku u kojem Muhamed govori o Muftiji i njegovom sjećanju na njega, primijetit ćemo povećanu frekventnost orijentalizama:

Muftija je davno bio napustio našu kasabu, sjedište muftiluka bilo mu je u nedalekom velikom šeheru, ali je svakog ljeta dolazio u rodni kraj - da li zbog one njegove potmule lavine što je u njemu stalno kuhala, da li radi lovova, da li prosto zato što ga nešto još u djetinjstvu osudilo na to, ne znam ni sad.

Jednog dana, pošto sam završio vjersku srednju školu sa odličnim uspjehom, metnuvši mi ruku na rame, reče Djeđu: "Ovoga ćemo u Al-Azhar, sunce vjere i mudrosti. Valjaće nam to više nego svi i tvoji i moji čitluci i begluci." (str. 30)

I opis u kojem se pokazuje kako Murat ostaje ležeći na jastucima je simboličan, jer Murat ostaje na sećiji i jastucima koji simboliziraju civilizaciju koja je na odlasku. Opisi sobe u nastavku također obiluju orijentalizmima čime se jasno ukazuju na civilizacijski krug i kulturu koja je još uvijek prisutna:

Oprostih se. Murat ostade na na sećiji razbačen po jastucima, zagledan u nešto svoje.

U odaji prostrta dva dušeka, jedan na drugome; to se čini samo osobitom gostu.

Okupah se u hamamdžiku, drvenom izrezbarenom kupatilu u samoj sobi, u kom je već sve bilo pažljivo pripremljeno: mirišljavi sapun (i to je počast!), đugumi vode i peškiri, koji mirišu istočnjačkim mirisom jagom što ga hadžije donose. Ugasih lampu i legoh. (str. 52)

S druge strane, odlomci u kojima Muhamed na početku romana iskazuje svoje dvoumljenje da li da se vrati ili ostane daleko od rodno kraja, nemaju veliku frekvenciju orijentalizama. U narednom odlomku bilježimo samo dva – sač i sedefasta:

Sve se tih trenutaka opiralo u meni da krenem kući - jedno me vuklo da ostanem, drugo plašilo da se vratim. Eliza (evo mi i sad pred očima njene sedefaste

puti i blagih neuhvatljivih ispupčenja tijela) uporno je pred kraj semestra navaljivala da tih ferija, ispod zaista nepodnošljivog kairskog sunčanog sača i pustinskog neba, punog žute i jetke prašine, ne odemo u svoje domovine nego u Aleksandriju, u sjajni sredozemni akvamarin, u njenu vilu - bićemo tamo sami, roditelji će joj tog ljeta u Evropu. (str. 30)

Ipak, ovakvi primjeri pokazuju da korištenje orijentalizama pokazuje jasnu i nedvosmislenu činjenicu da su oni dio Muhamedovog jezičkog identiteta, i da on od njih niti bježi niti može pobjeći. To pokazuje i činjenica da se ova leksika u romanu koristi relativno često.

Kada se obrati pažnja na leksiku stranog porijekla, onda je sasvim razumljiva apsolutna dominacija orijentalizama u ovom romanu³. S druge strane, to je svakako i najobimniji sloj strane leksike u bosanskom jeziku. Ako obratimo pažnju na značenjske skupine kojima pripadaju ti orijentalizmi, onda možemo primijetiti da postoji nekoliko takvih skupina. Uvjerljivo najveći broj orijentalizama su riječi koje se tiču vjere ili direktno upućuju na vjeru. Takvi su sljedeći primjeri: *ajet, akšam, Allah, Allahu-ekber, Alejhiselam, alem, Bajram, bismilah, čaba, čurs, din, džamija, džehennem, džennet, džuma-namaz, hurija, ičindija, imam, islam, jacija, levha, magfile, mejtef, merhaba, mevlud, mihrab, Miradž, Muftija, mujezin, munara, odselamiti, pejgamber, poselamiti, rahmetli, ramazan, rebiul-evel, selam, sura, šehit, šehitluci, šejtan, šerijat, šerijatlija*.

Ovdje ćemo ukazati i na činjenicu da se svi ovi orijentalizmi ne upotrebljavaju dosljedno i uvijek. Tako se imenica *Allah* spominje jedino kada se uči *Mevlud* u džamiji i u govoru Nene i Fehima. U svim ostalim slučajevima koristi se isključivo oblik imenice *Bog*. Interesantno je da Kulenović nijednom u romanu nije koristio imenicu *dova*, nego je upotrebljavao riječ *molitva*, pa čak i onda kada tu imenicu upotrebljava u dvije uzastopne rečenice: (...) *ustajem na nastavak molitve. Jedva čekam da se molitva završi pa da počne Mevlud*. (str. 178-179)

3 Uz prvo izdanje romana je na kraju naveden i *Rječnik turcizama i drugih manje poznatih riječi* koje je priredio Asim Peco. Taj Rječnik je ponovljen i uz ostala izdanja koja smo imali priliku koristiti. Veliki broj turcizama nije ušao u ovaj rječnik. Mnogi od tih turcizama su postali općeupotrebnna leksika, pa je razumljivo zašto ih nije trebalo navoditi.

Imenice *džennet* i *džehennem* pisac koristi naporedo sa imenicama *raj* i *pakao*. Ova naporedna upotreba najčešće je rezultat izbjegavanja ponavljanja istih oblika riječi kojima bi se rečenica opteretila. Tako u istoj rečenici Kulenović koristi oba oblika: *stajao u raskolini džehennema i dženneta, u strašnoj raskolini između paklenih vatara i rajskih ljepota(...)*. Ili: *najizabranijeg anđela, Džebraila-Gabrijela, da mu privede Muhameda, kojem je tad bilo četrdeset godina. S raja Džebrail je snio Muhamedu na zemlju rajске haljine i iznio ga u džennet. Tu njih dvojica vidješe kako rajski konji buraci pasu po džennetskim poljanama.* (str. 187)

Iz posljednje rečenice vidimo da Kulenović radije koristi oblik *anđeo* nego *melek*. U romanu se nijednom ne spominje imenica *melek*.

Od ostalih orijentalizama, relativno češće nego ostali se koriste oni kojima se obilježavaju zvanja, nazivi za rodbinu ili opće imenice koje se odnose na ljude. Takvi su sljedeći primjeri: *akšamlučar, amidža aščibaša, aščija, bakmajstor, baša, beg, beščići, binjedžija, budala, derviš, dušmanin, đidija, fukara, hamal, hanuma, hećim, hizmećar, hodžusija, kadija, kalupčija, landohan, mumija, nena, pehlivan, rogač., sihirbaz, stuha, subaša, sultan, šerijatlija, šičardžije, tabijasuz, telal, Turkuša.*

Relativno češće nego ostali, javljaju se i orijentalizmi kojima se imenuju različiti predmeti ili oružja: *bardak, čibuk, čirak, časa, čebe, ćilim, ćitab, demirlija, durbin, dušek, džezva, đugum, đulsuldanluk, fenjer, fildžani, fišek, fućija, handžari, ibrik, kafez, kama, kandžija, kasatura, kašika, kubure, kuršum, leđen, levha, mangala, maštrafa mermer, nadžak, oklagija, oroz, peškir, sač, sahan, sapun, saz, šešana, šiš, tabut, tefter, topuz, unkaš, zurna.*

Imenice koje su vezane za prostor grada ili kuće se javljaju nešto češće u odnosu na ostale. To je i razumljivo s obzirom na dominantno islamsko-orijentalnu arhitekturu koja je prikazana u romanu: *avlija, baglama, basamak, bašta, bunar, čaršija, čardak, ćenifa, ćerpčić, direk, divanhana, dućan, duvar, hajat, halka, hamamdžik, hambar, kafanica, kaldrma, kapidžik, kasaba, konak, kube, mahala, meščema, musala, mušebek, mutvak, papučluk, pendžer, sećija, sedžada, sofra, šadrvan, šeher, tarabe.*

Nazivi jela, odjeće, obuće, biljaka i životinja se javljaju rjeđe u odnosu na značenjske slojeve koje smo pobrojali. Tako se od orijentalizama kojima se imenuju jela i pića javljaju sljedeći: *baklava, burek, bungur, čimbur, džanećija, džigerica, halva hošaf, hurma, hurmašica, jufka, kahva, kajmak, meza, rakija, somun, sutlija, šafran, šerbe, turšija, zejtin.* Od pojmova koji su vezani za odjeću i obuću bilježimo sljedeće orijentalizme: *ahmedija, anterija, bez, čakšire, čevrma,*

čilibar, dimije, dimijicama, feredža, ferment, fesić, kadifa, kumaš, libada, mamuze, pamuk, pafta, papuče, šalvare, tulbent, ućkur, zar. Imenice kojima se imenuju biljke i životinje su također manje frekventne, a zabilježili smo sljedeće: *akšam-čić, alkatmer, aždaha, badem, bulbul, burak, dud, đogat, karamut, karanfil, kumrija, sabahčić, sevlja, zambak, zukva, zumbul.*

Ostali orijentalizmi su različite apstraktne i druge imenice kao i, ali u mnogo manjoj mjeri, glagoli, prilozi i riječice: *akšamlučiti, akšamluk, almas, arebica, ašikluk, bašluk, begluk, belaj, berat, bezbeli, bujrum, buljuk, burgijati, butum, čitluk, čoček, čeif, čošak, dram, đulsija, edžel-sahat, espap, fajda, hor, inat, ilum, jag, kalempoklon, kalupiti, kaurluk, kaurskom, kujruk, mahmurluk, majdan, memla, merak, miraz, nabakamiti, nargila, nefis, nur, odselamiti, ogroš, omaha, panoga, pare, peke, poselamiti, rahatluk, sedef, serbez, serhat, suk, surma, ujdurma, umuhadžeriti, uvakufiti, vakta, vilajet, veresija, zamandaliti, zenit, zulum.*

Kada se pogledaju orijentalizmi u romanu *Ponornica*, jasno se može uočiti da je ovaj leksički sloj poslužio Kulenoviću da što vjerodostojnije opiše kulturu i tradiciju jednog podneblja na pragu smjene civilizacija. Činjenica je da mnoge od navedenih turcizama koristimo i danas i da za njih nemamo zamjenu.

ORIENTALISMS IN THE WORKS OF SKENDER KULENOVIC

SUMMARY

This paper analyzes orientalisms in Skender Kulenovic's work. Special emphasis is placed on the novel *Ponornica*, due to the fact that it contains extensively more orientalisms than does Kulenovic's poetry. On a number of examples, we will show that orientalisms also have symbolic function in the works we have analyzed. Furthermore, we have tried to show the frequency of orientalisms in the work of this writer. Based on the frequency of orientalisms in Kulenovic's work, we can clearly conclude that orientalisms are important part of the loanword lexicon in the work of Skender Kulenovic.

Izvori

Kulenović, S.: *Pjesme * Ogledi*, Preporod, Sarajevo, 2006.

Kulenović, S.: *Ponornica*, Preporod, Sarajevo, 2003.

Kulenović, S.: *Izabrana djela*, Svjetlost, izvršni izdavač, Sarajevo, 1983.

Literatura

Duraković, E.: *Pjesništvo Skendera Kulenovića*, Veselin Masleša, 1983.

Duraković, E.: *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2012.

Halilović, S., Palić, I., Šehović A.: *Rječnik bosanskog jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2010.

Isaković, A.: „Leksika u muslimanskih pisaca i naši pravopisi“, *Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa*, 5-6, Sarajevo, 1984.

Isaković, A.: *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.

Jahić, Dž.: *Školski rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo, 1999.

Jahić, Dž.: *Trilogija o bosanskome jeziku*, Ljiljan, Sarajevo, 1999.

Jahić, Dž.: *Rječnik bosanskog jezika*, knj. 1-7, Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo, 2010-2014

Leovac, S.: „Književno delo Skendera Kulenovića“, *Život*, V/1956.

Muratagić-Tuna, H.: *Jezik Ćamila Sijarića*, Damad, Novi Pazar, 1993.

Nikolić, M.: *Bosanski uzusi u jeziku Skendera Kulenovića*, OFF-SET štamparija, Tuzla, 2015.

Peco, A.: *Književni jezik i narodni govori*, PKK, Mostar, 1991.

Pranjić, K.: *Jezikom i stilom kroza književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1991.

Rečnik srpskohrvatskog jezika, 1-6, Matica srpska, Novi Sad, 1967-1976

Rječnik bosanskog jezika, 2. izdanje, Institut za jezik, Sarajevo, 2010.

Smajlović, I.: „Značenje leksika u poeziji S. Kulenovića“, *Mostovi* (Pljevlja), VIII/1976, 29.

Škaljić, A.: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.

Vajzović, H.: *Orijentalizmi u književnom djelu*, Institut za jezik, Sarajevo, 1999.

Vešović, M.: „Skender Kulenović“, *Izraz*, XXX/1986, 3-4

Vešović, M.: „O jeziku poeme *Ševa*“, *Novi izraz*, Sarajevo, 2010.

Memnuna Hasanica

DIE URSACHEN FÜR DAS VERSCHWINDEN VON WÖRTERN UND SPRACHENSTERBEN

ZUSAMMENFASSUNG

Die Veränderungen im Wortschatz sind durch das sprachlich-kommunikative Handeln bestimmt. So genannte lebende Sprachen unterliegen in ihrem Gebrauch in der Zeit ständig Veränderungen. Die Frage lautet, welche Veränderungen vollziehen sich im Wortschatz?

Neue Wörter werden gebildet, die entweder Lücken im Wortschatz ausfüllen oder andere Wörter verdrängen. Diese bezeichnet man als *Neologismen*, die zu Wortschatzelementen werden oder bald aus dem Sprachgebrauch verschwinden.

Die Wörter veralten oder sterben aus, d.h. dass sie den Angehörigen der Sprachgemeinschaft nicht mehr bekannt sind. Man spricht von *Archaismen* und *Historismen*, die als alt empfunden und genutzt werden, und als solche leben sie noch im lebendigen Sprachgebrauch.

Oft hört man die Frage, welche Sprachen vom Aussterben betroffen sind. Auf diese gestellte Frage könnte man antworten: je mehr Menschen eine Sprache als ihre Muttersprache sprechen, um so weniger ist sie gefährdet. Weitere Faktoren, die auf das Sprachenaussterben Einfluss ausüben, sind Bereiche wie digitale Computertechnik, wirtschaftliche Wirkungen, politische Einflüsse, Unterhaltungsmusik, Werbebotschaften, Wissenschaft und Technik, Sport, Erzeugnisse usw.

Schlüsselwörter: *Archaismen, Neologismen, Wortverlust, Lexikologie, Kommunikation, Sprachgebrauch*

Das Veralten bzw. Verschwinden von Wörtern und Sprachen

Es gibt viele Gründe für das Verschwinden von Wörtern. „Wörter veralten, weil ein Gegenstand oder Begriff für die Gemeinschaft keinen Nutzen mehr hat, wenn sie unangenehme Assoziationen herausbilden oder wenn andere Wörter an ihre Stelle treten, die als neu empfunden werden“.

(Beispiele dafür: *sintemal-weil; Oheim-Onkel; ein Leib-ein Brot; ein Pfund-ein halbes Kilo; Knabe-Junge...*)

Die Gründe der Archaisierung (des Veralten) sind *sprachinterner* und *sprachexterner* Natur.

Bei den sprachinternen Gründen handelt es sich um ein Wort, das durch ein anderes, moderner klingendes Wort, ersetzt wird, das aber das gleiche Objekt oder den gleichen Sachverhalt beschreibt.

Ein Wort braucht eine lange Zeit, um Archaismus zu werden. Der Prozess der Archaisierung kann man in mehrere Phasen einteilen. Am Anfang, wenn das Wort seltener gebraucht wird oder wenn ein neues Synonym zu diesem Wort entstanden ist, bezeichnet man dieses Wort als veraltend und später als veraltet. Mit dem Begriff „veraltetes Wort“ bezeichnet man das Wort, falls es durch das neu entstandene Synonym aus der Sprache ganz verdrängt ist oder falls das Denotat verschwunden ist. Veraltende und veraltete Wörter werden doch in der Gegenwartssprache gebraucht, um z.B. Zeitkolorit zu schaffen. Die ausgestorbenen Wörter werden gar nicht verwendet. Das ist schon die nächste Phase der Archaisierung.

Das Sprachensterben

Es gibt viele Gründe für das Aussterben von Wörtern und Sprachen. Selbstverständlich lebt eine Sprache mit Veränderungen und Entlehnungen. Oft hört man Argumente wie: „Sprachen sind - wie die Vergangenheit zeigt - schon immer endgültig verloren gegangen“. Die Globalisierungsprozesse waren noch nie so ausgeprägt, weil die Kommunikations- und Verkehrstechnologien noch nie so weit entwickelt waren. Es gibt so viele geschäftliche Entwicklungsprojekte und private Berührungspunkte. In der Welt hat jede Sprache ihre Bedeutung. Es gibt keine minderwertigen oder sog. provinziellen Sprachen. Jede Sprache

hat ihre eigene Schönheit und Ausdruckskraft. Es ist bemerkenswert, dass oft ein Druck von oben besteht, von den Regierungen oder nationalen Körperschaften durch Anreize, digitale Prozesse, Empfehlungen oder Gesetze, oder gar von unten, durch modische Strömungen.

Oft hört man die Frage, welche Sprachen vom Aussterben betroffen sind. Auf diese gestellte Frage könnte man folgendermaßen antworten: Je mehr Menschen eine Sprache als ihre Muttersprache sprechen, um so weniger ist sie gefährdet. Weitere Faktoren, die auf das Sprachenaussterben Einfluss ausüben, sind Bereiche wie Unterhaltungsmusik, Werbebotschaften, Wissenschaft und Technik, Sport, Erzeugnisse.

David Crystal, einer der bekanntesten Sprachwissenschaftler der Welt zitiert ein Sprichwort aus Wales, das besagt: „Eine Nation ohne Sprache ist eine Nation ohne Herz“. Aufgrund dessen kann eine Hypothese aufgestellt werden und zwar, dass die Sprache danach an eine Nation gebunden ist. Ohne Nation gäbe es keine Sprache und umgekehrt, denn ein Organismus ist ohne Herz nicht lebensfähig. Das Herz einer Nation ist ihr kulturelles Erbe und die Sprache ist ihr wichtigster Vermittler.

Der Wortverlust

Der Wortverlust kann immer dort eintreten, wo die Wörter nicht mehr verstanden und nicht mehr benutzt werden. Lexeme können aktiv außer Gebrauch kommen, aber man kann sie passiv noch gut verstehen und sie können im Zentrum einer Sprache ihren Gebrauchswert verlieren, an der Peripherie aber noch aktiv bleiben. Es gibt verschiedenen Möglichkeiten veraltetes Wortgut noch „am Leben“ zu erhalten. Man findet sie in der Tradierung älterer Texte wie Rechtstexte, literarische Texte, dann in Sammlungen veralteter Wörter oder Archaismenwörterbüchern oder in wissenschaftlichen Arbeiten aus dem Bereich der historischen Lexikologie oder Lexikographie.

Es ist schwierig festzustellen, wann ein Wort als verloren gilt, weil darüber unterschiedliche historische Standpunkte entscheiden. Die Wörter können unter verschiedenen Gesichtspunkten wiederbelebt werden, etwa zur bewussten Archaisierung von Texten in der Werbung oder Literatur, als

Ersatz für nicht mehr tolerierte Fremdwörter oder für Übersetzungen, die ein bestimmtes Zeitkolorit vermitteln sollen.

Auch Kuhberg beschäftigt sich mit dem Wortverlust, der, was die Historisierung von Sprachen angeht, von drei Arten des Veraltens ausgeht: Es gibt ausgestorbene Ausdrücke (*verba obsoleta, exoleta*), die aus dem „lebenden Wortschatz“ ausgeschieden sind; ferner versunkenes Sprachgut, das mit dem Verlust des Bezeichneten untergegangen ist; schließlich gibt es altertümliche Wörter (*verba antiquata*), die im Begriff sind zu veralten und deswegen selten gebraucht werden. Falls diese Ausdrücke wiederbelebt und wiederverwendet werden, spricht man von Archaismen.

Neue Wörter werden im Normalfall nicht für sich selbst, sondern in einer Kommunikationssituation, in einem Text gebildet. Die Wortneubildungen erfüllen neben der Benennungsfunktion eine textuelle sowie stilistische Funktion. Wortneubildungen gestalten den Text also interessanter und tragen zum Unterhaltungswert bei.

Der Neologismus entsteht in der Kommunikationsgemeinschaft d.h. der Neologismus entsteht zwischen den Sprachbenutzern, in einer gängigen Kommunikation, im Einvernehmen mit den sprachlichen Bedürfnissen der Sprecher und der Hörer. Er kann auch als eine Art „künstliche“ Erscheinung im Wortschatz bezeichnet werden.

Als ein weiterer wichtiger Aspekt bei der Beschreibung des Neologismus gilt die Zeit, der zeitliche Gesichtspunkt. Denn jeder Neologismus bezieht sich auf eine bestimmte „Zeit“, und das nicht nur auf den Zeitpunkt seines ersten Erscheinens im Wortschatz, sondern auf eine weitere Veränderung, die die Zeit bei seiner Verwendung, Ausbreitung, gegebenenfalls Usualisierung und Lexikalisierung spielen kann.

Die Veränderungen im deutschen Wortschatz

Veränderungen im Wortschatz sind durch das sprachlich-kommunikative Handeln bestimmt. So genannte lebende Sprachen unterliegen in ihrem Gebrauch in der Zeit ständig Veränderungen. Die Frage lautet, welche Veränderungen vollziehen sich im Wortschatz?

Neue Wörter werden gebildet, die entweder Lücken im Wortschatz ausfüllen oder andere Wörter verdrängen. Diese bezeichnet man als *Neologismen*, die zu Wortschatzelementen werden oder bald aus dem Sprachgebrauch verschwinden.

Wörter veralten oder sterben aus, d.h. dass sie den Angehörigen der Sprachgemeinschaft nicht mehr bekannt sind. Man spricht von Archaismen und Historismen, die als alt empfunden und genutzt werden, und als solche leben sie noch im lebendigen Sprachgebrauch.

Die Wörter verändern ihre Gebrauchssphäre, womit sich auch der Stellenwert eines Wortes ändert.

Es erscheinen Wörter, deren Bedeutungen sich mit Veränderungen des Gebrauchs verändern. Den Wert von Veränderungen kann man nicht am Gegebenen messen. Aber es gibt Modewörter. Sie haben dann Aussicht sich im lexikalischen System zu verfestigen, wenn die Sprachgemeinschaft sie aufnimmt.

Es gibt verschiedene Veränderungen im Wortschatz, weil die Sprache ein offenes System ist. Eine von ihnen ist auch der Prozess der Archaisierung. Für den Ausdruck unterschiedlicher stilistischer Intentionen können veraltete oder veraltende Wörter eingesetzt werden. Diese intentionale Nutzung von Wortgut, das als veraltet oder altertümlich gilt, wird sinnvoller Weise als „Archaisierung“ verstanden. Grundlage jeder Archaisierung ist also die Reaktivierung veralteten oder veraltenden Wortguts für bestimmte Zwecke.

Im Wortschatz gibt es Wörter, die man vergisst oder Wörter, deren Bedeutung man einfach nicht mehr kennt bzw. die aus dem Sprachgebrauch verschwunden sind. Solche Wörter nennt man *Archaismen*.

Neben Neologismen, die durch neue kommunikative Aufgaben, veränderte Kommunikationsabsichten und Denkmuster bedingt sind, lebt veraltetes und veraltendes Wortgut weiter oder wird, nachdem es jahrzehnte- oder jahrhundertlang nicht benutzt wurde, wieder Mittel der Kommunikation.

Elemente werden durch neue zuerst an die Peripherie des Sprachsystems, dann ganz aus dem Wortgut verdrängt. Weiter deutet sie an, dass Sprachmaterial veraltet, weil es in bestimmten kommunikativen Situationen nicht mehr benötigt wird, aber auch das, dass Wörter nur noch in bestimmten syntagmatischen Zusammenhängen weiterleben, wie z.B. *Knabe* in *Knabenschuhe*.

Archaismen

Als Archaismus bezeichnet die Lexikologie ein Wort, dessen Gebrauchshäufigkeit abnimmt und das von den Sprechern einer Sprachgemeinschaft als altmodisch oder veraltet empfunden wird.

Zu Archaismen gehören nicht nur veraltete Wörter, sondern auch veraltete phonetische und grammatische Formen des Wortes. Das Wort stellt eine Einheit von Begriff, Bedeutung und Form dar. Dementsprechend lassen sich die Archaismen in folgende Gruppe einteilen:

• Begriffsarchaismen

Begriffsarchaismen sind Wörter, die nicht mehr im aktiven Sprachgebrauch vorhanden sind, weil diese Wörter solche Gegenstände oder Erscheinungen der Wirklichkeit bezeichnen, die veraltet oder aus dem Leben des Volkes ganz verschwunden sind. Solche Archaismen nennt man gewöhnlich Historismen. „Historismen sind in entsprechenden (Beschreibungs-, Erzähl- und argumentativen) Texten Ausdrücke, die Zeitkolorit geben, und zwar ein gleichsam natürliches. Ihnen steht kein synonymier gegenwärtiger Ausdruck zur Verfügung.“ z.B. *Lanze, Harnisch, Armbrust*.

• Bedeutungsarchaismen

Bedeutungsarchaismen sind Wörter, deren Grundbedeutung oder eine verbreitete Bedeutung veraltet ist. Als eine lexikalische Einheit sind sie jedoch vorhanden und verbleiben sogar im aktiven Sprachgebrauch, doch mit einer neuen Bedeutung, z.B. *Schild* - „*Platte mit einer Aufschrift*“; *Schutzwaffe*.

• Formarchaismen

Formarchaismen sind Wörter, deren lexikalische Gestaltung veraltet ist. Man kann sie in drei Gruppen einteilen:

- a) Wörter, die nicht mehr gebräuchlich sind, obwohl ihre Bedeutungen nicht veralten und diese Wörter vorhandene Begriffe ausdrücken. Also diese Wörter bezeichnen wichtigen Begriff, aber das Wort verschwindet. z.B. *Minne* – *Liebe*
- b) Wörter, die neben ihrer neuen lautlichen Form manchmal in der alten Gestalt gebraucht werden. z.B. *Herze* statt *Herz*.

Solche Archaismen werden vor allem zu speziellen stilistischen Zwecken gebraucht und zwar zur Schilderung der Epoche.

Wiegand unterscheidet drei Typen des lexikalischen Archaismus :

1. **lebender lexikalischer Archaismus** ist eine lexikalisierte Einheit, die so diachronisch markiert ist, dass usuelle mündliche und schriftliche Verwendung von der Mehrzahl in der Regel als „veraltet“ eingeschätzt werden, die zu den beiden mittleren von vier gleichzeitig lebenden Generation Variatätengemeinschaft gehören.
2. **passiv lebender lexikalischer Archaismus** ist eine lexikalisierte Einheit, die in der Regel in der mündlichen und schriftlichen Kommunikation von den Mitgliedern der zugehörigen Variatätengemeinschaft nicht mehr usuell verwendet wird, jedoch von denen, die zu den beiden mittleren von vier gleichzeitig lebenden Generationen gehören, noch verstanden und als „veraltet“ eingeschätzt wird.
3. **totaler lexikalischer Archaismus** ist eine lexikalisierte Einheit, die von den Mitgliedern der Variatätengemeinschaft, die während dieser Zeit leben, nicht mehr usuell verwendet und kaum verstanden wird.

Es ist sehr schwer zu entscheiden, von welchem Zeitpunkt ab oder für ein Wort als veraltet oder veraltend gilt. Man betrachtet die Elemente der deutschen Gegenwartssprache, die durch ihre Zugehörigkeit zu einem früheren Sprachzustand gekennzeichnet sind. Sie haben auch ihre ehemalige Hauptfunktion verloren oder ihre grammatische Form entspricht nicht mehr der Norm. Aber diese Wörter erfüllen eine kommunikative Aufgabe. Deswegen ist es schwer Archaisierung zu definieren.

Manche Archaismen bleiben seit Jahrhunderten in der Sprache bestehen, obwohl die durch dieselben bezeichneten Gegenstände längst verschwunden sind. Literatur, Geschichte bewahren diese Tradition. Manche Wörter verschwinden völlig aus der Sprache und bleiben nur als Archaismen in etymologischen Wörterbüchern verzeichnet. Es dauert eine lange Zeit, dass ein Wort zu einem Archaismus wird. Archaismen werden aber noch von einigen (vor allem älteren) Sprachen verwendet. Wichtig ist auch, dass einige

Schriftsteller wie G. Freytag und V. Scheffel versuchten, mittelhochdeutsche Wörter wiederzubeleben.

z.B. *freislich* = *schrecklich*
Gadem = *Wohnraum*
Mage = *Blutsverwandter*
Wat = *Kleidung*

Es gibt auch einige veraltete Wortformen, die mit ironisch-abschätziger Färbung noch im allgemeinen Gebrauch sind, z.B. das Adjektiv *teutsch* und *Teutschtümelei* bezeichnen eine nationalistisch-chauvinistische Haltung.

Einige Archaismen werden zu bestimmten stilistischen Zwecken verwendet und dadurch bleiben sie in der Sprache erhalten:

Poetismus: *Lohe* anstatt *Flamme*

Archaismen können im Zusammenhang mit der Geschichte des Volkes wieder im Sprachgebrauch auftauchen, d.h. wiederbelebt werden: *Gau*, *Hort*.

Die Veränderung durch Homonymie: Verbindungen mit „*after*“ (*hinter*, *nach*), wie *Afterrede*, *Aftersatzung*, *Aftergeburt* und viele andere werden wegen Homonymie zu *after* gemieden.

Die Archaismen werden in der heutigen Sprache mit einer bestimmten Absicht gebraucht. Man verwendet die Archaismen, um etwas hervorzuheben, bedeutender zu machen, besser zu charakterisieren usw. anders gesagt, die Archaismen können in der Sprache verschiedene Funktionen erfüllen.

- Archaismen haben eine Indizfunktion im Fall, wenn ältere Leute sie in ihrer Rede gebrauchen. Sie dienen dann „als Indikatoren der sozialen Differenz verschiedener Altersgruppen in einer Sprachgemeinschaft“.
- In der Presse und Publizistik verwendet man oft Archaismen, um kritische und pejorative Expressivität zu schaffen;
- Verwendung der Archaismen kann auch einen ironischen oder pathetischen Akzent haben. „Als rhetor. Stilmittel werden A. absichtsvoll in Lit. und Poesie, polit. Rede, in der Werbung genutzt und sollen je nach Kontext zeitdistanzierend, iron. oder pathet. wirken“, z.B. *Ross* für *Pferd* usw.
- Eine spezifische Funktion haben die Archaismen in der Literatur. Man verwendet Archaismen als Stilmittel, um bestimmte Wirkung auf den Zuhö-

rer oder Leser zu erreichen. Die Schriftsteller und Dichter verwenden die Archaismen in ihren Werken, um Zeitkolorit zu schaffen. Veraltete Ausdrücke und Bezeichnungen für historische Gegenstände helfen dem Leser sich die beschriebene Situation und Umgebung vorzustellen. Das veraltete Wortgut macht einen ziemlich großen und wichtigen Teil unseres Wortschatzes aus und es hat viele Verwendungsmöglichkeiten und Funktionen, besonders in der Literatur und Publizistik. In der Alltagssprache werden Archaismen oft in den Phraseologismen gebraucht, um kritische, negative oder pathetische Konnotation zu schaffen.

RAZLOZI NESTAJANJA RIJEČI I IZUMIRANJA JEZIKA

SAŽETAK

Pojedine riječi su vremenom iščezavale i jezici su se uvijek mijenjali što je u njihovoj prirodi. Smatra se da je jedan jezik ugrožen ako ga djeca više ne uče kao maternji jezik. Jedan jezik može izumrijeti i političkim djelovanjem. U lingvistici je poznat pojam *lingvovid* koji podrazumijeva uništavanje jednog jezika. Uzroci nestanka jezika su brojni; neke riječi, pa i jezici, izumiru razvojem savremenih tehnologija i sredstava komunikacije, digitalizacije, ekonomskim djelovanjem. Neki jezici su, pak, nestali na brutalan način preko fizičkog uništenja populacije koja ga je koristila. Postoje tendencije i obnavljanja jezika zajedno sa buđenjem svijesti govornika o postojanju vlastitog identiteta. Analiza digitalne prisutnosti jezika upozorava da manje od pet posto jezika postoji na internetu (Andreas Kornal, mađarski matematički lingvist), odnosno da 95 posto postojećih jezika ne postoji u digitalnom svijetu, te Kornal smatra da će oni teško ući u digitalno doba. Tako se smatra da je 40 posto jezika svijeta ugroženo.

Važan zadatak stvaranja novih riječi jeste proizvesti njihovu upadljivost, razviti ekonomičnost i potaknuti interesovanje. Nove tvorenice treba da imaju komunikativan cilj, da doprinesu boljoj komunikaciji, da ponude neku novu informaciju, da na nešto apeliraju, odnosno, da su interesantne i zanimljive. U takvom procesu najprije nestaju pojedine riječi arhaizmi (*Archaismen*) gdje se one zamjenjuju novim riječima, neologizmima (*Neologismen*).

Literaturverzeichnis

- Altman, H. / Kemmerling, S. (2005), *Wortbildung fürs Examen*, Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG, Göttingen
- Cherubim D. (1998): Sprach-Fossilien. In: *Munske H.H. Deutscher Wortschatz. Lexikologische Studien*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. S.525
- Crystal, D. (1993): Die Cambridge Enzyklopädie der Sprache. Frankfurt am Main: Campus. S.330
- Duden (2006), *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, Dudenverlag, Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich
- Elsen, Hilke (2004): *Neologismen. Formen und Funktionen neuer Wörter in verschiedenen Varietäten des Deutschen*. Gunter Narr Verlag, Tübingen
- Engel, U. (1996), *Deutsche Grammatik*, Julius Groos Verlag, Heidelberg
- Fleischer, W., / Barz, I. (2007), *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen
- Hasanica Memnuna (2009), *Akcionálnost i tvorbeni modeli glagola u njemačkom i b/h/s jeziku*, Pedagoški fakultet Zenica
- Helbig, G. / Buscha, J. (2001), *Deutsche Grammatik*, Langenscheidt KG, Berlin und München
- Lohde, M. (2006), *Wortbildung des modernen Deutschen*, Narr Francke Attempo Verlag GmbH & Co. KG, Tübingen
- Motsch, W. (2004), *Deutsche Wortbildung in Grundzügen*, Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin
- Römer, Christine/Matzke, Brigitte 2003: *Lexikologie des Deutschen*, Eine Einführung, Günter Narr Verlag, Tübingen
- Schippan, Th. (2002), *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig
- Steffens, Doris (2003): *Nicht nur Anglizismen Neue Wörter und Wendungen in unserem Wortschatz*. Sprachforum. Institut für Deutsche Sprache, Mannheim
- Werner Eroms, Hans (2008). *Stil und Stilistik. Eine Einführung*. Grundlagen der Grammatik-45. Erich Schmidt Verlag. Gmbh & Co. Berlin. S.70

Amela Ćurković

SEMANTISCHE BESCHREIBUNG DER PRÄPOSITION WEGEN

ZUSAMMENFASSUNG

Der vorliegende Beitrag untersucht die semantischen Aspekte der Präposition *wegen* in deutscher Sprache unter Berücksichtigung ihrer Entsprechungen im Bosnischen/Kroatischen/Serbischen. Obwohl als Gemeinplatz gilt, dass *wegen* zu dem Teil der Präpositionen gehört, die stets gleichbleibende Bedeutung aufweisen, nämlich kausale, ist das Ziel dieser Untersuchung das Gegenteil zu beweisen. In der einschlägigen Literatur können ca. neun verschiedene Bedeutungen von *wegen* identifiziert werden. Davon konnten sechs Bedeutungsnuancen der Präposition *wegen* in unserem Korpus gefunden werden. Damit wird gezeigt, dass *wegen* eher in die Gruppe der polysemen Präpositionen eingeordnet werden kann.

Stichwörter: Präpositionen, Polysemie, Semantik, Bedeutungsmerkmale, Grammatikalisierung, Prototypisierung

Einleitung

In Bezug auf die Bedeutung unterscheidet man die autosemantischen Wörter, die „selbständig eine volle Bedeutung realisieren und allein ein Satzglied bilden können“ und die synsemantischen, die „einen Hilfscharakter haben, da sie allein keine Bedeutung realisieren und auch allein kein Satzglied bilden können“ (Helbig 1978:76). Die Präpositionen fallen in die zweite Gruppe, da behauptet wird, dass sie keine Bedeutung an sich realisieren, sondern erst im Verhältnis mit den anderen, autosemantischen, Wörtern. Deshalb wird auch gesagt, dass nur ihre relationale Funktion von Relevanz ist. Nichtsdestotrotz stellt sich die Frage, ob Präpositionen zusammen mit anderen Hilfswörtern (z.

B. Artikel, Hilfsverben, Konjunktionen) in der gleichen Klasse als Synsemantika eingeordnet werden können.

Um die komplexeren Gedanken und Beziehungen präziser und systematischer ausdrücken zu können, musste man sich auch der komplexeren Sprache bedienen und Wörter in Verhältnisse setzen, wobei gerade die Präpositionen eine wichtige Rolle spielen. Daher ist es nicht verwunderlich, dass sich die Zahl der Präpositionen im Laufe der Zeit vergrößert hat bzw. dass bis heute immer noch neue Präpositionen hinzukommen. Aber nicht nur die Anzahl der Präpositionen, sondern auch ihr Gebrauch und ihre Bedeutung verändern sich. Die mühsame Differenzierung der feinen Nuancen von semantischen Unterscheidungen, die sich mit ihrer Hilfe ausdrücken lassen, geht manchmal so weit, dass die Übersichtlichkeit von einzelnen Verwendungen in Frage gestellt werden muss. Einerseits ist es eine Herausforderung, die teilweise sehr subtilen Unterscheidungen bei der Verwendung unterschiedlicher Präpositionen auf das gleiche Bezugsnomen treffend und kompakt herauszuarbeiten. „Andererseits kommt den Präpositionen gerade wegen dieser subtilen Differenzierungen eine zentrale Stelle bei der Vermittlung sprachlicher Ausdrücke mit außersprachlichen Sachverhalten zu“ (Grieffhaber 2007:643).

Erst in den letzten zwanzig Jahren werden die Präpositionen und andere Wortarten in die Grammatikalisierungsforschung¹ einbezogen. Grammatikalisierung wird gewöhnlich „als Wandel einer autonomen lexikalischen Einheit zu einem grammatischen Funktionswort bzw. zu einem grammatischen Morphem“ definiert. Darüber hinaus „können bereits bestehende grammatische Formen ebenfalls einen Grammatikalisierungsprozeß durchlaufen und somit ihren grammatischen Charakter weiter verstärken: Aus dieser Definition geht hervor, dass Grammatikalisierung sowohl eine diachrone als auch eine synchrone Perspektive voraussetzt. Tatsache ist, dass der Begriff Grammatikalisierung seit einigen Jahren vermehrt Verwendung jenseits der diachronen Sprachwissenschaft findet.

Als sekundäre Präposition, die aus lexikalischen Wortarten entstanden ist, hat *wegen* ihre lexikalische Bedeutung immer noch bis zu gewissem Maße

1 Vgl. Di Meola (2000a, 2000b, 2001, 2002b), Diewald (1997, 2008a, 2008b), Hundt (2001), Knobloch/Schaeder (2005), Lehmann (1985, 1986, 1995b, 2005), Lindqvist (1994), Meibauer (1995), Rubba (1994), Roustila (2005), u. a.

beibehalten, und damit ihre semantische Kombinierbarkeit eingeschränkt. Sie steht jeweils in kausaler Relation zu den anderen Sachverhalten und wird als monoseme Präposition eingeordnet.

Die vorliegende Arbeit hat zum Ziel, die semantische Analyse der Präposition *wegen* nach den modernen linguistischen Forschungsansätzen der Grammatikalisierungsforschung in der Synchronie durchzuführen. Dabei geht man von der Voraussetzung, dass die Präposition *wegen* im Zuge des Grammatikalisierungsprozesses höhere semantische Differenzierung entwickelt hat und daher eher in die Gruppe der polysemen Präpositionen eingeordnet werden kann.

Hinsichtlich der Methodik sind zwei Aspekte hervorzuheben: Erstens basiert diese Untersuchung auf einem literarischen Korpus², das aus ca. 300.000 Wörtern besteht und einen Zeitraum von etwa 40 Jahren, zwischen 1963 – 2006, abdeckt. Bei der Auswertung vom Korpus wird man sowohl qualitativ als auch quantitativ vorgehen. Im Rahmen der qualitativen Korpusanalyse werden die Bedeutungen von ausgewählten Beispielen analysiert und mit den Bedeutungsmerkmalen in der einschlägigen Literatur verglichen und interpretiert. Zweitens lässt sich mithilfe der quantitativen Korpusuntersuchung eine Gesamtfrequenz von im Korpus vorkommender Präposition *wegen* ermitteln. Signifikante Kennzahlen tragen zu bestimmten Rückschlüssen über die quantitativen Untersuchungen der Präposition bei.

1. Grammatikalisierungstheorie

Unter dem Stichwort „Grammatikalisierung“ hat sich in den letzten zwei Jahrzehnten eine Forschungsrichtung entwickelt, deren Anliegen es ist, die Entstehung, die Strukturierung und das Wirken grammatischer Ausdrucksmittel der Sprache zu untersuchen. Die Grammatikalisierungsforschung befasst sich also mit diachronen wie mit synchronen Fragen.

- 2 Das Korpus basiert auf zwei literarischen Werken bzw. zwei Romanen von G. GRASS: „Hundejahre“ (1993; Erstaussgabe 1963) und „Beim Häuten der Zwiebel“ (2006). Durch ein Zeitverhältnis von 40 Jahren zwischen den Erstveröffentlichungen der beiden Romane wird angenommen, dass gewisse Veränderungen an der Sprache des Autors zu finden und dass solche evtl. Veränderungen auch bei Präpositionen vorzufinden sind. Methodisch gesehen, haben wir die Fragen des Gebrauchs und der Bedeutung der Präpositionen unter Einbeziehung der synchronen Grammatikalisierungsforschung untersucht.

Zur Frage der Semantik der Präpositionen steht die Grammatikalisierungstheorie den traditionellen strukturalistischen Auffassungen entgegen. Die traditionellen Auffassungen, „feste Listen von Präpositionen zu erstellen und diese Inventare möglichst klein zu halten“, scheinen überholt zu sein. Darüber hinaus werden „*alle* Präpositionen“, präpositionale Wendungen einbeschlossen, „in *allen* Verwendungsweisen“ (Gabriel 2004:301f) und Bedeutungen als funktionale Elemente aufgefasst. Die Ausschlusskriterien, eine klare Trennlinie zwischen ‚echten‘ oder prototypischen Präpositionen und präpositionsartigen Präpositionalphrasen zu ziehen, werden immer weniger schlüssig. Im Gegensatz zu dieser traditionellen Herangehensweise verzichtet die Grammatikalisierungstheorie, so Gabriel, generell auf problematische Einteilungen und legt dagegen das Gewicht auf graduelle Übergänge in einem Kontinuum zwischen Grammatik und Lexikon. Ferner erklärt er, dass die Grammatikalisierungsforschung seit dem Erscheinen von Lehmann 1982 auf die unterschiedlichsten Bereiche angewandt worden ist: „Der Begriff Grammatikalisierung bezieht sich auf den diachronen Prozess, im Laufe dessen sich grammatische Zeichen aus lexikalischen entwickeln. Da derartige Prozesse zu jeder Zeit und mit unterschiedlicher Geschwindigkeit ablaufen, lassen sich im synchronen Schnitt unterschiedlich stark grammatikalisierte Einheiten ausmachen, die einem bestimmten morphosyntaktischen Teilbereich angehören.“ (Gabriel 2004: 302)

Nach Duden bilden sich im Zuge des Sprachwandels über Jahrzehnte, oft Jahrhunderte hinweg die folgenden prototypischen Eigenschaften von Präpositionen heraus:

1. Präpositionen stehen vor ihrem Bezugswort; vgl. die heutige Schwankung von *dem Lehrer gegenüber* (älter) und *gegenüber dem Lehrer* (jünger).
2. Präpositionen sind kurz (in, an, bei, zu); vgl. *anstatt* (älter) – *statt* (jünger).
3. Präpositionen regieren den Dativ und/oder Akkusativ, in einer Frühphase eher den Genitiv; fast alle einfachen Präpositionen regieren den Dativ und/oder den Akkusativ, fast alle komplexen Präpositionen und präpositionsartigen Wortverbindungen dagegen den Genitiv. Im Zuge der Präpositionalisierung wird der Genitiv abgebaut, vgl. *wegen des Geldes* (älter) – *wegen dem Geld* (jünger).

4. Prototypische Präpositionen werden klein- und zusammengeschrieben: *an Stelle* (älter) – *anstelle* (jünger). (2005: 608f)

Für die vorliegende Arbeit ist die fünfte Idealpräpositionale - semantische Vielwertigkeit bzw. Polysemie - besonders von Bedeutung. Sein Idealpräpositionale verwendet Lindqvist im von ihm entwickelten Analyseverfahren zur Bestimmung des Grades des präpositionalen Charakters einer Präposition, der auf einer Präpositionalisierungsskala bemessen wird. In seinem Modell wird dann der Grad der Ähnlichkeit der betreffenden Präposition zum Idealpräpositionale wiedergeben. Damit lässt sich der präpositionale Status von Präpositionen graduell bestimmen.³

In seiner Monographie „Die Grammatikalisierung deutscher Präpositionen“ (2000a) postuliert Di Meola zwei Prinzipien der Grammatikalisierung deutscher Präpositionen: Differenzierung vs. Prototypisierung⁴. Bei der Verwendung dieser zwei Prinzipien aus der semantischen Sicht sollte versucht werden, auf die Frage zu antworten, ob das Prinzip der Prototypisierung zu einer besseren Systematisierung der Präpositionen auf der semantischen Ebene beitragen und somit das Verständnis und das Erlernen von Präpositionen erleichtern könnte.

a) Zur semantischen Differenzierung (Desemantisierung):

Grammatikalisierung ist typischerweise mit einer Verblässung bzw. Verallgemeinerung der lexikalischen Bedeutung verbunden. Dabei kommt es zu einer Desemantisierung nach dem Prinzip der semantischen Differenzierung der Bedeutung. Di Meola nennt z. B. mehrere Präpositionen die auf Inhaltswörter zurückgehen, die eine willentliche menschliche Tätigkeit bezeichnen (*danken, trotzen, folgen, achten* usw.). In präpositionaler Verwendung kann – wie die folgenden Beispiele zeigen - dieses intentionale Moment verlorengehen:⁵

3 Vgl. Lindqvist 1994

4 Di Meola nimmt als Ausgangspunkt die Postulierung allgemeiner sechs Parameter der Grammatikalisierung von Lehmann (1982/1995b): Integrität, Paradigmatizität, Wählbarkeit, struktureller Skopus, Fügungsenge, Stellungsfreiheit, aber er meint, dass diese sechs Parameter nicht mechanisch auf die deutschen Präpositionen übertragbar sind.

5 Vgl. Di Meola 2000a: 134.

Dank der Sonne ist die Wäsche schnell getrocknet.

Trotz des Gewitters ist es warm geblieben.

Seinem Befehl *folgend* schwiegen die Waffen.

Ungeachtet der Kälte blühten die Rosen.

Trotz der semantischen Verblässung hebt Di Meola hervor, dass die ursprüngliche Bedeutung weiterwirkt und die syntagmatische Kombinierbarkeit der betreffenden Präposition einschränkt: „So bezieht sich beispielsweise *dank* nur auf einen ‚positiven‘ Grund, *mit Hilfe* zumeist auf ein ‚positives‘ Instrument:

Wegen der Hinterachse / **dank* der Hinterachse hat das Auto den Elchtest nicht bestanden.

Er hat das Kind *mit* einem Messer / ??*mit Hilfe* eines Messers umgebracht.“⁶

Schlussfolgernd kann man sagen, dass aufgrund der immer noch spürbaren ursprünglichen Bedeutung vom Verb ‚danken‘ und Substantiv ‚Hilfe‘ die Präpositionen *dank* und *mit Hilfe* einen niedrigen Grammatikaliseierungsgrad haben.

b) Zur Prototypisierung (Polysemie):

Bei seinem zweiten Prinzip der Grammatikalisierung – Prototypisierung - definiert Di Meola den Prototypisierungsgrad bzw. den Grad der Annäherung an die prototypischen Präpositionen des Deutschen.

Er stellt fest, dass die prototypischen Präpositionen hochgradig polysem sind, d. h. dass sie in den verschiedensten semantischen Lesarten erscheinen können. „So hat z. B. die Präposition *bei* neben der konkret-räumlichen Bedeutung eine Vielzahl von abstrakten Bedeutungsvarianten:

bei der Tür – konkret-räumlich

bei der Bundeswehr - abstrakt-räumlich

bei Nacht – temporal

bei näherer Betrachtung – modal

bei seinen Fähigkeiten – kausal

bei all seiner Klugheit – konzessiv“

6 Ebd.

Hier liegt ein hoher Prototypisierungsgrad vor.

2. Die Präposition *wegen*

Tab. 1. Bestand der Präposition *wegen*

Bestand der Präposition <i>wegen</i>			
Korpus 1	Korpus 2	Gesamt	Frequenz im Gesamtkorpus
43	15	58	0,019%

In Bezug auf die Frequenz weist die Präposition *wegen* ein sehr niedriges Ergebnis von 0,019%.

Nach Di Meolas erstem Grammatikalisierungsprinzip hat die Desemantisierung ihren höchsten Grad erreicht, wenn die Bedeutung des ursprünglichen Inhaltswortes nicht mehr erkennbar ist. Im Falle der Präposition *wegen* lässt sich synchron nicht mehr rekonstruieren, dass *wegen* auf das Substantiv *Weg* zurückgeht. (2000a:135).

Nichtsdestotrotz misst Di Meola der Präposition *wegen* einen geringeren Grammatikalisierungsgrad bei, weil der Grammatikalisierungsprozess noch nicht vollständig abgeschlossen zu sein scheint. Dies liegt an den „Formen des Übergangs“⁷, die synchrone Koexistenz unterschiedlicher Grammatikalisierungsstufen verdeutlichen:

- Bei der Stellungsalternation würde dies bedeuten, dass die „neue“, stärker grammatikalisierte Präststellung anteilmäßig zugenommen hat, die „alte“, schwächer grammatikalisierte Poststellung anteilmäßig zurückgegangen ist.
- Bei der Kasualternation von *wegen* geht man davon aus, dass der jeweils „neue“ (Dativ), stärker grammatikalisierte Kasus anteilmäßig zugenommen hat, der jeweils „alte“ (Genitiv), schwächer grammatikalisierte Kasus zurückgegangen ist. Fast alle einfachen Präpositionen regieren den Dativ und/oder den Akkusativ, obwohl in einer Frühphase eher den Genitiv. Fast

7 Di Meola 2000a: 135

alle komplexen Präpositionen und präpositionsartigen Wortverbindungen regieren den Genitiv. Im Zuge der Präpositionalisierung der Präposition *wegen* wird der Genitiv abgebaut, vgl. *wegen des Geldes* (älter) – *wegen dem Geld* (jünger).

Lindqvist versucht ebenfalls den Präpositionalisierungsgrad von *wegen* in Bezug auf die Stellung zu bestimmen, mit Hilfe von einer Ordinalskala und dem Übereinstimmungsgrad mit den prototypischen Eigenschaften: „[Es] wird davon ausgegangen, daß das Idealpräpositionale in Prätstellung steht, zeigt *wegen*¹ in *wegen*¹ *des schlechten Wetters* einen höheren Übereinstimmungsgrad mit dem Idealpräpositionale als *wegen*² in *des schlechten Wetters wegen*², was sich anhand einer Ordinalskala und der Progression ‚Grad der Übereinstimmung mit dem Idealpräpositionale in bezug auf die Stellung‘ darstellen läßt (1994: 22):

[Grad der Übereinstimmung mit dem
Idealpräpositionale in bezug auf die Stellung]

*wegen*² —————→ *wegen*¹

Diese Skala zeigt, dass *wegen*¹ in der Prätstellung dem Idealpräpositionale näher steht als *wegen*² in der Poststellung. Dementsprechend ist *wegen*¹ mehr grammatikalisiert als *wegen*². Mit dem gleichen Instrumentarium der Ordinalskala kann Lindqvist auch den Grad der semantischen Vielwertigkeit bzw. Kombierbarkeit von *wegen* messen. Er stellt fest, dass im Laufe der Zeit, seit dem 13. bis zum 20. Jahrhundert⁸, die Distributionsmenge von *wegen* größer geworden ist, indem, neben der ursprünglichen Bedeutung „mit Rücksicht auf“, heute auch andere Bedeutungen möglich sind wie z. B. „aufgrund“, „infolge“. Er präsentiert den diachronischen Prozess von *wegen* auf der Ordinalskala wie folgt:

8 „Seit dem 13. Jahrh. tritt *von – wegen* mit dazwischen geschobenem Gen. in dem Sinne ‚von seiten‘, ‚mit Rücksicht auf‘, weiterhin in dem Sinne des jetzigen *wegen*“ auf (Zitat nach Paul 1920: 43). „Alleinstehendes *wegen* ist seit Anfang des 17. Jh. belegt.“ Die Bedeutung ‚mit Rücksicht auf‘ ist, wie bereits erwähnt, auch heute vorhanden, z. B. in *er wollte sich seiner Eltern wegen kirchlich trauen lassen*, [...]“ (Lindqvist 1994: 200).

[Grad der Konformität der Distribution in
bezug auf die Größe der Distributionsmenge
mit nominalen Größen]

M1_{von++wegen/13. Jh.} → M2_{wegen/17. Jh.} → M3_{wegen/20. Jh.}
Die Tatsache, dass die Menge M3_{wegen/20. Jh.} größer ist als die Menge M2_{wegen/17. Jh.},
wird durch die erhöhte syntaktische Vielwertigkeit in Bezug auf die Stellung
und Rektion und ihre Auswirkung auf die Bedeutung erklärt.

Darauf weist Schröder (1990) hin, indem er, einerseits, so wie Lindqvist,
zwischen der rein kausalen und der kausal-finalen Bedeutung der Präposition
wegen unterscheidet. Andererseits führt er weitere Differenzierung durch, im
Hinblick auf die Stellung und Rektion wie auch im Hinblick auf einige deta-
illierte semantische Merkmale, die als Bestandteil seiner semantischen For-
meln zur Präposition *wegen* erscheinen.

1. Bei der kausalen Bedeutung von *wegen* unterscheidet er zwei semantische
Untergruppen:

1.1. wenn Handlungen, Vorgänge oder Zustände als Begründung für das Satz-
geschehen angesehen werden, meist Genitiv, ugs. häufig Dativ. Substituierung
durch *aufgrund* und *infolge* ist möglich. Ferner wird noch das semantische Mer-
kmal „Kausalangabe zeitlich vor Satzgeschehen“ durch die Formelbezeichnung
T₁ → T₂ markiert (S. 46, 219 f.):

Wegen des starken Schneefalls musste der Straßenwinterdienst eingesetzt
werden.

Wegen seiner Krankheit konnte er die Arbeit nicht termingemäß ab-
schließen.

Bei abstrakten allgemeinen Angaben nachgestelltes *wegen* Gen. Artikellos,
wenn Adjektivattribut in der Präpositionalphrase (S. 219):

Schon allein *der Ordnung wegen* sind diese Hinweise zu beachten.
Besonderer Umstände wegen wurde nochmals auf den Arbeitsschutz hingewiesen.

Wegen wird nicht durch *aufgrund* substituiert⁹, wenn eine Begründung für einen Zustand in elliptischen Strukturen mit artikelloser Präpositionalphrase gegeben wird (S. 219 f.): *Wegen Krankheit* / *Wegen Warenannahme* / *Wegen Inventur geschlossen*.

1.2. *Wegen* kann verwendet werden, wenn die Begründung für das Geschehen zur Zeit des Geschehens andauert. Ersatz durch *infolge* ist nicht möglich. [Die genaue Erklärung des semantischen Merkmals; Anmerkung des Verfassers], das durch die Formelbezeichnung

$T_1 \longrightarrow / = T_2$ markiert wird, lautet: „Kausalangabe zeitlich vor dem Satzgeschehen, aber zur Zeit des Satzgeschehens weiterwirkend“ (S. 46, 220):

Er fuhr wegen des Glatteises sehr vorsichtig.

Er machte sich wegen seiner Krankheit Sorgen um die Arbeit.

Die unter 1. genannten Präpositionalphrasen können durch *deswegen* ersetzt werden.

2. Treten Konkreta in der *wegen*-Phrase auf, so ist das eigentliche Adverbialgeschehen verdeckt. Diese *wegen*-Phrasen erlauben je nach Kontext / Situation unterschiedliche kausale Interpretationen. Keine Substitution durch *aufgrund/infolge*.

2.1. Kausal im engeren Sinne (S. 220):

Wegen eines Bieres / einem Bier wirst du doch nicht den Führerschein riskieren. \longrightarrow

Du wirst doch nicht deinen Führerschein riskieren, nur weil du ein Bier trinken willst.

9 „[Andererseits] ist der Ersatz von *aufgrund* durch *wegen* nicht möglich, wenn *aufgrund* semantisch sehr nahe der Fügung *auf der Grundlage* steht: *Aufgrund von Untersuchungen kam man zu neuen Ergebnissen in der Mikroelektronik.*“ Schröder (1983: 80). Der Hauptunterschied zwischen den zwei Präpositionen ist darin zu sehen, dass „*aufgrund* in der Wissenschafts-, Verwaltungs- und Geschäftssprache seine Verbreitung findet, während in der Alltagsprache *wegen* bevorzugt wird.“ (Ebd.)

————→ *Klaus rief wegen Annette / ihretwegen an.*

————→ *Klaus rief an, weil er etwas von / über Annette wissen wollte.*

Klaus rief an, weil Annette wollte, daß er anruft. (ersetzbar durch: mit Rücksicht auf)

2.2. In finaler Bedeutung bei Tätigkeiten (häufig „Fortbewegung“ [mit der Formelbezeichnung *mov deloc*]) im Satzgeschehen (S. 221):

Ich laufe doch nicht wegen eines Bieres / einem Bier (um ein Bier zu trinken) durch die halbe Stadt.

Ich komme wegen der bestellten Theaterkarten (um die Theaterkarten abzuholen) zu Ihnen.

2.3. Bei Personen wird *wegen* häufig in der Bedeutung „mit Rücksicht auf“ verwendet.

[Die Formelbezeichnungen lauten: + consideration = in der Bedeutung „mit Rücksicht auf“; + hum = Mensch] (S. 40 ff.). Oft nachgestellt. Das Adverbialsubstantiv steht im Genitiv (S. 221):

Er wollte sich seiner Eltern wegen kirchlich trauen lassen, was sie nicht wollte, ihrer Eltern wegen.

Sie trug seinetwegen / ihres Verlobten wegen keine Absatzschuhe, wäre sie doch dann etwas größer als er.

In Verbindung mit Pronomen, wenn Personenbezug *meinetwegen, deinetwegen, seinetwegen, ihretwegen, unsertwegen/unsretwegen, euretwegen, dere(n)twegen* (S. 221): *Meinetwegen* mußt du nicht gehen.

Ugs. aber auch vorangestelltes *wegen* mit Pronomen im Dativ (S. 221):

*Und im Wagen war nicht mehr Platz gewesen, wegen ihm (*seinetwegen* – J.S.) und der Nichte und dem Handgepäck. (H. Kant)*

Im Unterschied zu dieser sehr differenzierten semantischen Beschreibung von Schröder stellt Helbig/Buscha nur die kausale Bedeutung der Präposition

wegen dar, die den Grund oder das Argument für das kausale Geschehen nennt (2001: 387). Nach Jung drückt *wegen* den sachlichen Grund aus, ohne Betonung der Zeitfolge (1982: 356):

Er wurde wegen seines Fleißes gelobt.

Wegen seiner Ausstattung eignet sich dieses Buch gut als Geschenk.

Grabarek (1990) ordnet *wegen* als rein kausale Präposition ein, die nur den Grund markiert, von der Stellung her sowohl prä- als auch postpositiv gebrauchte Präposition ist, sowohl mit Genitiv als auch mit Dativ vorkommt und vom Standpunkt der Gegenwartssprache als primäre Präposition zu betrachten ist. Zur kausal-finalen Bedeutung stellt er das gleiche Beispiel wie Lindqvist dar (S. 108 f.):

Sie ließen sich wegen ihrer Eltern kirchlich trauen. (kausal-final)

Aus Rücksicht auf ihre Eltern haben sie beschlossen, sich kirchlich trauen zu lassen. (kausal/final)

Neben der kausalen Bedeutung von *wegen* gibt es für Schmitz auch vereinzelte Fälle, in denen *wegen* die Bedeutung von *bezüglich*, *betrefts* hat (1984: 83), die nach dem Duden Universalwörterbuch (2007) eine modale-relationale Bedeutung genannt wird. Schmitz stellt die folgenden Beispiele zur Verdeutlichung dieser semantischen Untergruppe von *wegen* dar:

Wegen (Bezüglich) eines Stipendiums müssen Sie sich an den DAAD wenden.

Wegen (Betrefts) dieser Angelegenheit müssen wir den Chef fragen.

Schmitz hebt noch hervor, dass in literarischem und poetischem Deutsch man statt *wegen* gelegentlich noch die heute veraltete Präposition *ob* findet, die ursprünglich über bedeutete vgl. *Rothenburg ob der Tauber* (S. 83):

Man tadelte ihn ob (wegen) seiner Unvorsichtigkeit.

Sie verwunderten sich ob(wegen) dieser Seltsamkeiten.

Schließlich unterscheidet Schmitz auch die finale Bedeutung als die zweite semantische Untergruppe von wegen: „Eng verwandt mit dem kausalen *wegen* ist das finale *um...willen*:

Wir handeln gut um (wegen) des Guten, nicht um des Lohnes willen.

Um (Wegen) meiner selbst willen habe ich das getan.“ (S. 84)

Die Beispiele in unseren beiden Korpora weisen sechs verschiedene Bedeutungen auf. Die große Mehrheit der Bedeutungen ist, wie erwartet, kausal, und nur sieben Beispiele haben eine kausal-finale Bedeutung. Ihre Verteilung zwischen den beiden Korpora wird in der folgenden Tabelle dargestellt. Danach werden die einzelnen Beispiele für jede von sechs Bedeutungen dargestellt.

Tab. 2. Bedeutungen der Präposition *wegen* nach der Frequenz

Wegen	Anzahl von Beispielen		
	Korpus 1	Korpus 2	Gesamt
Bedeutungsmerkmale			
Kausal: Handlungen, Vorgänge oder Zustände als Begründung für das Satzgeschehen	15	5	20
<u>Untergruppe</u> : Bei abstrakten allgemeinen Angaben, nachgestellt	5	2	7
Gesamt:	20	7	27
Kausal im engeren Sinne, Konkreta in der <i>wegen</i> -Phrase	14	5	19
Kausal-Final: bei Tätigkeiten	5	1	6
Kausal: wenn die Begründung für das Geschehen zur Zeit des Geschehens andauert.	4	1	5
Kausal-Final: bei Personen , „mit Rücksicht auf“	0	1	1
Gesamt (wegen in adverbialem Verhältnis):	43	15	58

2.1. Kausale Bedeutung: Handlungen, Vorgänge oder Zustände als Begründung für das Satzgeschehen

Diese Bedeutung ist durch die meisten Beispiele vertreten. *Wegen* kann hier durch *infolge* oder *aufgrund* ersetzt werden.

Beispiele im Korpus 1:

- (1) ...unsere Familien und alle Nachbarn waren zwar verwundert wegen der augenfälligen Verwandlung des noch nicht elfjährigen Mädchens,... (S. 279)
(1a) *infolge der auffälligen Verwandlung*
(1b) *aufgrund der auffälligen Verwandlung*
- (2) Nordöstlich Rügen mußte der Fährprahm »Schiewenhorst« wegen Maschinenschadens entlastet ...werden. (S. 501)
(2a) *infolge / aufgrund des Maschinenschadens*
- (3) Wegen Vermutung eines weiteren Fixpunktes bittet die Diskussionsleitung vorerst um Fragen, ... (S. 615)
(3a) *infolge / aufgrund der Vermutung eines weiteren Fixpunktes*

Beispiele im Korpus 2:

- (4) *Eingeladen hatte mich die Universität. Damals war ich neununddreißig Jahre alt und galt wegen meiner Neigung, alles zu lang Beschwiegene beim Namen zu nennen, als Störenfried.* (S. 222)
(4a) *infolge / aufgrund meiner Neigung, alles zu lang Beschwiegene beim Namen zu nennen*
- (5) *Ungekürzt höre ich noch heute nur den ernüchternden Bescheid des Kunstprofessors: »Wir haben wegen Kohlenmangel geschlossen.«* (S. 281)
(5a) *infolge / aufgrund des Kohlenmangels*
- (6) *Göbels Frau, die kuhägige Matrone, soll sogar vermutet haben, nur meines Wegganges wegen, aus Kummer habe sich Genoveva auf die Schienen, unter die Räder gestürzt.* (S. 312)
(6a) *infolge / aufgrund meines Wegganges*

2.2. Kausale Bedeutung: abstrakte allgemeine Angaben

Eine weitere Differenzierung dieser Bedeutung bezieht sich auf **abstrakte allgemeine Angaben**. Die Präposition *wegen* wird hier oft in der Poststellung mit Genitiv verwendet, aber sie kann auch artikellos vorkommen, wenn Adjektivattribut in der Präpositionalphrase steht. Es gibt insgesamt sieben Beispiele mit diesem semantischen Merkmal.

Beispiele im Korpus 1:

- (7) *Seit neun Jahren saß sie nun in diesem Gestühl, wenn sie nicht vom Lorchen und den Mägden, der Reinlichkeit wegen, für die Dauer eines Bedürfnisses weggehoben wurde.* (S. 24)
- (8) *Zuerst liegt das Säckchen, der Besinnlichkeit wegen, auf den Händen des ganz und gar schiefen Müllers, dann bettet er das Kissen am platten Ohr.* (S. 65)
- (9) *Aber, und nur der Diskussion wegen, nimmt man im extremen Antisemitismus nicht oft genug jüdische Eigenschaft wahr: [...]* (S. 226)
- (10) *Die meisten Pointen, ..., hat man weglassen müssen, der unerträglichen und ein noch kindliches Gemüt verletzenden Wahrheit wegen.* (645)

Beispiele im Korpus 2:

- (11) *Nur einmal saß mir ein Greis mit lodernnd wallendem Haupthaar und Bart gratis und, wie er sagte, »einzig der Kunst wegen!«* (S. 306)
- (12) *Archivforscher behaupteten, es habe der amerikanische Geheimdienst CIA aus politischem Kalkül die gegenstandslose und informell genannte Malerei ihrer dekorativen Harmlosigkeit wegen gefördert,...* (S. 424)

2.3. Kausal im engeren Sinne

Diese Bedeutung von *wegen* weist fast die gleiche Häufigkeit in unseren Korpora auf, wie das vorherige semantische Merkmal. In der *wegen*-Phrase treten Konkreta vor, so dass das eigentliche Adverbialgeschehen in kausaler Bedeutung verdeckt bleibt. Bei dieser Bedeutung ist keine Substitution durch

aufgrund / infolge möglich. Stattdessen lässt sich die kausale Bedeutung durch den kausalen *weil*-Satz ersetzen.

Beispiele im Korpus 1:

- (13) *Als der Deich, der Mäuse wegen, brach, sprang der Schimmel mit dem Deichgräfe, ..., in den hochgehenden Fluß, ...* (S. 8)
- (13a) *Der Deich brach, weil sich die Mäuse im Deich angesiedelt haben.*
- (14) *Weder war Tullas Cousin ein Kynologe, noch konnte man Eddi Amsel, der Vogelscheuchen wegen, einen Ornithologen nennen.* (S. 222)
- (14a) *[...] noch konnte man Eddi Amsel, einen Ornithologen nennen, weil er Vogelscheuchen baute, um Vögel zu scheuchen.*
- (15) *Ein empfindsamer Junge, der stehend und liegend, seiner Cousine wegen, in Schweiß geriet und unentwegt, wenn auch wohlverpackt, an einen schwarzen Schäferhund dachte.* (S. 383)
- (15a) *Ein empfindsamer Junge, der stehend und liegend, in Schweiß geriet, weil er in seine Cousine heimlich verliebt war.*

Beispiele im Korpus 2:

- (16) *Mir jedoch steigerte sich der Gang mit der Ziege, die überdies Genoveva gerufen wurde, zur Pein. Überhaupt und der Zuschauer wegen.* (S. 299)
- (16a) *Mir jedoch steigerte sich der Gang mit der Ziege [...] zur Pein, weil mein Anblick, junger Mann mit störrischer Ziege, den Zuschauern nicht nur ein Lächeln wert war.*
- (16b) *Mir jedoch steigerte sich der Gang mit der Ziege [...] zur Pein, weil ich die Zurufe der Zuschauer, darunter spöttische, ertragen mußte.*
- (17) *Später habe ich, der Hauben wegen, Vinzenterinnen frontal und im Profil mit Blei, Kohle, der Feder gezeichnet.* (S. 442)
- (17a) *Später habe ich Vinzenterinnen frontal und im Profil mit Blei, Kohle, der Feder gezeichnet, weil sie von Flügelhauben behütet waren.*
- (18) *Und Paul Celan, ..., machte mir Mut, wenn die Arbeit am Manuskript wegen zweier Schreihälse und trotz fließender Wand zu stocken begann.* (S. 476)
- (18a) *Und Paul Celan [...] machte mir Mut, wenn die Arbeit am Manuskript [...] zu stocken begann, weil die zweie Schreihälse mich bei der Arbeit störten.*

2.4. Kausal-Finale Bedeutung: bei Tätigkeiten

Diese Bedeutung ist bei Tätigkeiten (häufig Fortbewegung) charakteristisch. In unseren Korpora gibt es sechs Beispiele mit diesem semantischen Merkmal. Die *wegen*-Phrasen lassen sich mit finalen *damit*-Sätzen oder mit den *um + zu* + Infinitiv-Konstruktionen substituieren.

Beispiele im Korpus 1:

- (19) *Sie mußte zu Hahn & Löchel, danach zu Haubold & Lanser; er mußte, wegen der neuen Mühle, zur Baufirma Prochnow in der Adebargasse. (S. 106)*
- (19a) *[...] er mußte zur Baufirma Prochnow in der Adebargasse, um die Bauarbeiten an der neuen Mühle zu besprechen.*
- (20) *[...] also nachdem mein Vater mit flacher Tischlermeisterhand die neue Marschrichtung angewiesen hatte, ..., riß sich Harras, den mein Vater, der vielen anderen Hunde wegen, an der Leine gehalten hatte, mit der Leine los, ... (S. 247)*
- (20a) *[...] riß sich Harras, den mein Vater an der Leine gehalten hatte, damit er die anderen Hunde nicht angreift, mit der Leine los, [...]*
- (21) *...sie schossen - doch nicht ausgesetzter Prämien wegen, nur um zu schießen und zu treffen... (S. 375)*
- (21a) *[...] sie schossen nur um zu schießen und zu treffen, doch nicht um ausgesetzte Prämien zu gewinnen,...*

Beispiele im Korpus 2:

- (22) *Monstranz und Tabernakel waren Wörter, die ich mir ihres Wohlklangs wegen gern auf sagte. (S. 48)*
- (22a) *Monstranz und Tabernakel waren Wörter, die ich mir gern auf sagte, damit ich ihren Wohlklang hören kann.*

2.5. Kausal: wenn die Begründung für das Geschehen zur Zeit des Geschehens andauert

Es gibt fünf Beispiele mit dieser Bedeutung in unseren Korpora. Das spezifische semantische Merkmal bezieht sich auf die zeitliche Komponente. Wie bei der ersten kausalen Bedeutung in der Tabelle 2 - Handlungen, Vorgänge

oder Zustände als Begründung für das Satzgeschehen - steht auch bei dieser Bedeutung die Kausalangabe zeitlich vor dem Satzgeschehen. Der Unterschied liegt daran, dass bei dieser Bedeutung die Kausalangabe zur Zeit des Satzgeschehens weiterwirkt. Hier ist der Ersatz durch *infolge* nicht möglich.

Beispiele im Korpus 1:

- (23) *Ein besonderes Jahresende, weil, der Berlinkrise wegen, das Sylvesterfest nur mit Leuchtkörpern und nicht mit Knallkörpern gefeiert werden soll.* (S. 41)
- (24) »Es muß darauf hingewiesen werden«, ...»daß innerhalb des ganzen Betriebes die achte Firstenkammer die einzige ist, die wegen der dauernden und stoßweisen Erschütterungen durch drei Reihen Stempel aus bestem Grubenholz gegen Ausbruch des Hangenden gesichert werden mußte.« (S. 675)

Beispiel im Korpus 2:

- (25) *Der Vater sagte Berlin ein »gefährliches Pflaster« nach, nicht nur der politischen Lage wegen.* (S. 385)

2.6. Kausal-Finale Bedeutung: bei Personen, „mit Rücksicht auf“

Unser Korpus weist nur ein Beispiel zu dieser Bedeutung auf. *Wegen* wird bei Personen oft nachgestellt verwendet. Umgangssprachlich wird auch vorangestelltes *wegen* gebraucht. Lindqvist ordnet diese Bedeutung „mit Rücksicht auf“ als ursprüngliche Bedeutung, die heute bei *wegen* immer noch vorhanden ist.

- (26) *Noch oft habe ich die Heuhaufen links und rechts des Feldes gewendet, weniger wegen der jungen Frau mit dem breitflächigen Gesicht, auf dem Mondlicht lag und Sommersprossen ungezählt siedelten, eher auf der Suche nach mir, dem entschwundenen Ich früher Jahre;* (Korpus 1, S. 242)
- (26a) *Noch oft habe ich die Heuhaufen links und rechts des Feldes gewendet, weniger mit Rücksicht auf die Frau mit dem breitflächigen Gesicht, [...]*

3. Fazit und zukünftige Untersuchungen

Schlussfolgernd kann man sagen, dass die Präposition *wegen* dem mittleren Grammatikalisierungsgrad gehört. In Bezug auf die Stellung und Rektion gibt es bei dieser Präposition mehrere koexistierende Übergangsformen, die darauf hinweisen, dass der Grammatikalisierungsprozess hier noch im Gange ist.

In Bezug auf das Kriterium der semantischen Kombinierbarkeit weist *wegen* eine hohe Differenzierung von Bedeutungsmerkmalen auf. In der einschlägigen Literatur wurden ca. neun verschiedene Bedeutungsnuancen von *wegen* identifiziert. Davon konnten für sechs Bedeutungsmerkmale Beispiele in unseren beiden Korpora gefunden werden.

In der einschlägigen Literatur herrschen große Unterschiede bezüglich der semantischen Beschreibung von *wegen*: Die Standardgrammatiken wie Helbig/Buscha, Jung, Duden erkennen nur die kausale Bedeutung von *wegen*, mit der Erklärung, dass der Grund oder das Argument für das kausale Geschehen genannt wird. Wenn man sich nach diesen Quellen orientiert, wäre *wegen* eine monoseme Präposition. Zugegebenerweise wurde in der vorliegenden Arbeit von dieser Voraussetzung ausgegangen. Die anderen Quellen der relevanten Fachliteratur, wie Lindqvist, Grabarek, Schmitz und Duden-Universalwörterbuch erkennen dagegen noch zwei weitere Grundmerkmale von *wegen*, nämlich das kausal-finale und modal-relationale Bedeutungsmerkmal. Nur Schröder stellt die detaillierteste semantische Differenzierung von *wegen* dar, bei der es nicht immer möglich ist, klare Grenzen zu ziehen. Selbst dieses bunte Bild der semantischen Beschreibung in der relevanten Fachliteratur deutet ebenfalls auf einen mittleren Grad der Grammatikalisierung der Präposition *wegen*. Es ist zu erwarten, dass die semantische Darstellung von *wegen* im Laufe der Zeit quer durch die relevante Fachliteratur einheitlicher wird, indem *wegen* als semantisch hoch differenzierte Präposition eingeordnet wird. Zugunsten dieser Behauptung spricht auch die Tatsache, dass Grabarek vom Standpunkt der Gegenwartssprache *wegen* schon als primäre Präposition einordnet.

In Bezug auf weitere Untersuchungen wird auf jeden Fall vom Interesse sein zu beobachten, wie sich der Grammatikalisierungsprozess von *wegen* weiterentwickelt, nicht nur hinsichtlich der semantischen Differenzierung wie oben erklärt, sondern auch hinsichtlich der Tendenz zur Bildung der „leeren“ Bedeutung bzw. der Verwendung von *wegen* im Objektverhältnis.

SEMANTIČKI OPIS PRIJEDLOGA WEGEN

SAŽETAK

Ovaj članak istražuje semantičke aspekte prijedloga *wegen* u njemačkom jeziku uzimajući u obzir njegove ekvivalente u bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku. Premda preovladava mišljenje da *wegen* pripada grupi prijedloga koji uvijek imaju isto značenje, tj. uzročno, cilj ovog istraživanja je dokazati suprotno. U relevantnoj literaturi se može identificirati devet različitih značenja prijedloga *wegen*, od čega se unutar našeg korpusa moglo pronaći šest pojedinačnih značenja. Time je pokazano da se prijedlog *wegen* može svrstati u grupu višeznačnih prijedloga.

Gljučne riječi: prijedlozi, višeznačnost, semantika, značenjska svojstva, gramatikalizacija, prototipizacija

Bibliographie

- Ágel, Vilmos (1992): „Die deutschen Genitivpräpositionen: Prinzipien ihrer Verwendung“. In: Anschütz, Susanne (Hrsg.): *Texte, Sätze, Wörter und Moneme: Festschrift für Klaus Heger zum 65. Geburtstag*. Heidelberg: Heidelberg Orientverlag. S. 17-33.
- Di Meola, Claudio (2000a): *Die Grammatikalisierung deutscher Präpositionen*, Stauffenburg, Tübingen (= Studien zur deutschen Grammatik 62).
- Di Meola, Claudio (2000b): „Grammaticalization of postpositions in German“. In: Cuyckens, Hubert (Hg.): *Motivation in Language. Festschrift für Günther Radden*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. S. 203-223.
- Di Meola, Claudio (2001): „Vom Inhalts- zum Funktionswort: Grammatikalisierungspfade deutscher Adpositionen“. In: *Sprachwissenschaft* 26, S. 59-83.
- Di Meola, Claudio (2002a): „Altes und Neues zu „präpositionsartigen Präpositionalphrasen““. In: Bublitz, Wolfram/Roncador, Manfred von/Vater, Heinz (Hrsg.): *Philologie, Typologie und Sprachstruktur: Festschrift für Winfried Boeder zum 65. Geburtstag*. Berlin/Bern/Frankfurt a. M.: Lang. S. 265-283.
- Diewald, Gabriele (1997): „Grammatikalisierung. Eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen“. In: *Germanistische Arbeitshefte* 36, Tübingen: Max Niemeyer.

- Diewald, Gabriele (2010a): „Grammatikalisierung: Wie entsteht die Grammatik?“ In: *Der Deutsch Unterricht* 3/00. S. 28-53.
- Diewald, Gabriele (2008a): „Grammatikalisierung und Grammatikalisierungsforschung – Einführung und ausgewählte aktuelle Tendenzen (I)“. In: *Deutsch als Fremdsprache* 45/3. S. 151-159.
- Diewald, Gabriele (2008b): „Grammatikalisierung und Grammatikalisierungsforschung – Einführung und ausgewählte aktuelle Tendenzen (II)“. In: *Deutsch als Fremdsprache* 45/4. S. 216-222.
- Duden (1966/1984/1995/2005/2009): *Grammatik der deutschen Sprache*. Band 4, Dudenverlag, Mannheim.
- Duden (1994/2007): *Deutsches Universalwörterbuch*, Dudenverlag, Mannheim.
- Elter, Irmgard (2005): „Genitiv versus Dativ. Die Rektion der Präpositionen *wegen, während, trotz, statt* und *dank* in der aktuellen Zeitungssprache“. In: Schwitalla, Johannes/ Wegstein, Werner: *Korpuslinguistik deutsch: synchron – diachron – kontrativ*. [Würzburger Kolloquium 2003]. Tübingen: Niemeyer. S. 125-135.
- Gabriel, Christoph (2004): „Präpositionen, referenzielle Rollen und Grammatikalisierung“. In: Kailuweit, Rolf/Hummel, Martin (Hg.): *Semantische Rollen*. Tübingen: Narr. (= Tübinger Beiträge zur Linguistik 472). S. 299-322.
- Grabarek, Józef (1990): „Die rein kausalen Präpositionen und präpositionsartigen Präpositionalphrasen als Exponenten des Grundes im Deutschen und Polnischen“. In: Katny, A. (Hrsg.): *Deutsche Sprache im Kontrast und im Kontakt*. Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszów. S. 101-114.
- Griefshaber, Wilhelm (2007): „Präposition“. In: *Handbuch der deutschen Wortarten*. (Hrsg. Ludger Hoffmann). Berlin: de Gruyter. S.629-655.
- Helbig, Gerhard (1978): „Rektion, Transitivität/Intransitivität, Valenz, Syn-/Autosemantie“. In: *Deutsch als Fremdsprache* 15. S. 65-78.
- Helbig, Gerhard / Buscha, Joachim (1972/1986/2001/2011): *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, Langenscheidt KG, Berlin/München.
- Henn-Memmesheimer, Beate (2006): „Grammatikalisierungen in verschiedenen Diskurstraditionen“. In: Breindl, Eva et al. (Hrsg.): *Grammatische Untersuchungen. Analysen und Reflexionen*. Gisela Zifonun zum 60. Geburtstag. Tübingen: Narr. (=Studien zur deutschen Sprache 36). S. 533-552.

- Hundt, Markus (2001): „Grammatikalisierungsphänomene bei Präpositionalobjekten in der deutschen Sprache“. In: *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 29/2, S. 167-191.
- Jung, Walter (1966/1982/1990): *Grammatik der deutschen Sprache*, VEB Bibliographisches Institut Leipzig, Leipzig
- Klaus, Cäcilia (1999): *Grammatik der Präpositionen: Studien zur Grammatikographie; mit einer thematischen Bibliographie*, Lang, Frankfurt a. M. (= Linguistik international 2). (Zugl.: Diss. Vechta 1998).
- Knobloch, Clemens / Schaefer, Burkhard (Hrsg.) (2005): *Wortarten und Grammatikalisierung*, de Gruyter, Berlin/New York.
- Kokutani, Shigehiro (2004): „Grammatikalisierung ist keine Desemantisierung. Zur Identifizierung von syntaktischen Kategorien und Hilfsverben“. In: *Neue Beiträge zur Germanistik*, Internationale Ausgabe von „Doitsu Bungaku“ Band 3/ Heft 2 2004. S. 48-61.
- Lehmann, Christian (1982): „Nominalisierung: Typisierung von Propositionen“. In: Seiler, Hansjakob/Lehman, Christian (eds): *Apprehension. Das sprachliche Erfassen von Gegenständen*. Tübingen: Gunter Narr. S. 66-83.
- Lehmann, Christian (1985): „Grammaticalization: Synchronic Variation and Diachronic Change“. *Lingua e stile* 20: S. 303-318.
- Lehmann, Christian (1986): „Grammaticalization and Linguistic Typology“. In: *General Linguistics*. Vol. 26/No. 1. S. 3-22.
- Lehmann, Christian (1995b): *Thoughts on Grammaticalization*, Lincom Europa, München/Newcastle:
- Lehmann, Christian (2005): „Wortarten und Grammatikalisierung“. In: Knobloch, Clemens/Schaefer, Burkhard (Hrsg.): *Wortarten und Grammatikalisierung*. Berlin/New York: de Gruyter. S. 1-20.
- Lindqvist, Christer (1994): *Zur Entstehung von Präpositionen im Deutschen und Schwedischen*, Niemeyer, Tübingen. (= Linguistische Arbeiten 311). (Zugl. Diss. Freiburg 1993).
- Meibauer, Jörg (1995): „Komplexe Präpositionen: Grammatikalisierung, Metapher, Implikaturen und division of pragmatic labour“. In: Liedtke, Frank (Hrsg.): *Implikaturen: Grammatische und pragmatische Analysen*. Tübingen: Niemeyer. (= Linguistische Arbeiten 343). S. 47-74.

- Rubba, J. (1994): „Grammaticization as semantic change: A case study of preposition development“. In: Pagliuca, W. (Hg.): *Perspectives on Grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins. S. 81-101.
- Roustita, Jouni (2005): „Zur Grammatikalisierung von Präpositionalobjekten“. In: Leuschner, Torsten/Mortelmans, Tanja/de Groot, Sarah (Hg.): *Grammatikalisierung im Deutschen*. Berlin/New York: de Gruyter. (= Linguistik, Impulse & Tendenzen 9). S. 135-167.
- Schmitz, Werner (1972/1984): *Der Gebrauch der deutschen Präpositionen*, Hueber, München
- Schröder, Jochen (1990): *Lexikon deutscher Präpositionen*, Verlag Enzyklopädie, Leipzig.
- Szczepaniak, Renata (2009): *Grammatikalisierung im Deutschen. Eine Einführung*, Narr, Tübingen.

Quelle:

- Korpus 1: Grass, Günter (1993): *Hundejahre*, Erstausgabe 1963, Steidl, Göttingen
- Korpus 2: Grass, Günter (2006a): *Beim Häuten der Zwiebel*, Steidl Verlag, Göttingen.

*METODIKA
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi*

Belma Šator

OBRADA FRAZEMA U NASTAVI BOSANSKOG JEZIKA KAO STRANOG JEZIKA

SAŽETAK

Iako frazemi predstavljaju nezaobilazan sastavni dio svakodnevne komunikacije, često su, kada je riječ o nastavi bosanskog jezika kao stranog jezika, zapostavljeni. U ovom radu će se dati odgovori na tri osnovna pitanja u sklopu frazeodidaktike, a to su: zašto poučavati frazeme, šta tačno poučavati, te na koji način ih poučavati. S obzirom na osobine na osnovu kojih se frazemi razlikuju od ostalih leksema koje se obrađuju na školskom satu, njihovoj obradi moramo pristupiti na drugačiji način. Posebna pažnja u radu bit će posvećena pitanju kako poučavati frazeme u nastavi bosanskog jezika kao stranog jezika, pri čemu će se koristiti primjeri frazema koji se pojavljuju u udžbeniku *Bosanski jezik kao strani jezik* autorice Zenaide Karavdić. Polazeći od frazeološkog trokoraka P. Kühna (1992. i 1996.) (prepoznati, razumjeti i upotrijebiti frazem), konstruirat će se prijedlog za obradu frazema, te će se dati primjeri vježbi koje su lahko primjenjive za obradu frazema i u drugim kontekstima.

Ključne riječi: frazem, frazeodidaktika, frazeološki trokorak, bosanski jezik kao strani jezik

Uvod

Frazeologija je vrlo mlada jezička disciplina koja se počela razvijati u 20. stoljeću. Nakon etabliranja frazeologije kao zasebne lingvističke discipline, krajem 20. stoljeća, počela se razvijati i **frazeodidaktika**, kao posebna grana frazeologije koja se bavi podučavanjem frazema u nastavi, kako maternjeg tako i stranog jezika.

Kada govorimo o podučavanju frazema u nastavi stranog jezika, postavljaju se sljedeća pitanja: *Kako podučavati frazeme?, Da li postoji frazeološki*

minimum ili optimum?... Na navedena pitanja nećemo dobiti odgovore. Uzrok za nepostojanje odgovora na navedena pitanja se upravo skriva u samim frazemima i njihovoj specifičnosti. Međutim, postoje prijedlozi koji mogu olakšati obradu frazema na nastavi stranog jezika.

Ako želimo da obrađujemo frazeme na nastavi bosanskog jezika za strance, onda moramo objasniti učenicima šta su to frazemi. Potrebno je odabrati onu definiciju koja će učenicima najbolje približiti pojam „frazem“, te pomoći im da identificiraju frazem unutar konteksta, a to je jedan od preduvjeta za podučavanje frazema u nastavi. Tako ćemo se složiti sa autorima (Burger 1998; Fleischer 1982; Palm 1997) koji frazeme definiraju kao čvrste spojeve riječi različite strukture sa manje ili više izraženim prenesenim značenjem. Treba ukazati i na to da frazem može minimalno da sadrži dvije komponente, maksimalno je to rečenica – obično se radi o poslovicama koje neki autori svrstavaju u frazelogiju u širem smislu, čime ne bismo trebali zamarati učenike.

Zašto obrađivati frazeme u nastavi?

Obrada frazema u nastavi stranog jezika se ne može izjednačiti sa ostalim leksemama koje obrađujemo na satu. Oni zahtijevaju drugačiji didaktički pristup i često predstavljaju problem za nekog ko uči strani jezik (Lüger, 1997: 76).

Savremena komunikativna didaktika podrazumijeva razvijanje komunikativnih kompetencija kod učenika, te osposobljavanje učenika da jezik koji uče upotrebljavaju u realnim situacijama. U svrhu ostvarivanja navedenog cilja, savremeni udžbenici za učenje stranih jezika sadrže veliki broj autentičnih tekstova. Kada govorimo o autentičnim tekstovima, bez obzira na to da li se radi o razgovoru, novinskom članku ili sl, frazemi su prisutni u svakodnevnoj komunikaciji i nemoguće ih je zaobići. Tako se kod autorice Karavdić (2011:5) na samom početku udžbenika „Bosanski jezik kao strani jezik“, koji odgovara početnom nivou učenja A1, susrećemo sa frazemima *biti u prolazu; ne vidjeti nekog sto godina* i sl.

Istraživanja (Häcki Buhofer, 1997: 211) pokazuju da djeca frazeme materjnog jezika usvajaju paralelno sa drugim leksemama, kao i to da stepen kognitivnog razvoja i starost djeteta pri tom ne igraju nikakvu ulogu.

Nakon svega iznesenog, ne postoji razlog da se frazemi ne obrađuju u nastavi stranog jezika. Moramo se složiti sa lingvistima Buhofer (1997), Hessky

(1997), Jesenšek (2006) i dr. koji smatraju da frazemi **moraju** biti zastupljeni od samog početka učenja stranog jezika, te da ne postoje opravdani razlozi da se zaobilazi njihova obrada. Međutim, to ne znači da je potrebno odvajati posebne sate za obradu frazema, nego se od samog početka nastave stranog jezika skreće pažnja na njih i onda kada se pojave u kontekstu. Prilikom obrade frazema, posebno na početnoj nastavi stranog jezika, treba uzeti u obzir i poštivanje metodičkih principa „od lakšeg ka težem“, principa postupnosti, primjerenosti, aktivnosti i razvoja i dr.

Koje frazeme obrađivati na satu bosanskog jezika za strance?

Velika pomoć pri odabiru frazema u nastavi bosanskog jezika za strance bila bi istraživanja koja bi imala zadatak da pokažu koji se to frazemi najčešće upotrebljavaju u bosanskom jeziku. Takva istraživanja su provedena u sklopu njemačke frazeologije, a rezultirala su listom od 143 najfrekventnija frazema koji su obrađuju na nastavi njemačkog jezika za strance, a u skladu sa stepenom znanja onih koji uče strani jezik.

Prilikom planiranja sata koji podrazumijeva obradu frazema, treba voditi računa o kom nivou učenja se radi (A1-C2), cilju učenja (poslovni kontakti, studij u Bosni i Hercegovini i sl), tipu teksta, te kontrastivnosti maternjeg jezika i stranog jezika (usp. Hessky, 1992: 167). Najlakše je obraditi frazeme kod kojih postoji slaganje bosanskog frazema sa svojim ekvivalentom (potpuno ili djelimično) u maternjem jeziku učenika (npr. bos. *dolijevati ulje na vatru*, njem. Öl ins Feuer gießen, eng. *to add fuel to the fire*). Karavdić (2011: 93) navodi frazem *imati magareću pamet*, njemački ekvivalent bi bio sličan: *ein dummer Esel sein* („biti glupi magarac“), engleski također: *like a donkey* („puput magarca“). Međutim, ako ne postoji podudaranje u formi sa ekvivalentom u maternjem jeziku, odnosno ako ne postoji nikakav ekvivalent u maternjem jeziku, onda je to problematično. Bez nastavnikove pomoći teško je otkriti značenje frazema.

Zanimljivo je kako autorica Karavdić (2011: 93) u svom udžbeniku objašnjava frazem *razumjeti se k'o Francuz i Nasrudin*, koji je teško prevesti i objasniti nekom kome bosanski nije maternji jezik. Naime, u sklopu udžbenika se nalazi priča „Nasrudin-hodža i Francuz“, te na kraju priče stoji: „...*I otada osta riječ: razumjeli se ko Francuz i Nasrudin*“, gdje je autorica ukazala na postojanje

navedenog frazema, a na kraju je objasnila i njegovo značenje. Međutim, nakon navedenog teksta ne postoje reproduktivne vježbe gdje bi se od učenika tražilo da navedeni frazem i uvježbaju kako bi ga kasnije mogli i primijeniti.

Kako obrađivati frazeme u nastavi bosanskog kao stranog jezika?

Obrada frazema u nastavi stranog jezika zahtijeva poseban didaktički pristup. Međutim, frazemi se nikako ne mogu obrađivati zasebno ili izolovano, kao što se zasebno ne uvježbavaju ni glasovi, niti riječi. Zahvalno je, kako tvrdi Bergerova (2011), frazeme obrađivati na kraćim tekstovima, kao što su novinski članci, horoskop, vicevi, reklame i sl. Ako se radi o mlađim učenicima, frazeme je najbolje obrađivati kroz igru. Međutim, ako se radi o starijim učenicima, bilo bi dobro, kada se u nekom tekstu pojavi frazem, odvojiti malo vremena i istaći da se radi o frazemu. Imamo li učenike koji su na višem nivou znanja (B1-C2), trebalo bi podučiti učenike kako da prepoznaju frazeme u tekstu, kako bi kasnije samostalno prepoznavali frazeme i njihova značenja (usp. Lüger, 1997: 115).

Frazeološki trokorak?

Kada govorimo o frazeodidaktici, interesantna su istraživanja Petera Kühna. Mnoga frazeodidaktička istraživanja se baziraju na njegovom frazeološkom trokoraku, gdje su navedena pravila koja se moraju poštovati prilikom obrade frazema u nastavi stranog jezika. Od velikog značaja je četvrto pravilo, gdje se ukazuje na didaktički postupak za praktično usvajanje frazema, tzv. *frazeološki trokorak* (Kühn, 1992: 177ff). Prvi korak podrazumijeva **prepoznavanje frazema** – to se postiže tako što se učenicima objasne osobine frazema (polileksičnost, stabilnost, idiomatičnost). Drugi korak podrazumijeva **razumijevanje frazema** – to podrazumijeva, pored semantiziranja frazema, da učenik shvati i razumije frazem. Postupci kojim se mogu koristiti da se ostvari navedeni cilj su npr: objašnjavanje uz pomoć slike (samo za frazeme koji u bosanskom i u maternjem jeziku učenika imaju ekvivalent); korištenje dvojezičnih univerzalnih i frazeoloških rječnika, ukoliko postoje. Treći korak podrazumijeva **upotrebu frazema**- gdje se mora voditi računa o tipu teksta, situaciji i sl. Često se može desiti da, iako dobro vladamo stranim jezikom, upotrijebimo frazem

u pogrešnom kontekstu. Kühn predlaže da se između drugog i trećega koraka ubaci i faza **utvrđivanja**- što podrazumijeva uvježbavanje frazema u nekom drugom tekstu i kontekstu.

Kako obrađivati frazeme u nastavi?

U ovom dijelu rada ćemo, vodeći se didaktičkim frazeološkim trokorakom, na konkretnom primjeru ilustrirati obradu frazema u nastavi bosanskog jezika kao stranog jezika. Za postizanje što boljih rezultata, posebnu pažnju treba posvetiti fazi reprodukcije, tj. uvježbavanju frazema. Ukoliko se učenici prvi put susreću sa obradom frazema na satu bosanskog jezika kao stranog jezika, trebala bi se uzeti u obzir faza senzibilizacije, tj. učenike bi trebalo upoznati sa pojmom „frazem“ i njegovim glavnim obilježjima, a sa ciljem prepoznavanja frazeoloških jedinica u tekstu. Lüger (1997:102) predlaže primjenu metode učenja po stanicama.

Fazu senzibilizacije je moguće sprovesti i tako što se frazemi predstave ilustracijom, a zadatak učenika je da sliku povežu sa datim frazemima, nakon čega bi trebali pronaći ekvivalente u maternjem jeziku. Naredna faza jeste faza prepoznavanja frazema. Za tu etapu sata mogu poslužiti različiti tipovi teksto-va, kao što su članci iz novina, reklame i sl.

Nakon faze prepoznavanja slijedi faza uvježbavanja frazema ili fraza reprodukcije, s ciljem što bržeg pamćenja frazema. Ova faza ne podrazumijeva samo puko reprodukovanje strukture frazema, nego i razumijevanje frazema, kako bi se kasnije mogli i upotrijebiti u pismenoj i usmenoj komunikaciji. Za realizaciju navedenog cilja mogu poslužiti vježbe povezivanja, gdje se učenicima s jedne strane ponude frazemi, a s druge strane njihove parafraze.

Slijedi faza kontekstualizacije frazema s ciljem da se obrađeni i dijelom uvježbani frazemi upotrijebe u odgovarajućem kontekstu.

Posljednja je produktivna faza koja se može realizirati tako što se učenicima ponudi jedan ili više obrađenih frazema na satu, a njihov zadatak je da od tih frazema naprave dijalog. Prelaženje iz reproduktivne u produktivnu fazu kod obrade frazema predstavlja najteži korak u učenju stranog jezika.

Zaključak

Ukoliko želimo da postignemo osnovni cilj nastave stranih jezika, a to je **sticanje komunikativne kompetencije**, onda moramo učenike osposobiti da ovladaju i frazemima koji su nezaobilazan dio usmene i pismene komunikacije danas. Najbolje je obrađivati one frazeme koji se pojavljuju u tekstovima, a prilikom obrade poštivati četiri koraka a to su: prepoznati, razumjeti, utvrditi i upotrijebiti frazem, tj. faza recepcije, reprodukcije i produkcije. Vrlo važnu ulogu igraju i vježbe, na osnovu kojih učenicima pomažemo da prepoznaju frazem, te shvate njihovo značenje. Prije same obrade frazema, posebno ako se prvi put obrađuju, potrebna je i faza senzibilizacije koja učenicima pomaže da lakše pronađu frazem u kontekstu. Da bi učenici došli do produktivne faze, kada koriste naučeni frazem, mora se poštovati metodički princip postupnosti.

TEACHING IDIOMS IN BOSNIAN AS FOREIGN LANGUAGE

RESUME

Although idioms represent an essential part of everyday communication, they are often, when it comes to teaching of foreign languages, completely neglected. We have to ask ourselves what is the cause for that and what we can do to change it. This paper provides an overview of answers to three basic questions of phraseodidactics: why to teach idioms, what we should teach and how to teach them. Idioms differ from other lexemes which we teach in the class and they have to be taught in a different way. That is why special attention in this paper is devoted to the question of how to teach idioms in Bosnian as foreign language, where there will be used idioms which appear in the book *Bosnian language as foreign language* from Zenaida Karavdić. The paper contains a proposal for teaching idioms which is based on Kühn's idiomatical three-step model (recognize, understand and use idiom) and it provides examples of exercises that are easily applied to teaching idioms in other contexts.

Key words: idiom, phraseodidactics, idiomatical three-step model, Bosnian as foreign language

Bibliografija

Izvori

Karavdić, Z. (2011): *Bosanski jezik kao strani jezik*, IBU, Sarajevo.

Literatura

Bergerova, H. (2005): *Phraseologievermittlung im DaF-Unterricht? – Auf jeden Fall! Aber wie?* U: *Festschrift zum 15. Gründungsjubiläum des Lehrstuhls Germanistik*. Bergerova, Cornejo, Haring. eds. Usti nad Labem: 57-69.

Burger, H. (1998): *Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.

Fleischer, W. (1982): *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. VEB Bibliographisches, Institut Leipzig, Leipzig.

Häcki Buhofer, A. (1997): *Phraseologismen im Spracherwerb*. U: *Wortbildung und Phraseologie*. Gunter Narr Verlag, Tübingen.

Kühn, P. (1992): *Phraseodidaktik. Entwicklungen, Probleme und Überlegungen für den Muttersprachenunterricht und den Unterricht DaF*. U: *Fremdsprachen Lehren und Lernen Nr.21*. S. 169–189.

Kühn, P. (1996): *Redewendungen – nur im Kontext! Kritische Anmerkungen zu Redewendungen in Lehrwerken*. U: *Fremdsprache Deutsch 15*: 10–16.

Lüger, H.H. (1997): *Anregungen zur Phraseodidaktik*. U: *Beiträge zur Fremdsprachenvermittlung 32*: 69–120.

Palm, C. (1997): *Phraseologie: Eine Einführung*. Gunter Narr Verlag, Tübingen.

Jasmin Hodžić

METODE BRZOG I USPJEŠNOG UČENJA PROZODIJSKOG SISTEMA BOSANSKOG STANDARDNOG JEZIKA

SAŽETAK

U radu se govori o tehnikama, principima i metodama za efikasno, brzo i uspješno učenje (ali i podučavanje) osobina prozodijskog sistema savremenog jezika. Kako je akcenat distinktivno obilježje u jeziku, ne znati akcente tako da se njima znamo koristiti kao i slovima (akcente bez greške znati i čitati, i pisati, i izgovoriti) značilo bi i saznanje o određenom stepenu nepismenosti, odnosno, hendikepiranosti u osnovama znanja jezika.

Ključne riječi: prozodijski sistem, metode efikasnog učenja, bosanski jezik, akcenti

Uvod

Osim opisno datih stručnih i naučnih tekstova o našim akcentima, ili sličnih pripadajućih tekstova naše udžbeničke literature, malo je kod nas ili skoro nikako konkretnih i namjenskih akcentoloških studija metodičke naravi, a koje bi nas uputile na to kako podučavati i učiti akcente i kako što uspješnije savladati akcenatski sistem savremenog jezika.

Kad je u pitanju savremeni jezik i standard, treba otvoreno reći da u bosanskom jeziku nemamo baš uspostavljenu jasnu akcenatsku normu, a s obzirom na izrazite akcentološke neujednačenosti pojedinih dijalekatskih bosanskohercegovačkih oblasti teško je i zamislivo na koji bi se način i po kojim tačno principima trebala postaviti efikasna ortoepska normativitička rješenja – osim ako bi efikasno rješenje bilo uvesti veliki broj akcenatskih dubleta.

S tim u vezi trebalo bi namjenski i ciljano provesti najnovija istaživanja naše govorne prakse.

No, šire gledano, najnovije studije o prozodijskoj slici savremenog jezika ipak dolaze do očiju naučne javnosti (v. Delaš 2013, Martinović 2014), mada se na takvo što, što se Bosne i Hercegovine i bosanskog jezika tiče, još uvijek čeka. Studija Peco (1971) je primjer jedne starije i kompletne studije o našim akcentima.

Ipak, naši savremeni normativni akcenti mogu se za sada sagledati kroz bosanske rječnike i gramatike.

No, cilj ovog rada nije da se odgonetne na pitanje kako naučiti prozodijski sistem savremenog jezika (s obzirom na bliskost organskog idioma i standarda mi većih zamaha u tom polju i ne treba da imamo, bar što se tiče učenja standarda) već zapravo ovdje govorimo o tome kako ovladati glavnim vještinama u spoznavanju prirode naših akcenata uopće.

Naime, ovo naše istraživanje (sa svojim osnovnim postavkama) je nastalo kroz kreiranje vježbi za studente razredne nastave na Nastavničkom fakultetu Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru (ak. 2014/2015.) gdje se kroz primjenu ponuđenih metodoških postavki i obrazaca pokazalo uspješnim u učenju akcenata i savladavanju prirode prozodijskog sistema savremenog jezika. Kasnije je integralno istraživanje predstavljeno kao izlaganje na seminaru stručnog usavršavanja za nastavnike bosanskog jezika i književnosti u Brčkom, početkom 2016. g., a nešto prije toga i u Mostaru (i to preko zvaničnih redovnih stručnih aktiva u organizaciji Pedagoškog zavoda). Zato je u najvećoj mjeri ovo istraživanje upućeno nastavnicima, ali i studentima koji trebaju iznalaziti modele za efikasno savladavanje našeg akcenatskog sistema i prirode naših akcenata, te svima koji će učiti akcente i prenositi to znanje na druge.

Akcentat u bosanskom jeziku prema Gramatici bosanskoga jezika (2000)

Kazali smo kako je cilj ovog rada dati smjernice za ovladavanje znanjem o prirodi naših akcenata, nevezano za pojedine govorne realizacije riječi i njihov odnos prema standardu. No, dajemo i kratki osvrt o našoj normativnoj akcentologiji (što će svakako biti završni korak kod učenja akcenatskog sistema).

Kao što je već poznato, standardni bosanski jezik ima četiri akcenta i postakcenatsku dužinu: „Na osnovu razlika u kvantitetu i kvalitetu naglašanih slogova,

u bosanskome književnom jeziku razlikujemo četiri akcenta“ (Jahić 2000: 120). Ono što se odmah može uočiti, sagledavanjem principa akcenatske norme bosanskog jezika datih u Jahić (2000), jeste činjenica da je tom prilikom ispoštovan onaj klasični, Vuk – Daničićev akcenatski obrazac, a posebno s obzirom na vezanost silaznih akcenata za inicijalni slog, te vrijednost dvosložnog refleksa glasa jat. Naime, to su dva obilježja Vuk – Daničićevog akcenatskog sistema kojima se najviše imalo šta prigovoriti, jer iz primjera našeg općepotrebnog govora može se zaključiti da važi veliko odstupanje od ovog teorijskog principa, čemu se opravdanje ne traži ni u dijalekatskoj slici distribucije akcenta, s obzirom na odstupanje od ovih principa i u dijalektima i u općoj upotrebi savremenog jezika.

Naime, Jahić (2000) daje dva primjera „ijekavskog izgovora bosanskog književnog jezika“ navodeći ih kao „kratki silazni akcent na prvome slogu: *sijeno, bijel, brijeg, snijeg, riječ, mliječ, lijep, sljep, vjek*“ (Jahić 2000 : 124), a zatim i kao „kratki uzlazni akcent na unutarjem slogu (u drugom i trećem obično): *mlijeko, sijelo, bijelo, rijeka, lijepa, prilijepiti, oslijepiti...*“ (Jahić 2000 : 124).

Neće biti teško zapaziti kako se izgovorne vrijednosti date kod Jahić (2000: 124) ne poklapaju s dominantnim akcenatskim vrijednostima u našoj govornoj praksi. Također, ovako dati akcenti su naprosto teški i pomalo neobični za izgovor (up. *lijepa djevojka* vs. *lijèpa djevojka*, ili *mlijéko* vs. *mlijèko*), pa se u normativnim priručnicima već daje prednost preovladavajućoj izgovornoj varijanti, uprkos postojanju pravila za naglašavanje refleksa glasa jat koji se kao takvi pojavljuju i u gramatikama.

Kad je u pitanju prenošenje akcenta, taj dio je u *Gramatici bosanskoga jezika* (2000) uglavnom u skladu s općepotrebnim principima i praksom, s tim da su data i dva potpuno neobična primjera: *ù rijeku*, i *nà njega* (v. Jahić 2000: 126). Uporediti sa uobičajenim: *u rijéku* i *nà njegā*.

Za imenicu *rijeka* već je prethodno dat kratki uzlazni akcent (up. Jahić 2000 : 124), (upitno je kako glasi akuzativ, *rijèku* ili *rijéku*?) no, tvrdi se da: „Kad proklitike stoje ispred riječi sa silaznim akcentom (̀, ˘) one u bosanskome jeziku prevlače na sebe taj akcent, pri čemu akcent ostaje isti, silazni (tzv. staro prenošenje), ili postaje uzlazni (novo prenošenje)“ (Jahić 2000 : 126). Većina govornika u BiH kaže *rijéka* i (*u, na*) *rijéku*, stoga nam je neobično da po standardu čujemo: *ù rijeku*. Za oblik zamjenice *njega* (*on*) prethodno je dat akcent *njèga/njègā* (up. Jahić 2000: 124), a nije dat standardni primjer izgovora: *njègā*,

za koji kod prenošenja može važiti samo uzlazni akcent na proklitici, s postakcenatskom dužinom u riječi, kako smo već i naveli: *nà_njegā*.

Naravno, postoje primjeri analoškog akcenta, kao „nè boli“ prema „nè voli“, i slično, ali možemo uvažiti mišljenje da to ovdje ipak nije slučaj.

Treba navesti i to da su u bosanskom jeziku dakako moguća i različita odstupanja od pravila za staro i novo prenošenje akcenta.

Odstupanja od pravila starog ili novog prenošenja silaznih naglasaka na proklitike može se pratiti u dvama smjerovima. Jedno odstupanje zasnovano je na sužavanju pravila prenošenja silaznih naglasaka, a drugo na proširivanju kategorija koje nisu propisane ili nisu precizno definirane u gramatikama. Kada je u pitanju sužavanje, ova kategorija može se ponajprije uočiti u tzv. zvaničnom jeziku, medijskom jeziku, jeziku obrazovanja, administracije, jeziku urbane sredine i sl. (Kalajdzija 2009).

U Hodžić (2014) se govori i o sasvim opravdanim slučajevima u kojima se u govoru ne prenosi akcent tamo gdje pravilo kaže da bi to trebalo činiti, što se pravda funkcionalno – semantičkim i stilističkim parametrima (kriteriji formalno/neformalno, službeno/nelužbeno, poznato/nepoznato) koji neprenošenje u pojedinim slučajevima zapravo čine ovjerenim. To je ustvari efekt uobičajenog, poznatog, uvriježenog, ustaljenog (kod prenošenja) i obrnuto, kod primjera neprenošenja akcenta. Zato će uslijed frekventne upotrebe određenih konstrukcija prenošenje akcenta u tim slučajevima biti vjerovatnije, i suprotno. Djelimičnu potvrdu za ovakvu tvrdnju imamo i u citatu: „...govornici koji dolaze sa datoga terena (kada govore o riječima vezanim za isti taj teren, pa im je upotreba tih riječi frekventnija nego onima van datog terena, op. a.) gotovo dosljedno prenose silazne naglaske na proklitike u kategorijama imena topograma (u najširem smislu), dok se vrlo često događa da govornici koji ne dolaze sa toga terena nemaju prenošenja silaznih naglasaka“ (Kalajdzija 2009) – što se pak ne mora odnositi samo na primjere onomastičke građe. Također, u Talić (2014) pokazano je kako i određeni sintaksički parametri utječu na same principe prenošenja, odnosno, neprenošenja akcenta na proklitiku.

U *Gramatici bosanskoga jezika* (2000) su navedeni i slučajevi akcenatskih dubleta (dublet je uglavnom dat kao odstupanje od Vuk – Daničićevog akcenta,

up. Peco 1987 – iako to nije navedeno; pa postoje slučajevi odstupanja po kriteriju upotrebne naspram teorijske vrijednosti): *mène/mène, tèbe/tèbe... dôći/dóći, pôći/póći...* i sl. (up. Jahić 2000 : 124). No, dubletni oblici trebali su biti dati i za primjere: *plivati, livada...* kao *plivati, livada*. Barem kao dubletni oblici, nema razloga da se ne prihvate i silazni akcenti (uglavnom u riječima stranog porijekla) za koje Jahić (2000: 124) navodi da se „izgovaraju sa kratkouzlaznim akcentom, a ne sa kratkosilaznim, **kako je to često** (istakao J. H.) u razgovornom jeziku“ pa se tako ovdje odstupa od pravila o distribuciji silaznog akcenta van prvog sloga. Naime, riječi poput ovih: *lingvist, slavist, komunist, solist, turist, represalija, mikrofonija* zaista se dominantno čuju s kratkouzlaznim akcentom, ali ne i riječi: *asistent, generator*, i sl.¹ No, na ovaj problem ukazivalo se još pedesetih godina prošlog vijeka (v. Delaš, 2013). Slično, na to je ukazano i u Šehović (2013), Pehlić (2013) i Karavdić (2009).

Naši akcenti – učenje i podučavanje

Iskustvo nas uči da je u našem nastavnom planu i programu za osnovne i srednje škole začuđujuće veoma mali broj jediniki predviđeno za učenje akcenatskog sistema. Postoji nekoliko značajnih i rekli bismo presuđujućih faktora zbog kojih bi ovaj odnos valjalo mijenjati, tj. trebalo bi prije svega ubuduće za učenje akcenatskog sistema predvidjeti veći broj časova, što novog (teorijskog) gradiva, što časova za vježbanje i uvježbavanje. Važan faktor svakako je činjenica da je akcent distinktivno fonološko obilježje u jeziku, što znači da je na primjer ne poznavati akcente ravno nepoznavanju fonema ili grafema u jednom jeziku, što nema niti jedno drugo ime nego doslovno *nepismenost*. Drugi važan faktor je sama težina odnosno obimnost gradiva koje se kod učenja akcenatskog sistema obrađuje. Slično, svjedoci smo da studenti jako teško savladaju akcenat kao nastavnu jedinku, koju i kada nekako prividno savladaju uglavnom poslije i zaborave.

Posebno pitanje jeste i princip normativne akcentologije ili ortoepske norme, o čemu je opet u nastavi skoro pa nemoguće sistematski govoriti,

1 Izgovor *asistent* i *genèrator* tipično je engleski, dakle, neprilagođeni izgovor, a ne kao što se za ove riječi tvrdi: „prilagodili su se akcenatskom sistemu bosanskoga književnog jezika“ (Jahić 2000: 124).

naprosto zato što još uvijek naša ortoepska norma zapravo nije utvrđena. No, kako rekosmo, ovdje ćemo se baviti upoznavanjem sa prirodom pojedinih akcenata a ne normativnom akcentologijom.

Važna pitanja na početku jesu:

- *šta učiti kod akcenatskog sistema?*
- *zašto učiti to što treba učiti?*
- *kako to učiti?*

I u slučaju da znanje o akcenatskom sistemu recimo prenesemo toliko dobro da učenik savršeno vlada prepoznavanjem svakog zadatog akcenta tako što ga zna i obilježiti u tekstu (zna se koristiti i oznakama) – opet bismo i tada na kraju zapravo imali polovičan učinak. Naime, treba reći da je posebno bitno da učenik, ne samo stekne kompetenciju za prepoznavanje akcenta u tekstu i govoru, već i obrnuto – da osim što akcent zna obilježiti, da ga zna i pročitati, i osim što akcent zna prepoznati, da ga zna i proizvesti (producirati), odnosno, izgovoriti. Slično, kao što je bitno ne samo da učenik zna čitati, već i to da zna pisati. A već smo poznavanje akcenatskog sistema uporedili s poznavanjem abecede. Svako slovo, pored toga što ima svoj specifičan oblik, ima i svoj poseban zvuk. Tako da je svaka riječ i rečenica skup zvukova koji imaju svoj ritam definisan obaveznom primjenom intonacije, akcenata, dužina..., a što se modernim jezikom zove muzika.

Zanimljivo, riječ akcenat je latinskog porijekla i znači *muzika* (*accentus: govorni ton*). Zato će avantura učenja akcenata pomalo ličiti na čas muzičkog – barem bi tako trebalo biti.

Važno pravilo kod učenja akcenata: Učiti slovo po slovo

U ovom pravilu rukovodimo se principom „slovo po slovo“ ili „korak po korak“, odnosno, u našem slučaju „akcent po akcent“ – ali, šta to tačno znači? Sjetimo li se da su slogovi ti koji su naglašeni, odnosno, da su vokali ti (plus vokalno r) na kojima se akcent realizuje, pitanje je koliko ćemo toga „slovo po slovo-akcenat po akcenat“ imati da naučimo? Ako govorimo samo o načinu izgovora naglašanih vokala (ne računajući postakcenatsku dužinu), imat ćemo pet vokala (slova), puta četiri akcenta, što je jednako tačno dvadeset posebnih primjera za učenje. Dakle, dvadeset posebnih distinktivnih/razlikovnih obilježja za percepciju i produciranje četiri akcenta u našem jeziku.

Konkretno, potrebno je naučiti *prepoznati* i *izgovoriti* (slično kao: pročitati i napisati) četiri izgovorne varijante našeg vokala A, četiri E, četiri I, četiri O, i četiri U. Dakle, bitne su nam i vještine percepcije i vještine produkcije. No, to će nam biti krajni cilj a istovremeno i svojevrsni korektiv (o čemu više u nastavku).

Obično se kod učenja akcenata do sada vodilo računa o tome da se učenike nauči da odrede i obilježe akcentat. Za to se koristi nekoliko uobičajenih koraka:

- naučiti opisno o svakom akcentu *ponaosob* (način manifestacije u riječi, način promjene tona, i sl.)
- naučiti po nekoliko primjera za svaki akcent² (kako bi ih po sluhu lakše mogli prepoznati)
- naučiti akcenatske oznake
- naučiti pravila akcentuacije.

Kod određivanja akcenta obično se ukaže na sljedeće korake:

- prvo odrediti mjesto akcenta u riječi (koji je slog naglašen i na kojem se vokalu realizuje akcentat)
- odrediti trajanje-kvantitet akcenta (osluhnuti da li se radi o dugom ili o kratkom akcentu)
- odrediti kvalitet akcenta (opredijeliti se za silazni ili za uzlazni ton).

Najnaglašeniji slog se prepoznaje po jačini, i po tome što provjerimo da li je prisutna neka promjena intonacije nakon sloga za koji smatramo da je najnaglašeniji. Na drugi i treći korak (a ujedno i kao provjera prvog) možemo preći tako što ćemo „prepoloviti“ riječ tačno na mjestu gdje mislimo da je akcentat, i zatim izgovarati riječ od tog mjesta. Ovo je ujedno i generalno pravilo koje trebamo primjenjivati kod svakog određivanja akcenta. Na primjer: *majka*: *m-a-jka*:

- 2 S tim što se obično uče po dvije proizvoljne riječi, ali nikada se nemaju običaj naučiti sve riječi, tj. primjeri koji će imati sve vokale, već se nauče za dugi silazni akcent npr. *more* i *most*, a onda kada dođe primjer: *vrisak*, ne zna se o kojem se akcentu radi jer nema s čime u potpunosti da se poredi (približno može po intonaciji, ali je bolje naći što približniju riječ s kojom pravimo poređenje).

a-jka – i zatim se kod izgovora ovog *a-jka* upitamo „Kakvo nam je to A?“ – dugo ili kratko, silazno ili uzlazno. Tako isto za sve ostale riječi.

Drugo važno pravilo: Naučiti prirodne osobine naglašanih vokala

Namjerno smo kazali da učimo osobine naglašanih vokala, a ne slogova. Kada učenik/student sam bude u stanju da izgovori (osim što ga i prepozna) svaki vokal pojedinačno na svakom akcentu, ili kad svaku riječ mogne izgovoriti i na preostala tri po akcentu moguća načina, tek onda ćemo sa sigurnošću moći reći da je učenik/student savladao osnovna znanja o prirodi naših akcenata.

Kod opisivanja osobina naglašanih vokala početak ćemo s dugim tonovima. Ovdje je zanimljivo postaviti pitanje npr. kakvo sve to A (kao fonem) u izgovoru može da bude? Što se izgovora tiče, dugosilazno A je skoro isto kao ono A koje izgovaramo kada „sasvim običnim izgovorom“ kažemo „slovo A“ ili odgovorimo na pitanje: „Koje je ovo slovo?“ (slično kao kad nabrajamo sve vokale koje imamo). Dakle, kad nabrajamo: *a, e, i, o, u* – nabrajamo ih dugosilaznim izgovorom.³

U čemu se dugouzlazni ton razlikuje od dugosilaznog? Inače, akcente ćemo i raditi u parovima jer ćemo se u analizi akcenata najčešće predomišljati između dugog i kratkog, pa između uzlaznog i silaznog akcenta. Dugouzlazni ton se za razliku od dugosilaznog može još „legalno“ produžiti, pa ćemo na primjer riječi: *brato* i *seka* moći izgovoriti sa produženim *a* i *e* toliko koliko imamo daha: *braaato, seeeka*. Inače, silazni ton nas „duši“ i veoma brzo „siđe/pada“. Takav je ton u vokativu imenice *brato*, kad kažemo npr. „Brato, donesi mi vode?“ Ovo *brato* (u vokativu), odnosno *brâto* i u slučaju kad hoćemo „produžiti“ to veoma brzo završi, i to „gušenjem/dušenjem“, maksimalno s tri-četiri dužine: *brâto* = b r a a t o, dok kod dugog uzlaznog tona (npr. Nominativ *bráto*) možemo proizvesti i preko deset dužina. Isti „trik“ koristimo i na primjer za riječi: *mêd, lîst, môre, zûb* (tj. za sve ostale dugosilazne tonove vokala).

Do sada smo već dobro „kapitalizirali“ razliku između dugih silaznih i dugih uzlaznih tonova. A duge tonove je u odnosu na kratke (to da su dugi, a ne kratki) barem lahko prepoznati (jasnim „slikanjem“ dužina u našim mislima:

3 Svaki izgovor svakog od vokala možemo vježbati horski, u grupi – naravno, naglas.

ako je jedna, onda je kratki ton, ako ih ima barem dvije – tri, onda je dugi). Još jedna zanimljivost kod razlikovanja dugih silaznih od uzlaznih tonova je ta da se silazni tonovi uglavnom izgovaraju iz dubine, punim plućima, dok dugi uzlazni (i inače svi uzlazni tonovi) djeluju kao „odsječeni”, kao da se izgovaraju „tek od pola glasa, i odsječeno s vrha grla” – počevši s „predglasom” ə (to je ono što je između H i M kad kažemo: Hm = h+ə+m). Zato izgovaramo i: *vrə-aaa-ta, sə-eee-ka, pə-iii-smo, bə-ooo-re, rə-uuu-ka*. Isto tako, svaki silazni ton osim što se izgovara kao i uobičajeno čitanje svih vokala posebno: *a, e, i, o, u*, možemo prepoznati i po tome što nam „liči” na ton „razočarenja” (Aaaa = â), ton „prijekora”, npr. kada u sportu publika upućuje prijekor igračima: (Uuuu = û) (poput uzvikivanja: *Auuu, ne valja to ništa!*), ton melanholije *Eeee = ê* (kada npr kažemo: *Eee, to su bila dobra vremena.*), klasično „čuđenje” (Ooo = ô) (*Kao: Ooo, majko moja, šta me snađe...!*). (Za *lii = î* nemamo ovakavo poređenje, ali to je ono poznato *I* kada ga nabrajamo u abacedi ili u spisku vokala.)

Pređimo na učenje osobina kratkih tonova. Što se kratkih tonova tiče, rekli smo već da oni imaju „jednu dužinu”, dakle, izgovaraju se kratko, samo „jedno slovo” – i praksa je da je kratke uzlazne najteže razlikovati od kratkih silaznih tonova.

No, ovdje već postoji prvi „trik”: ako se akcenat prenosi na proklitiku, radi se o silaznom akcentu: *kuća: na_kuću, u_kuću* > kratkosilazni je akcent na U. Tako i: *riba: u_ribu* > kratkosilazni akcent na I; zatim: *vreća: u_vreću* > kratkosilazni na E; *koža, koži: po_koži* > kratkosilazni na O; te čaša, čašu: *u_čaju* > kratkosilazni na A. Ovaj „trik” važi i za duge silazne tonove: *vrat: na_vrat, ključ: po_ključ*, i sl. – prenose se, i time su silazni. No, ovdje treba izuzeti akcente koji nisu isti u dekliniranim i nedekliniranim oblicima riječi, a također treba uzeti u obzir i to da u našem jeziku postoje mnogi tzv. „analoški akcenti” nastali analogijom prema sličnim primjerima, pa čujemo npr: „nè boli” prema: „nè voli, ali i: *mògu: nè mogu* prema *nòga: nà nogu* – i ovdje već imamo promjenu akcenta u dekliniranom obliku (*nòga* ali je: *nògu*). Isto tako, koristimo: *vòda: ù_vodu, nà_vodu* (ali je *vòdu*) – slično kao: *rúka: nà_rūku* (ali je *rūku*), itd.

Kratki silazni ton je tup, brz, „kao udarac od pod” – *Tup! Tras!* Pritom, opet i ovdje kao da ima ono što je između fonema H i M kad kažemo: Hm! = „h+ə+m”, dakle, ako same vokale izgovaramo kratko i silazno, to će ličiti na

odsječen izgovor: əA, əE, əI, əO, əU. (U konkretnim primjerima, to je: Ah! Oh! Eh! Ih! Uh!) – tačno takav zvuk ovih vokala (kao u ovim riječima).

Kako kratke uzlazne tonove razlikovati od silaznih? Već smo rekli da se uzlazni (osim s izuzecima) ne prenose, i to je prvo. Dalje, oni su „više zvonki“ u odnosu na tupe silazne tonove. Oni „kratko zazvone“ na jedan zanimljiv način: odsječeno (izgovoreno s vrha grla, slično kao početak dugouzlaznih akcenata, ali s naglm zaustavljanjem – zato su kratkouzlazni), i još s jednim slikovitim „trikom“ – kao da riječ u sebi ima apostrof, odnosno „polu apostrofa“ (izgovara se nešto brže nego riječ s apostrofom): ča'kija, že'na, ki'bla, no'ga, mu'tvak. Načelno, kratki silazni akcenat se može u prirodnom govoru naći i kao uzlazni (naprimjer, up. potvrdno – *Dä!* i upitno – *Dâ?*).

U studiji Nikolić (1968) isto tako se govori o „upoznavanju učenika sa pojedinim akcentima“ (Nikolić 1968: 258), odnosno o najtemeljnijem razvijanju svijesti, osjećanja i razumijevanja naših akcenata (v. Nikolić 1968: 258). No, principi koje postavlja Nikolić (1968) kao prilog nastavi akcenata u srednjoj školi jesu sljedeći:

1. *Za početnika je potreban strpljiv napor da bi osetio razliku između uzlaznih i silaznih akcenata, kratkih i dugih, ili između akcentovane i neakcentovane dužine* (Nikolić 1968: 256).
2. *Kao osnovni princip koga se treba držati jeste taj da se pođe od učenikovog govora (koji već i sam ima četveroakcenatsku sistemu)* (Nikolić 1968: 257).
3. *U početku nastavnik treba da u punoj meri razvije kod učenika osećanje i sposobnost za razlikovanje dugih i kratkih slogova – bez obzira na akcenat* (Nikolić 1968: 257).
4. *Razvijanje sposobnosti razlikovanja akcentovanih slogova od neakcentovanih* (Nikolić 1968: 257).
5. *Odnos akcentovanih slogova prema neakcentovanim kratkim slogovima i prema neakcentovanim dugim slogovima* (Nikolić 1968: 257).
6. *U ovom poslu ići postupno* (Nikolić 1968: 257).
7. *Neakcentovanu dužinu naučiti kroz odnos kratkog silaznog akcenta i neakcentovane dužine i dugog uzlaznog akcenta i neakcentovane duine (npr. krùšākā, vālĵānje)* (Nikolić 1968: 257 –258).
8. *Tek posle ovoga može se prići upoznavanju učenika sa pojedinim akcentima* (Nikolić 1968: 258).

Ove principe smo posebno izdvojili upravo zato što se u načelu sa svima njima i slažemo, što pak pokazuju i naše metodološke postavke kod učenja akcenata. Međutim, za razliku od nas, Nikolić (1968) kao kombinatorne varijante postavlja dugi uzlazni prema kratkom silaznom, i kratki uzlazni prema drugom silaznom (Nikolić 1968: 258 –259), što je ustvari princip učenja po totalnim razlikama i suprotnostima, a ne i po sličnostima i po razlikama, što je pak naš princip. Zato ćemo za razliku od Nikolića (1968) koji tvrdi: „Čini mi se da je i ovde najboje poći od ekstrema: od onih akcenata koji se najizrazitije među sobom razlikuju“ (Nikolić 1968:258) mi naše kombinatorne varijante ili distinktivne parove postaviti i po sličnostima i po razlikama tako što ćemo za polaznu osnovu imati upravo Nikolićev (1968) princip (ovdje naveden kao br. 3) razlikovanja dugih od kratkih akcenata, a onda međusobno razlikovanje dugih slogova/vokala (odnos dugog silaznog prema dugom uzlaznom akcentu) i međusobno razlikovanje kratkih slogova/vokala (odnos kratkog silaznog prema kratkom uzlaznom akcentu) zato što se kod određivanja (percepcije) i izgovora (produkcije) akcenata mogu postaviti samo dvije dileme:

1. *Da li je kratki ili dugi akcentat?*
2. *Da li je silazni ili uzlazni akcentat?*

Zato naše metodološke principe postavljamo upravo kroz ova dva koraka.

Primjeri (završnih) vježbi

Kada prođemo sve prethodno navedeno, završnu provjeru i utvrđivanje naučenog treba provesti kroz tabele od četiri slične riječi, sličnog glasovnog sastava, da bi se kod učenika razvio odnosno utvrdio prirodni osjećaj razlikovanja izgovornih varijanti vokala.

	Vokal A	Volal E	Volal I	Vokal O	Vokal U
DU /	TRAVA	SEKA	ČIKO	BORE	RUKA
	GLAVA	RIJEKA	LIKA	FORE	LUKA
DS ⤿	TRAVE	SEKO	ČIKO	GORJE	RUKE
	GLAVE	RIJEKO	LIKA	MORE	FURKE
KU \	PRAVA	SESTRA	ČISTA	GORA	KUTIJA
	ZDRAVA	KREPKA	LIKA	MORE	TURŠIJA`
KS //	KRAVA	SESTRO	ČIKA	GORE	MUKA
	BRAVA	SREĆO	PRIKA	BOŽE	BRUKA

Najbolje je primjere iz tabele prvo staviti u rečenice ili sintagme, pa tek onda posmatrati odvojene riječi.

Vokal A: **Trava** je zelena. **Glava** me boli. Za čajeve je dobro koristiti **trave**. Naučnici pacovima kidaju **glave**. Leđa su mi **prava**, ishrana mi je **zdrava**. Nikad ga nije ubola **krava**. Zaledila je **brava**.

Vokal E: **Seka** mi je došla u goste. More je more, ali rijeka je **rijeka**. Seki kažem **seko**. Vokativ od rijeka glasi **rijeko**. Zas seku nikad ne kažem **sestra**. Supa je ukusna i **krepka**. **Sestro**, razveseli se, **srećo** moja.

Vokal I: Došao je neki čiko. **Lika** je regija u Hrvatskoj. Čiko, zašto si tužan? Oni su čuvari njegovog **lika** i djela. Nisu tu čista posla. Uzeo je malo **lika** da bi nejake biljke u bašči zavezao za pruće. Čika Jovo je počasni građanin našeg grada. Onog ko nam je više od prijatelja zovemo često **prika**.

Vokal U: Boli me **ruka**. Potrebna nam je mirna **luka**. Raširi **ruke**. Napusti loše navike, to su samo **furke**. **Kutija** za cipele može služiti još nečemu. Najbolja zimnica je **turšija**. Nije mi više **muka**. Bila je to velika sramota i **bruka**.

Prethodna tabela je sačinjena tako da se uspravne kolone riječi upoređuju s ciljem sticanja sluha o razlikovnim obilježjima izgovora samog pojedinačnog vokala u različitim akcenatskim realizacijama. Prvo se čitaju riječi (u sintagma-ma i rečenicama), zatim se riječi polove na mjestu akcenta (recimo, prva kolona će u drugom koraku cijela glasiti ovako: *ava, ava, ave, ave, ava, ava, ava, ava*; ali s različitim izgovornim varijantama, što je veoma zahvalno za poređenje), da bi se na kraju izgovarali vokali pojedinačno, onako kako se izgovaraju i u datoj riječi. Očigledno, riječi u tabeli se mogu upoređivati i u horizontalnoj ravni. I, što je veoma važno, ovakva tabela može biti i početni, a ne završni korak kod učenja prirode naših akcenata.

Zaključak

Kod učenja, analize, prepoznavanja, i produciranja naših akcenata, trebalo bi prije svega naučiti prepoznati (percipirati) svaki akcentat, i to ne (samo) po sluhu, već po znanju o zvuku i osobinama zvuka, jer jezik zapravo jeste muzika. Tako pažljivom primjenom znanja o osobinama zvuka izbijamo argument iz ruku onima koji tvrde da nepostojanje visokorazvijenog sluha za muziku može biti i velika prepreka kod učenja i prepoznavanja naših akcenata. Pogledamo li date kombinatorne varijante i parove za efikasno komparativno učenje, vidjet ćemo da će jednostavno svaki učenik i student za polaznu kombinatornu varijantu imati ono što „već zna“ (nesvjesno). Time ćemo samo imati zadatak uputiti na prepoznavanje onog što se ionako već poznaje. Zatim, što se samih akcenata tiče, trebalo bi znati izgovoriti (producirati) svaki vokal pojedinačno na svakom akcentu, kao što pišemo svako slovo pojedinačno, ali isto tako bi trebalo i svaku prirodno izgovorenu riječ znati izgovoriti i na preostale moguće načine kad su u pitanju različiti akcenti. Tek tada pored svega ostalog, možemo reći da poznajemo akcenatski sistem. Poslije, nakon što ovladamo znanjem o prirodi akcenatskog sistema, možemo usavršavati znanje o normativnoj akcentologiji. Ovdje se kod učenja i podučavanja trebamo rukovoditi principom „slovo po slovo“ (jer akcentat kao distinktivno obilježje i jeste kao posebno „slovo“) pri čemu trebamo naučiti ukupno dvadeset različitih „akcenatskih slova“ kao distinktivnih izgovornih varijanti (ne računajući slogotvorno r i postakcenatsku dužinu).

METHODS IN THE ACCELERATED LEARNING AND TEACHING OF PROSODIC FEATURES IN THE BOSNIAN LANGUAGE

SUMMARY

The paper discusses the techniques, principles and methods in the efficient, accelerated and successful learning, but also teaching, prosodic features of standard Bosnian. As the accent distinctive feature of the language, do not know the accents so that they know how to use, as well as letters (accents flawlessly know read, write, and speak) would be the awareness of a certain degree of illiteracy, respectively in the grounds of disability and language proficiency.

Keywords: *prosodic system, methods of effective learning, Bosnian language, accents*

Literatura

- Blaženka, Martinović (2014): Na putu do naglasne norme, Hrvatska sveučilišna naklada – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb
- Daničić, Đuro (1925): *Srpski akcenti*, Srpska kraljevska akademija, Beograd-Zemun
- Delaš, Helena (2013): *Hrvatska preskriptivna akcentologija*, Pergamena, Zagreb
- Hodžić, Jasmin (2014): Prozodijska obilježja imenica na primjeru televizijske drame *Hasanaginica* (1983), *Književni jezik*, 25/1-2, Časopis Instituta za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
- Jahić, Dževad; Palić, Ismail; Halilović, Senahid (2000): *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
- Kalajdžija, Alen (2009): „Nedosljednost prenošenja silaznih naglasaka na proklitike u morfološkim i leksičkim ategorijama”, *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo
- Karavdić, Zenaida (2009): „Silazni akcenti i dužine u bosanskom jeziku – norma i stvarno stanje“, Zbornik radova sa međunarodnog slavističkog naučnog skupa: Njegoševi dani 1, (407–419.) Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Nikšić
- Nikolić, Branislav (1968): „Prilog nastavi akcenata u srednjoj školi“, *Savremena nastava srpskohrvatskog jezika u osnovnoj školi*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo
- Peco, Asim (1987): „Vuk-Daničićevi akcenatski principi i naša standardna prozodijska norma“, str. 236–241, u: Peco, Asim (1987): *Iz jezičke teorije i prakse*, Naučna knjiga, Beograd

- Peco, Asim (1971), *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, Naučna knjiga, Beograd
- Pehlić, Amina (2013): „Neka odstupanja od standardnojezičke prozodijske norme u bosanskohercegovačkoj govornoj praksi“, Zbornik radova: *Međunarodni naučno-stručni skup „Edukacija za budućnost“*, Pedagoški fakultet u Zenici, Hotel Dubrovnik (2012), Zenica, 2013
- Šehović, Amela (2013): „Mijene akcenatske norme savremenog bosanskog jezika“, *Književni jezik* 24/1-2, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
- Talić, Aida (2014): „On clitics, their place in the prosodic structure, and accent“, Michigan Slavic Publications, FASL 23, Berkeley, California

Elmedin Zubović – Gorica Stevanović

THE INFLUENCE OF PEER-ASSISTED VOCABULARY INTRODUCTION ON ITS RETENTION

ABSTRACT

This paper reports on results of a study on the effects peer learning can have on the short- and long-term retention of newly introduced vocabulary in an EFL context, starting from the premise that learners should be placed at the center of the learning and teaching process and that there is a need for developing and testing different ways which would help them improve their communicative competence. The study was conducted at the English Language School at the International University of Sarajevo with two groups of pre-intermediate students over the period of four weeks. The data was collected quantitatively on five occasions and then statistically analyzed. The results, which correspond to the hypothesis, state that there is no statistically significant difference in the results obtained in both the experimental and control group in terms of both short- and long-term vocabulary retention.

Key words: peer learning, vocabulary retention

Introduction

Modern trends in English language teaching tend to emphasize the importance of learners in the instructional process. Ever since the communicative language teaching approach prevailed in ELT pedagogical contexts, it has been the task to create and develop strategies and techniques which place learners in the center of both teaching and learning continuum in order to nurture their communicative competence. Noam Chomsky's notion of competence was considered too limited, especially for excluding the interpersonal, social

component from the equation of competence. Dell Hymes's views of communicative competence accounted sufficiently for the social, interpersonal, and functional roles of language. So Hymes referred to communicative competence as the aspect of our competence that enables us to convey and interpret messages and to negotiate meanings interpersonally within specific contexts (Brown 2000:246). There are various factors comprised within the notion of interpersonal. From one perspective, it is the interpersonal communication between the teacher and the student in the process of the so called knowledge transfer, whereas another perspective entails the interpersonal transmission among the learners in the learning process.

With the tendency of reducing teacher talking time in the classroom environment, more and more teachers have started using their students as teaching resources, i.e. using them as both the means and the goal. Teachers as facilitators steer the learners towards using their capacities efficiently in plethora of peer tutoring and learning contexts. Peer learning was defined as “the acquisition of knowledge and skill through active help and support among status equals or matched companions” (Topping 2005:631) and as such it has proven, according to Ainscow, to be a “powerful instructional strategy for inclusive education” (qtd. in Duran 2000: 47). In other words, any activity that involves students transferring their knowledge to their peers and not receiving it directly from their instructors can be considered either peer learning or peer tutoring. Topping argues that peer tutoring should be differentiated from peer learning, mostly because it refers to “people from similar social groupings who are not professional teachers helping each other to learn and learning themselves by teaching” (qtd.in Falchikov 2001: 3). For peer tutoring to happen, there has to be a significant difference in the level of knowledge between the tutor and tutee, whereas this difference needn't be present in peer learning. As for the English language instruction, both peer tutoring and learning can be used as a tool for the enhancement of either receptive or productive language skills and it is up to the instructors to develop the most suitable way of its incorporation into the curricula. With all this in mind, we have decided to investigate the effects peer tutoring or peer (-assisted) learning can have on the short- and long-term retention of newly introduced vocabulary in an EFL context.

Peer learning and tutoring

Falchikov has broadly defined a peer as “someone of the same social standing, while a peer group consists of those of the same status with whom one interacts” (2001:1). Other definitions include peers who partially correspond to this broad definition and therefore we have terms such as “near-peers” or “co-peers” as introduced by Whitman in 1998. Peer tutoring is not necessarily linked to the sole purpose of transferring knowledge; it can also be used in assessment, i.e. peer assessment, where members of a class grade performance of their peers using relevant criteria. Moreover, “in peer feedback, students engage in reflective criticism of the work or performance of other students using previously identified criteria and supply feedback to them” (Falchikov 2001:2).

For the purpose of this paper, we shall define peer learning as techniques organized into a taxonomy in instructional processes where learners in pairs or in small groups simultaneously assume roles of both teachers and learners in order to mitigate or ameliorate the inhibitions that might arise during the attempts in accomplishing learning outcomes. There are several criteria in the classification of peer tutoring, one of which is age. According to this classification we might distinguish same-age and cross-age tutoring, where the latter is “more common in school practice due to the fact that it more closely fits within the traditional conception associated with the tutor taking the place of a teacher” (Duran 2010: 48). However, this might be the case with extra-curricular peer-tutoring sessions where this type of peer-tutoring is easier and less time-consuming to organize. In classroom circumstances, organizing same-age peer tutoring, i.e. peer learning, is much more convenient due to the age being the critical factor in the institutional formation of a grade of students. However, some studies indicate that “it is not age differential that is important to successful peer tutoring, but difference in skill level between the tutor and the tutee” (Verba and Winnykamen 1992: 62). There are four main categories of peer tutoring that can operate in higher education:

1. same-level peer tutoring where participants within a cohort have equal status;
2. same-level peer tutoring involving one institution where unequal status is introduced by the coordinator;

3. cross-level peer tutoring involving one institution where unequal status derives from existing differences between tutors and tutees;
4. cross-level peer tutoring involving two institutions. (Falchikov 2001: 9)

The same author has developed a range of techniques that can be used for any of these categories, such as co-operative note-taking pairs, peer coaching, peer monitoring, three-step interview, flashcard tutoring and many more. The facilitator of the class, i.e. the teacher is responsible for the adoption and adaptation of these techniques to best suit the needs of his or her students.

Vocabulary retention

There has been a proliferation of research on different ways students acquire new vocabulary and ways in which it can or should be taught. This is no surprise owing to the central position of vocabulary in learning and teaching a second language “as it affords learners access to all forms of oral and written communication that includes literature, music, and content knowledge” (Moeller et al. 2009: 1). With this growing emphasis, vocabulary is, as Maiguashca states, “perhaps the fastest growing area of second language education in terms of research output and publication” (qtd. in Yoshii and Flaitz 2002: 34). As it could be expected, no singular method and no singular way has been established or selected as superior. There are many different ways to teach and learn vocabulary; one can learn it from context, i.e. ‘incidentally’ or ‘intentionally’ through various previously planned activities through a ‘contextualized’ or a ‘decontextualized’ approach to vocabulary teaching and learning (Nemati, “Memory” 2009:014). Learning strategies can be classified into six groups: cognitive, metacognitive, memory-related, compensatory, affective, and social (Oxford 2003:2). Nemati’s research involving 303 randomly selected students in an all-female governmental pre-university school aimed to examine the impact of teaching vocabulary learning strategies on short- as well as long-term retention of the items of vocabulary and showed that this type of training could enhance retention (“Vocabulary Learning Strategies” 2013:8). This goes along the lines of seeing students as active participants in the classroom involved in taking responsibility for their own learning.

The study

Research question and hypothesis. The study conducted was based around the following research question:

Does peer-assisted vocabulary introduction lead to a more successful retention of vocabulary than in the cases where vocabulary was introduced using techniques other than peer-learning and tutoring?

Based on this research question, our null hypothesis states that there will not be significant quantifiable difference in the results obtained by both the experimental and control group in terms of both short- and long-term vocabulary retention.

Method. Since there was not any significant, institutionally relevant difference in the knowledge of participants and since they were grouped in the same level according to the same benchmark, we could not use the terms peer tutoring and peer learning interchangeably, but solely peer learning. The type of study conducted is longitudinal and the data was collected quantitatively on five occasions: two pre-tests, two post-tests, and one cumulative vocabulary post-test.

Setting and participants. The study was carried out with level 3 students at the English Language School at the International university of Sarajevo. According to the ELS Book of rules, all level 3 students are at the pre-intermediate level of using the English language, and therefore all instruction, literature, assessment, and criteria should correspond to the internationally set benchmarks for the level said. There were 12 participants in total, 6 in both the experimental and control group each. The ratio of male to female was 4:2 in both groups. One participant in the experimental group and two in the control group were Bosnian whereas the other nine participants were Turkish. Only the results of participants who took all five tests were taken into consideration, i.e. 12 participants. The rest of participants from both group were absent for one or few tests mentioned; therefore, their results have been omitted from this study.

Procedure. The instructor in the experimental group was only the facilitator of the peer-assisted vocabulary introduction and no other techniques were used to introduce the target vocabulary. However, the instructor in the control group was either the only source of the definitions of the target vocabulary or the provider of vocabulary learning activities. Moreover, the

participants in the control group did not take part in any sort of peer assistance and none of them were informed about the topic the study dealt with. They were given five vocabulary tests in total. The vocabulary tested had not been introduced separately, i.e. out of context, but in two separate reading sessions on two different topics. Two pre-tests and two post-tests were given prior to and two days after each respective lesson comprising the target vocabulary. Four weeks after the first two pre-tests and post-tests were carried out, participants were given the final cumulative vocabulary test comprising most of all the target vocabulary in question. The results yielded were quantitatively measured, compared, and analyzed.

Material. There were two types of questions in the vocabulary tests given. The first type was a multiple-choice test containing nineteen questions with four alternatives offered for each vocabulary item. Participants had to choose only one of the alternatives based on their previous knowledge or through the context of the word and its collocations. In order to decrease the chances of sporadic guesses of the correct answers, we repeated five target words in different questions within the pre- and post-test, and if a participant made a mistake in either one of the five pairs of these words, that specific word was not regarded as acquired. This type of questions, i.e. multiple-choice with four alternatives, was used in pre-test 1, post-test 1, and in the final, cumulative vocabulary post-test. Vocabulary pre-test 2 and post-test 2 contained ten questions with the target vocabulary in which participants had to fill in the gaps in each question (statement) with one of the ten words given in a box. Below are the examples of questions used in the first two sets of vocabulary tests:

Example of the first type of questions

Question 9. I wasn't good at tennis at first but I _____ got better and better. It took me years to play well.

- A. gradually
- B. quickly
- C. suddenly
- D. barely

Example of the second type of questions

pick	endangered	conserve	artefact	marine
harm	reduce	destination	energy efficient	path

...

3. The new type of electric car called Tesla is believed to be the most _____ ever because it uses very little energy.

4. It is our job to _____ water whenever we can. In this way, we teach younger generations not to waste water.

....

Data analysis. Once the data necessary to carry out this study had been compiled, we started with the statistical analysis. Since the sample size is relatively small and since there is no basis to assume the normal distribution of data, parametric tests such as independent (unpaired) samples t-test could not have been used. Therefore, the statistical test that would yield credible results and the one we opted for was the Mann-Whitney U test of two independent samples with the level of significance $p=.05$, processed using the SPSS software.

Results and discussion. Below are the results of the Mann-Whitney U test of two independent samples for all the five vocabulary tests taken by twelve participants in both the experimental and control group.

	group	N	Mean	Std. Deviation
pretest_1	experimental	6	6.6667	2.33809
	control	6	7.0000	2.09762
posttest_1	experimental	6	13.0000	3.63318
	control	6	13.5000	3.83406
pretest_2	experimental	6	5.3333	1.50555
	control	6	5.8333	1.83485
posttest_2	experimental	6	8.3333	2.06559
	control	6	8.8333	2.04124
Cumulative_test	experimental	6	16.3333	1.96638
	control	6	15.8333	3.31160

Table 1. *The mean and standard deviation of participants' scores in the vocabulary test conducted*

	pretest_1	posttest_1	pretest_2	posttest_2	Cumulative_test
Mann-Whitney U	15.500	17.000	14.500	15.000	17.000
Wilcoxon W	36.500	38.000	35.500	36.000	38.000
Asymp. Sig. (2-tailed)	.681	.872	.568	.591	.871
Exact Sig. [2*(1-tailed Sig.)]	.699 ^b	.937 ^b	.589 ^b	.699 ^b	.937 ^b
Exact Sig. (2-tailed)	.729	.909	.582	.773	.920
Exact Sig. (1-tailed)	.365	.455	.291	.386	.460
Point Probability	.052	.032	.013	.152	.040

Table 2. *Mann-Whitney U test of two independent samples*

The table above shows the mean and the standard deviation of the scores each twelve participants from both groups achieved in the vocabulary tests. As it is evident, the data regarding pre-test 1 show that the means (6.66 and 7.00 out of 19.00) and the standard deviations (2.33 and 2.09) don't point to significant difference in the scores achieved. Moreover, this and the table below show that there was no statistically significant difference in the previously acquired knowledge of students at least in terms of vocabulary ($p > .05$ – .729). The mean of post-test 1 scores (out of 19) goes in favor of the control group by 0.5 with rather close standard deviations (3.63 and 3.83); however, it does not point to statistically significant difference ($p > .05$ – .909) either. However, the data point to the increase in the mean score in both groups in terms of their respective results in the pre-test 1 and post-test 1. Since the focus of this study was not to determine the longitudinal correlation within one sample group, we can just conclude that the techniques applied in both the control and the experimental group yielded positive results and further investigation in this issue could and should be carried out. The situation with the second pre- and post- tests is not any different. The means of the scores of the control group (5.83 and 8.83 out of 12) and of the experimental group (5.33 and 8.33 out of 12), the standard deviations of the scores (1.50/1.83 in the pre-test and 2.06/2.04 in the post-test), and the significance levels of .582 and .773 all show that there is no statistically significant difference in the scores achieved. The last test was administered four weeks after the first two sets of tests in order to determine

the difference in scores in two groups using different techniques to introduce vocabulary – peer-learning in the experimental and any other technique in the control group. This test also did not show any statistically significant difference in the performance between the two groups in terms of long-term vocabulary retention. Even though the mean of the experimental group (16.33 out of 20) is higher by 0.5 and the scores are more concentrated (std. 1.96), it is safe to conclude that there is no statistically significant difference.

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of pretest_1 is the same across categories of group.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.699 ¹	Retain the null hypothesis.
2	The distribution of posttest_1 is the same across categories of group.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	1.000 ¹	Retain the null hypothesis.
3	The distribution of pretest_2 is the same across categories of group.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.589 ¹	Retain the null hypothesis.
4	The distribution of posttest_2 is the same across categories of group.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.699 ¹	Retain the null hypothesis.
5	The distribution of Cumulative_test is the same across categories of group	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	.937 ¹	Retain the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is .05.

¹ Exact significance is displayed for this test.

Figure 1. Hypotheses test summary for the Mann-Whitney U test

Based on all the results presented, we retain our null hypothesis that there is no significant quantifiable difference in the results obtained by both the experimental and control group in terms of both short-term (post-tests 1 and 2) and long-term (final cumulative post-test) vocabulary retention.

Conclusion

Peer-learning in instructional contexts serves as a technique to introduce variety, increase interest, and lower inhibitions that might arise in such contexts. The use of peer-learning has been well-established in many teaching contexts and methodologies across social and natural sciences. This paper did not deal with all or most of the positive effects peer-learning may have in the teaching and learning processes. It is up to any individual teacher to incorporate peer-learning within the constraints of their methodologies, institutions, or approaches in teaching. The aim of this paper was to show if there was a significant correlation between peer-learning and the results learners achieve in terms of vocabulary retention. Even though the results of this paper do not point to significant difference in the acquisition and retention of vocabulary by both the control and experimental group, the institution of peer-learning should not be, in any way, diminished or questioned. We believe that larger sample populations with normal data distribution would yield results that, at least slightly, go in favor of peer-assisted vocabulary introduction and its retention, which is altogether a focal point of interest to our future research endeavors.

UVODENJE VOKABULARA KROZ UČENJE MEĐU KOLEGAMA (PEER LEARNING) I UTICAJ TE STRATEGIJE NA NJEGOVO USVAJANJE

SAŽETAK

Ovaj rad predstavlja rezultate studije o učinku koje učenje od kolega može imati na kratkoročno i dugoročno usvajanje novog vokabulara u kontekstu učenja engleskog jezika kao stranog jezika krenuvši od pretpostavke da učenici treba da budu u središtu procesa učenja i podučavanja, te da postoji potreba za daljim razvijanjem i testiranjem različitih načina koji im mogu pomoći da poboljšaju svoju komunikacijsku kompetenciju. Studija u trajanju od četiri sedmice je provedena u Školi engleskog jezika na Internacionalnom univerzitetu u Sarajevu sa dvije grupe učenika čije je poznavanje jezika na tzv. srednjem nivou. Podaci su prikupljeni kvantitativnim metodama u pet navrata, te su statistički obrađeni. Rezultati, koji su u saglasnosti sa hipotezom, dovode nas do

zaključka da ne postoji značajna statistička razlika između rezultata dobivenih na osnovu podataka iz eksperimentalne i iz kontrolne grupe kada je u pitanju kako kratkoročno tako i dugoročno usvajanje vokabulara.

Ključne riječi: učenje od kolega, usvajanje vokabulara

References

- Brown, H. Douglas. *Principles of Language Learning and Teaching*. New York: Pearson Education, 2000.
- Duran, David. "Cooperative Interactions in Peer Tutoring: Patterns and Sequences in Paired Writing." *Middle Grades Research Journal* 5.1 (2010): 47-60.
- Falchikov, Nancy. *Learning Together: Peer Tutoring in Higher Education*. London: Routledge Falmer, 2001.
- Moeller, Aleidine Kramer, et al. "The Essentials of Vocabulary Teaching: From Theory to Practice." *Faculty Publications: Department of Teaching, Learning and Teacher Education*, 2009, pp. 1 – 16.
- Nemati, Azadeh. "Memory vocabulary learning strategies and long-term retention." *International Journal of Vocational and Technical Education*, vol. 1, no. 2, October 2009, pp. 014 – 124.
- Oxford, Rebecca L. "Language Learning Styles and Strategies: An Overview." *GALA*, 2003, pp. 1 – 25.
- Topping, K. "Trends in Peer Learning." *Educational Psychology* 25.6 (2005): 631-45.
- Verba, Mina and Fajda Winnykamen. "Expert-Novice Interactions: Influence of Partner Status." *European Journal of Psychology of Education* 7.1 (1992): 61-71. <<http://www.jstor.org/stable/23423429>>.
- Yoshii, Makoto, and Jeffra Flaitz. "Second Language Incidental Vocabulary Retention: The Effect of Text and Picture." *CALICO Journal*, vol. 20, no. 1, 2002, pp. 33 – 58.

*PREVODILAŠTVO
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi*

Amira Sadiković

GDJE JE ĆORKAN: KRATKI OSVRT NA PREVOD PRIPOVIJETKE ĆORKAN I ŠVABICA NA ENGLISKI JEZIK

SAŽETAK

Ivo Andrić je najprevođeniji bosanskohercegovački pisac. Prevodi su objavljivani i kod nas i u svijetu, radili su ih i domaći i strani prevodioci. No, vrlo je malo kritičke literature koja se bavi tim prevodima. Ovaj tekst daje kratki osvrt na pripovijetku Ćorkan i Švabica na engleski jezik, u prevodu Johna K. Coxa. Odabrani odlomci su ilustrativni za tretman specifične leksike, ali podjednako i za ukupnu atmosferu, ton i boju koja se kroz prevod prepoznaje (ili ne prepoznaje).

Ključne riječi: Ivo Andrić, prevod, Ćorkan i Švabica.

1. Uvod

U svojoj knjizi *Descriptive Translation and Beyond*, Gideon Toury pokušao je postaviti ono što on naziva zakonima prevođenja: zakon sve veće standardizacije (eng. *the law of growing standardization*) i zakon interferencije (eng. *the law of interference*). Time je pokušao objasniti dva aspekta procesa prevođenja. Pod sve većom standardizacijom podrazumijeva to da dolazi do “zamjene tekstema repertoremama” (eng. *conversion of textemes into repertoremes* (1995: 267), odnosno da se elementi izvornika koji su na neki način specifični za tekst uglavnom zamjenjuju elementima koji su uobičajeni u datom žanru u jeziku prevoda. Ovo se može vidjeti naročito u prevodima koji koriste leksiku specifičnu za određenu kulturu ili tradiciju, naročito pri realizaciji prevoda idioma koji nemaju prave prevodne ekvivalente, ili pri prevodu razgovornog stila. Toury to naziva i zakonom konverzije (eng. *law of conversion*) (*Ibid.*: 274), odnosno da se “elementi teksta koji karakteriziraju izvornik često modificiraju u korist opcija

koje su uobičajenije u jeziku prevoda” (*Ibid.*: 268). I sam autor kaže da se time ulazi u problem promjene izvornika na način da mu se umanjuje složenost, odnosno da se pojavljuje ono što on naziva “smanjenom stopom strukturacije (odnosno pojednostavljivanja ili poravnavanja)” (*Ibid.*: 273). Drugi zakon, zakon interferencije, ukazuje na to da se “u prevodu, fenomeni koji čine izvorni tekst prenose u tekst-cilj”.¹

Ključni odgovor na ovakav pristup razmatranju procesa prevođenja je u komentaru koji na Touryjeve zakone prevođenja daje Anthony Pym (2008: 232), a u kojem je sažeta suština dileme s kojim je svaki prevodilac skoro neprestano suočen:

Prevodiš i sumnjaš. Za ovaj konkretni segment teksta izvornika, evo ovdje, na um ti padaju dvije ili tri moguće verzije, i sve se čine kao manje ili više tačne. Nema vremena da se pretražuje bilo kakav namjenski korpus ili paralelni tekst, nema opravdanja za provjeru s klijentom ili stručnjakom, jer nema nikakve sumnje u osnovnu tačnost. Moraš da odlučiš, i to brzo. Ulaziš u rizik, onako kako svi ulazimo u rizik kad komuniciramo. Jednostavno se kladiš da će upotrebljiva biti ova opcija, a ne druge dvije. Ali, koja?

2. Autor i prevod

Nije pretjerano reći da je Ivo Andrić najprevođeniji bosanskohercegovački pisac. Uz prevode romana na engleski jezik, postoje i prevodi brojnih pripovijetki, a ponekad i više od jednog prevoda određenog djela. Roman *Na Drini ćuprija* preveden je samo jednom, a *Travnička hronika* čak tri puta.²

U svojoj izvrsnoj studiji prevodâ *Travničke hronike*,³ Munir Sendić kaže da se kritika tih prevoda uglavnom svodi na “nasumično poređenje prevoda i

1 “In translation, phenomena pertaining to the make-up of the source text tend to be transferred to the target text”. *Ibid.*, str. 275.

2 *A Bosnian Story*, preveo Kenneth Johnstone, Lincolns-Prager, Publishers, Ltd., London, 1958; *The Bosnian Chronicle*, preveo Joseph Hitrec, Alfred A. Knopf, New York, 1963; *Days of the Consul*, prevela Celia Hawkesworth, Forest Books, London, 1992.

3 “The above criticism is based on random comparisons of translations against the original and, as such, lacks credibility.” Munir Sendich, *English Translations of Ivo Andrić’s Travnička hronika*, *Canadian Slavonic Papers*, septembar-decembar 1998, 40, 3/4, *Research Library*, str. 379-400.

originala te, kao takva, nema kredibilitet” (v.p.). Osim toga, teško je naći detaljnije osvrte na brojne prevode Andrićevih djela.

U predgovoru zbirki koja objedinjuje prevode pripovjedaka Ive Andrića kojima je zajednički motiv žena⁴, Zoran Milutinović (kod Gorup 2009: xvii) kaže da je “Andrić bio pripovjedač prije nego romanopisac”, te da su i njegovi romani “sačinjeni od onog što bi se moglo čitati kao manje ili više autonomne priče”.

U daljem tekstu će se razmatrati prevodilački tretman motiva koji se ponavljaju u Andrićevim pripovijetkama, koristeći samo jednu, pripovijetku Ćorkan i Švabica. U interesu čitljivosti, primjeri će biti predstavljeni kao izvorni tekst, zatim prevod, i na kraju povratni prevod (eng. *back-translation*). Povratni prevod je, ma kako mjestimično neprohodno djelovao, dosljedan prevod prevoda, kojim se čitateljstvu koje ne poznaje određeni strani jezik omogućava uvid u prevodilački postupak.

3. Ćorkan i Švabica vs. Ćorkan and the Tightrope Walker

Sredinom dvadesetih godina (1924.) se pojavljuje prva zbirka Andrićevih pripovijetki,⁵ u kojoj je “najveći deo bio vezan za život muslimansko – turskog življa u njegovoj etnografsko – istorijskoj šarolikosti”.⁶ I te pripovijetke, a i njegova kasnija djela, bit će obojena leksikom specifičnom za Bosnu i Hercegovinu osmanskog vremena, što svakako za prevodioca predstavlja vrhunski izazov.

Život u maloj čaršiji je, za razliku od Života u kasabi, iz iste zbirke, u Ćorkanu i Švabici drugačiji: umjesto bogatih opisa stanovništva, ovdje opis započinje ulaskom nečeg novog u zatvorenu sredinu:

Komendija je došla tiho i bezazleno. Dok su pobijali kolje i zatezali konopce, sakupljala su se samo djeca. Tek drugog dana, kad su podigli i cirkus i manji šator u kom su bili nišani za puškaranje, prodoše komendi-

4 Radmila Gorup (priređivač), *The Slave Girl and Other Stories About Women*, Budimpešta, Central European University Press, 2009 (u daljim navodima *The Slave Girl*).

5 Hronologija objavljivanja kod: Muhsin Rizvić, *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Sarajevo: NIPP Ljiljan, 1995.

6 Radovan Vučković, *Velika sinteza* (o Ivi Andriću), Sarajevo, Svjetlost, 1974, str. 186, cit. kod: M. Rizvić, op. cit., str. 57.

jaši kroz varoš. Nabijeljen klaun sa bubnjem, igračica u kratkoj suknji od žute svile i direktor u izlizanom fraku i čizmama. Najmili su i Sumbu Ciganina da svira u zurnu pred njima. Za njima su išla bezbrojna djeca i Boško policaj. Maknuše se i dućandžije, i žene su provirivale iza prozora.⁷

U prevodu:

The circus's arrival was quiet and innocent. While the stakes were being hammered in and the ropes stretched and tightened, no one but children gathered around the site. It was not until the next day, after they had erected the big-top for the performances, and a smaller tent with the rifle targets, that the circus people paraded through the center of town: a clown with white face-paint and a drum, a tightrope walker whose short skirt was made of yellow silk, and the manager wearing a threadbare tailcoat and shabby boots. They had hired Sumbo the Gypsy to walk in front of them playing his *zurna*. Following behind came scores of children and Boško, the policeman. Even the shopkeepers paid attention, and the women were peering through the windows of their houses.⁸

Povratni prevod:

/Cirkusov dolazak bio je tih i bezazlen. Dok se ukucavalo kolje i konopci rastezali i zatezali, niko osim djece se nije skupljao oko tog mjesta. Tek narednog dana, nakon što su podigli i cirkus za predstave i manji šator s puščanim metama, cirkusanti proparadiraše kroz centar grada: klovn s bijelom bojom za lice i bubnjem, hodačica na konopcu čija je kratka suknja bila napravljena od žute svile i direktor obučen u izlizan frak i ofucane čizme. Bili su najmili i Sumbu Ciganina da hoda ispred njih i svira zurnu. Za njima su išla bezbrojna djeca i Boško policajac. Čak su i dućanžije obraćale pažnju, a žene su virile kroz prozore kuća./

7 Ćorkan i Švabica, Sabrana dela Ive Andrića, Zagreb, Mladost – Zagreb, Prosveta – Beograd, Svjetlost – Sarajevo, Državna založba Slovenije – Ljubljana, 1963, knjiga sedma, str. 191.

8 Ćorkan and the German Tightrope Walker, preveo John K. Cox, u: *The Slave Girl*, op. cit., str. 69.

U samom naslovu se prevodilac opredjeljuje za zanimljivo rješenje: Ćorkan i njemačka plesačica na konopcu. Nadimak Ćorkan ostavljen je u izvornom obliku i bez dodatnog objašnjenja, koje će se ponuditi tek kasnije, kad se pojavi kao lik u priči. Naziv Švabica generalno se odnosio na sve žene koje su govorile njemački, a ni u kom slučaju na žene iz Njemačke. S obzirom na to da su Osmanско i Austro – Ugarsko carstvo vijekovima graničili i da su bili sasvim prirodni kontakti ove vrste, može se pretpostaviti da se radi o Austrijanki (historijski se pojam Nijemac pojavljuje znatno kasnije). Dovoljno jasno, a kraće i efektnije bi bilo da je autor izostavio pridjev *njemačka* i opredijelio se samo za *plesačica na konopcu* /*tightrope dancer*/ umjesto *hodačice na konopcu* /*tightrope walker*/.

Početak priče u izvorniku je vrlo slikovit, s blago arhaičnom, “provincijskom” leksikom (*komendija, policaj*). Prevod je deskriptivniji, a time i sporiji. Prva rečenica počinje konstrukcijom *circusov dolazak*, dok bi konstrukcija *the arrival of the circus* /*dolazak cirkusa*/, pa čak i *the circus arrived* /*cirkus je došao*/ bila i prirodnija i bliža izvorniku. Izbor pridjeva *innocent* /*nevin, bezazlen*/ kao ekvivalenta priloga *bezazleno* je sasvim ispravan. Bezlična konstrukcija koja slijedi nije neophodna, jer je iz izvornika jasno ko su vršioci radnje, a značenjski nije nebitno, jer se i time što niko osim tih protagonista nije u tome učestvovao još jednom pocrtava njihova distanciranost od ostatka čaršije. Opis koji slijedi je znatno duži od izvornika. Intervencija spajanja dviju rečenica je opravdana, jer se u drugom dijelu nalazi nabranje, koje bi, bez ovakvog spajanja, bilo nerazumljivo i sintaksički neuobičajeno. Leksički je bilo dovoljno reći *big – top*, što već znači *cirkuska šatra*, tako da objašnjenje *for the performances* /*za predstave*/ nije bilo neophodno. Opis učesnika defilea kroz grad je kratak i jasan, a prevod nije. Mogao se prevodilac opredijeliti za *a white – faced clown* /*klovn bijelog lica*/, jer to da klovn ima lice obojeno u bijelo nije ništa neobično, niti bi tražilo preciziranje. Spominje se samo igračica, te je ovdje preciziranje *na konopcu* nepotrebno i preuranjeno. Opis čija je kratka suknja bila napravljena od žute svile je nepotreban i ničim uvjetovan. Opis direktora spaja ofucan frak i čizme, što je samo po sebi kontrast, te nije bilo potrebe za dodavanjem pridjeva *ofucane*. Boško je *policaj*, a ne *policajac*, te je i tu prevodilac mogao posegnuti za terminom *constable*, koji je u britanskom engleskom još uvijek prisutan, mada arhaičan onoliko koliko bi ovdje bilo primjereno. I na samom kraju odlomka, zbunjuje konstatacija da su *dućanžije obraćale pažnju*, jer su se mogli samo *skloniti s puta* /*even the shopkeepers made way for them*/.

Glavni lik priče je Ćorkan, kojeg autor opisuje i istovremeno najavljuje dramu koja će uslijediti:

Prvi koji je igračicu vidio i počeo o njoj da govori, i koji je najviše ludosti i bruke zbog nje počinio, bio je Ćorkan.

Sin Ciganke i nekog askera Anadolca, nesrećan bastard, on je bio i hamal i sluga i pomalo budala cijele kasabe. On je na svim svadbama i svečanostima oblačio nekakve zelene i crvene dronjke i veliku kapu sa lisičjim repom, i igrao i pio, kao čauš, do nesvijesti.⁹

U prevodu:

The first man to see the tightrope walker and start talking about her was Ćorkan, the one eyed; he was also the one who was to be involved in the most foolishness and scandal on her account.

He was the son of a Gypsy woman and an Anatolian soldier. A miserable, fatherless half-caste, Ćorkan worked as a porter and a servant and more or less functioned as the village idiot. For all the weddings and celebrations, he would get decked out in a ragged red and green outfit and a big hat with a fox-tail hanging down the back. He was a kind of master of ceremonies and would dance and drink until he passed out.¹⁰

Povratni prevod:

/Prvi koji je vidio hodačicu na konopcu i počeo o njoj pričati bio je Ćorkan, jednooki; on je bio i taj koji će se upetljati u najveću ludost i skandal zbog nje.

Bio je sin Ciganke i anadolskog vojnika. Nesrećan, *polutan bez oca*, Ćorkan je radio kao nosač i sluga i manje-više bio seoska budala. Na svim svadbama i svečanostima, uredio bi se u dronjavu crvenu i zelenu odoru i veliku kapu s koje je nazad visio lisičji rep. Bio je neka vrsta čauša i

9 Ćorkan i Švabica, op. cit., str. 194.

10 Ćorkan and the German Tightrope Walker, op. cit., str. 72-73.

plesao bi i pio do nesvijesti./

U prevodu opis teče znatno sporije. Kraći pasus u izvorniku daje i opis lika i najavu, pa tek onda imenuje protagonistu, što prevod radi sasvim drugačije. Takvo rješenje nije bilo neophodno, jer je moguće, uz ista leksička rješenja, zadržati strukturu rečenice iz izvornika:

The first to see the tightrope dancer and start talking about her and the first to be involved in the most foolishness and scandal on her account was Ćorkan, the one – eyed.

Prva rečenica opisa koji slijedi podijeljena je u dvije rečenice, za čim nije bilo potrebe. Termin *half-caste* /*polutan*/, izvorno se koristio za osobe čiji su roditelji pripadnici različitih (indijskih) kasti, koji se u normalnim okolnostima ne bi sretali u društvenom kontekstu, a djeca takvih veza obično su imala status izopćenika. Ovdje je, upravo zato što je dijete Romkinje i vojnika, glavni lik vrlo precizno opisan upravo tim nazivom. Mada bi mogao biti iskazan i kraćim konstrukcijama, prevod opisa koji slijedi dosta je precizan i jasan.

Sva nesreća glavnog lika, kojeg okruženje smatra mentalno nesposobnim, pojavljuje se u njegovim monolozima, koji ukazuju na to da on vrlo dobro zna svoje mjesto u društvu:

-Eh, šta ćeš, de? I teglio sam ja što nije živ čovjek teglio. Da mi je sve one džakove soli i žita i sve one fučije vode što sam ih ja na svojim leđima prenio, zatrpao bih dvije ovakve kasabe da se nikako ne vide. Ali niko ne zna šta je Ćorkan! [...] Ej – hej, nigdje ja prijatelja nemam! Crkne u nekoga goveče, zovni Ćorkana da oguli i zakopa. Pobjesni štene: pobogu, Ćorkane, da ubiješ i baciš niz vodu. A već kanala ni đeriza niko nije očistio, ima toliko godina, nego ja.¹¹

11 Ćorkan i Švabica, op. cit., str. 196-197.

U prevodu:

“Oh, well, what can you do? I’ve slaved away here harder than anybody. If I piled up all the sack of salt, bags of grain, and pails of water that I’ve toted around on my back, it would be enough to bury two towns like this one, without a trace. But nobody knows what old Ćorkan is made of! [...] Oh, Lord, I don’t have a single friend anywhere. If somebody’s cow dies – call Ćorkan, to skin it and bury it! If a puppy comes down with rabies – come on, Ćorkan, kill it and toss it in the stream! And for years and years nobody has cleaned out as many cesspools as me.”¹²

Povratni prevod:

“Eto, šta se može? Teglio sam ja ovdje više nego iko. Kad bih sastavio sve džakove soli, vreće žita i krčage vode što sam nosao na leđima, bilo bi dovoljno da zatrpam dva ovakva grada, bez traga. Ali niko ne zna šta je stari Ćorkan! [...] Bože moj, nigdje prijatelja nemam. Ako nečije krava crkne – zovi Ćorkana da je odere i zakopa! Ako štene od bjesnila oboli – hajde, Ćorkane, ubij i baci u potok! A godinama niko nije zahoda očistio koliko ja.”/

Mada je prevod dosta precizan, ovakvim govorom Ćorkan djeluje elokventniji nego što jeste. Ćorkan govori jednostavnim rečenicama punim gorčine. Taj se osjećaj gubi, naročito u zadnjem dijelu, gdje u prevodu Ćorkan govori pogodbenim rečenicama. Dramatičniji efekat bi se postigao bez njih, a preciznije bi se iskazao Ćorkanov stil pripovijedanja, u jasnim slikama.

Najotužnija slika cijele pripovijetke je scena u kojoj policajac Ćorkana kažnjava za izgred u kojem su učestvovali mnogi drugi, “bolji” od njega:

Ćorkana su jedinog zadržali u hapsu. Stegli su ga, a koštunjavi Ibrahim Čauš ga je tukao volovskom žilom natopljenom u sirće.

Ćorkan je uzmahivao glavom na svaki udarac i govorio ubrzano i zagrcavajući se. Preklinjao ga je, plačljivo, sitno, ciganski: da ga ne bije, jer nije kriv; gdje bio on smio govoriti protiv predstojnika; i šta se njega,

12 Ćorkan and the German Tightrope Walker, op. cit., str. 75-76.

Ciganina fukare, tiče Švabica. Na svaki udarac je odgovarao sve višom vikom, kolutajući očajno jednim okom, i lice mu djetinje maleno i puno suza, i čađi od sinoć.

- Nisam, nisam, nisam, amaaaaan! Stope ću mu ljubiti. Pomagaj, gospodin predstojnik, slatki! Ubiše me, kukavca! Nikad višeeee! Nemoj, Ibrahim Čauš, dina ti!

U prevodu:

Ćorkan was the only one they kept behind bars. They tied him up, and bony old Sergeant Ibrahim beat him with a vinegar-soaked ox whip. Ćorkan jerked his head at each blow, talkin rapidly until he gagged. Tearfully, he implored the sergeant in his thin, high Gypsy voice: "Don't beat me! I'm not guilty. How could I even think of contradicting the mayor? What could this German tightrope walker possibly want with a Gypsy scoundrel like me?"

To each blow he responded with more and more screaming. Desperately rolling his one eye, his wace was childlike: small, and covered with tears and still sooty from the night before.

"I didn't do it, I didn't do it, I didn't do it. Have mercy! I want to kiss his feet. Help me, good sir, dear Mr. Mayor. You're killing me, wretch that I am. Never again! Don't, Sergeant Ibrahim, in the name of God!"¹³

Povratni prevod:

/Ćorkan je jedini kojeg su zadržali iza rešetaka. Vezali su ga, a koščati stari narednik Ibrahim tukao ga je volovskim bičem natopljenim u sirće. Ćorkan je uzmahivao glavom na svaki udarac, brzo govoreći dok se nije zagrcnuo. Plačljivo je molio čauša svojim tankim, piskutavom ciganskim glasom: "Ne tuci me! Nisam ja kriv. Kako bih i pomisilo da protivriječim predstojniku? Šta bi ta njemačka hodačica na konopcu mogla htjeti da ima s ciganskim probisvijetom kao što sam ja?"

13 Ćorkan and the German Tightrope Walker, op. cit., str. 86.

Na svaki udarac je odgovarao s još vriske. Očajnički kolutajući jednim okom, lice mu je bilo djetinje: malo, prekriveno suzama, i još uvijek čađavao od prethodne noći.

“Nisam ja to uradio, nisam ja, nisam ja. Imaj milosti! Hoću stopala da mu poljubim. Pomozi mi, mili gospodine, dragi predstojniče. Ubijaš me, ovakvog jadnog. Nikad više! Nemoj, naredniče Ibrahim, u ime Boga!”/

Cijela ova slika odiše ljudskom bijedom i poniženjem. Čovjek koji je do malo prije toga bio u centru pažnje, sveden je na puku, grubu fizičku kaznu i moli za milost. Prevodilački postupak je zanimljiv: prva rečenica, koja opisuje scenu, spojena je s narednim pasusom, neupravni govor pretvoren je u upravni, posljednja rečenica pasusa je odvojena u zasebni pasus. Ne može se reći da ovakav postupak scenu ublažava, već je donekle čini manje jasnom. Zašto bi se upravni govor pojavio na dva različita načina? Neupravni govor se uklapa u opis preklinjanja, koji autor naziva *ciganskim*, što čitaocu prevoda neupućenom u društvene odnose i percepcije određenih grupa stanovništva i ne može biti u potpunosti jasno: rasistički odnos prema romskom stanovništvu, iskazan pridjevom *ciganski*, ublažen je engleskim ekvivalentom *Gypsy*, koji nije prvenstveno etnička odrednica, već naziv za određeni način života.

U tom dijelu glavni lik objašnjava zašto misli da sve to nema veze s njim, a u replici, koja je u upravnom govoru, samo moli za milost. Ovde dvije replike su vidno različite po sadržaju i po funkciji, što iz prevodilačkog postupka nije baš sasvim jasno. U završnoj replici, Ćorkan svoju poniznost iskazuje frazom *stope ću mu ljubiti*, što prevodilac prevodi kao *stopala*, bez obzira na to što u engleskom jeziku postoji uobičajena fraza *to kiss the ground he/she walks on / ljubiti zemlju kojom on/ona hoda*. Na ovaj način Ćorkanove riječi gube jasnoću koju imaju u izvorniku.

4. Zaključak

Ovaj kratki osvrt na prevod pripovijetke Ćorkan i Švabica na engleski jezik za cilj je imao da pokaže prevodilački postupak i njegove posljedice po uspješnost prevoda. Svrha mu nije da kaže da je prevod dobar ili loš, jer ta vrsta razmatranja nije svrsishodna. Svrha svakog, pa i ovog kritičkog osvrta na prevod je da ukaže na prevodilačke postupke i njihovu uspješnost, i da, po mogućnosti, ukaže na potrebu rada na novim prevodima. Hipoteza o ponovnom prevodu (eng. *the retranslation hypothesis*)¹⁴ ukazuje na to da je prvi prevod, sa svim svojim eventualnim nedostacima, od izuzetne koristi drugom, novom prevodu, jer mu omogućava da ide dalje, rasterećen “muka” s kojima se nosio autor prvog prevoda, i tako stvara tekst koji će biti kulturološki bliži izvorniku, a čitljiviji u jeziku – cilju. Nadati se da će ne samo biti više studija postojećih prevoda bosanskohercegovačkih autora na engleski, već i da će to ponukati i prevodioce i izdavače da se upuste u rad na novim prevodima.

WHERE IS ĆORKAN: A SHORT OVERVIEW OF THE ENGLISH TRANSLATION OF ĆORKAN AND THE TIGHTROPE WALKER

ABSTRACT

There have been numerous translations of Ivo Andrić’s work, by Bosnian as well as foreign translators. However, very few analyses of those translations have been produced. This essay is a short overview of the English translation of Ćorkan and the Tightrope Walker by John K. Cox. The selected passages are illustrative in terms of specific lexis and how it was treated by the translator, as well as the overall atmosphere, tone and tenor present (or not present) in the translation.

Key words: Ivo Andrić, translation, Ćorkan and the Tightrope Walker

14 Usp. *Encyclopaedia of Translation Studies*, Mona Baker i Gabriela Saldanha (ur.), 2. izdanje, London/New York: Routledge, 2011, str. 233-236.

5. Literatura

- Andrić, Ivo (1963): *Sabrana dela Ive Andrića*, Mladost – Zagreb, Prosveta – Beograd, Svjetlost – Sarajevo, Državna založba Slovenije – Ljubljana.
- Baker, Mona i Gabriela Saldahna (ur.) (2011), *Encyclopaedia of Translation Studies*, 2. izdanje, Routledge, London/New York.
- Gorup, Radmila (priređivač) (2009): *The Slave Girl and Other Stories About Women*, Central European University Press, Budimpešta.
- Pym, Anthony, Miriam Shlesinger, Daniel Simeon (ur.) (2008): *Beyond Descriptive Translation Studies – Investigations in homage to Gideon Toury*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- Rizvić, Muhsin (1995): *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, NIPP Ljiljan, Sarajevo.
- Sendich, Munir (1998): *English Translations of Ivo Andrić's Travnička hronika, Canadian Slavonic Papers*, 40 (septembar-decembar), 3/4.
- Toury, Gideon (1995): *Descriptive Translation Studies and Beyond*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.

*NAUKA O KNJIŽEVNOSTI
RASPRAVE I ČLANCI
Naučni i stručni tekstovi*

Vladislava Gordić Petković

LONDON I BIROBIDŽAN: SAN O ŽENSKOJ SLOBODI U PROZI SARE VOTERS I JUDITE ŠALGO

SAŽETAK

Iako zasnovani na različitim strukturnim, stilskim i motivskim postavkama, debitantski roman britanske književnice Sare Voters *Tipping the Velvet* (1998) i posthumno objavljeni, nedovršeni roman jugoslovenske autorke jevrejskih korena Judite Šalgo *Put u Birobidžan* (1997) bave se sličnim temama: artikulacijom alternativnog ženskog seksualnog identiteta i slobodnog ženskog delovanja u patrijarhalnom okruženju. I Sara Voters (1966) i Judita Šalgo (1941 – 1996) modifikuju predložak pikarskog romana sa ambicijom da istaknu temu rodnog identiteta i da u socioistorijski okvir ovog romanesknog žanra uvedu temu emancipacije. Dok u romanu Sare Voters glavna junakinja Nensi Estli u procesu sazrevanja fizički izgled i rodni identitet transformiše na načine nepoznate i nepriznate u viktorskom dobu, junakinje Judite Šalgo tragaju, početkom dvadesetog veka, za Birobidžanom, imaginarnim ženskim kontinentom čije su glasnice žene sa društvenog dna žigosane siromaštvom, bolešću i mentalnim poremećajem, koje udružuje fantazma o dolasku Mesijane koja će ih odvesti u bolji svet. Taj roman je utopijska poema o potrazi za utopijom, za zemljom jednakosti i pravde, donekle sličan delima *Herland* Šarlote Perkins Gilman ili *Sluškinjina priča* Margaret Atvud, premda ne stupa u jasnu i neposrednu intertekstualnu vezu sa njima.

Ključne reči: ženski roman, rod, telo, žanr, pikarski roman.

Prvo mesto na kom se identitet gradi jeste telo: doživljavamo ga kao pokretača bitke za identitet, kao varljivog ali neophodnog saveznika. Podređeno eteričnom i neuhvatljivom a potencijalno svemoćnom i neograničenom duhu, nestabilno i smrtno telo tokom vekova dobija civilizacijsku etiketu koja određuje da

ono ima predstavljati sve što je upitno, krhko, sklono sagrešenju, etički nepouzvano. To krhko telo jedna Frida Kalo maskira odećom jakih boja i upadljivom šminkom ne bi li se tako narugala svojoj telesnoj različitosti i ne bi li otpočela invenciju *drugačije različitosti*: različitosti koja je samosvojna i ekscentrična odluka, a ne genetska prinuda. Ljudsko telo može se slikati kao formativna platforma identiteta, književnost može preispitati sve diversitete doživljavanja tela, zavisno od kulturne matrice, zavisno od funkcionisanja patrijarhata koji nastoji da odlučuje o prostorima slobode ženskog tela. U maskulinističkoj kritičkoj imaginaciji, ženska polna specifičnost predstavljena je kao izvor inferiornih ženskih sposobnosti, a time i opravdanje za inferioran položaj žene u društvu: u maskulinističkim predstavama, smatra se da žena robuje sopstvenoj telesnosti, reproduktivna funkcija ženskog tela doživljena je kao neshvatljiva misterija, ali i izvor monstroznog i razornog haosa. Muško telo se sagledava kao kompaktno, unisono, jasno određeno, dok su granice ženskog tela porozne, a ženska seksualnost zastrašujuće fluidna i neodrediva, i bio je potreban čitav niz socijalnih teorija i političkih praksi motivisan promocijom ženskog iskustva da bi se uspostavila *jednakost u razlikama*. U tumačenju književnog teksta, odnos umetnosti i anatomije izdiže se na nivo teorijskog koncepta koji potencira ambivalentnost tela kao početnu stanicu putovanja do slobode: ono je simbol i entitet u isti mah, ono istovremeno uvodi književni tekst u prostor poznatog i opominje na opasnosti nepoznatog, u njemu se značenja sudaraju, preklapaju i rasipaju. Kao jedna od najproblematičnijih tema u kritičkoj interpretaciji književnosti, telo se nameće kao klasna i kulturna činjenica ali i kao neka vrsta praznog mesta u zapadnoj filozofiji i savremenoj feminističkoj teoriji.

Ekonomija tela: svi identiteti Mol Flanders

Mol Flanders, roman Danijela Defoa o amoralnoj, bigotnoj, energičnoj i snalažljivoj junakinji koja s jednakom spremnošću greši i ispašta, ostao je do danas paradigmatičan primer građanske nelagode pred finansijski nezavisnom i moralnim normama nesputanom ženom koja ne pristaje da se uklopi u socijalno poželjne modele socijalne hijerarhije, ni duhom ni telom, te on može poslužiti kao odličan uvod u čitanje dva romana nastala krajem devedesetih godina dvadesetog veka. Defoova junakinja insistira na fluidnom identitetu, sebi nadeva lažna imena,

podešava i prekraja svoju životnu priču prema zahtevima okolnosti i trenutka, prurušava se u otmenu gospođu, prosjakinju ili skrušenu udovicu zavisno od okolnosti u kojima se zatekne i cilja koji želi da ostvari. Ma koliko igre s konstruisanim identitetima zbunjivale, junakinja čitaocu u očekivanom, konvencionalno pokajničkom maniru, otkriva svoje igre, vidove manipulacije i razloge za nju – na prevaru je nagone nepravedni običaji građanskog društva koji ženu vrednuju po imovini koju donosi u miraz. Da bi postigla bolju cenu na bračnom tržištu, Mol je prinuđena na obmanu – ali to nije samo obmanjivanje njenog okruženja, već i čitaoca, od kog se očekuje da poveruje u ekonomsku neophodnost njenih ponekad samo pragmatičnih, a ponekad čak i nezakonitih postupaka.

Emotivni sklop junakinje podređen je i jednoj drugoj ekonomiji, ekonomiji pripovedanja, na šta ukazuje i podatak da se o fizičkom izgledu racionalne i preduzetne Mol Flanders ne kaže gotovo ništa: kao da je pisac želeo da je u isti mah učini tajanstvenijom i autentičnijom jer se skrivanjem lika dodatno usložnjavaju igre identitetima. Nailazimo samo na primere gradacije bez deskripcije, jer ona za sebe jedino kaže da je bila „primetno lepša“ (Defoe 1722: 24) od devojaka sa kojima je odrasla, i da nikada ne koristi šminku. Mol će početi da koristi ono što zove „prostačko šminkanje“ (Defoe 1722: 221) tek nakon što je u kočiji opljačkala jednog pripitog gospodina, ali samo zato što atraktivniji fizički izgled olakšava krađe i prevare. Tek kad počne da se preoblači u muškarca i preuzme identitet Gabrijela Spensera, saznajemo da je „visoka i naočita, ali suviše glatkog lica za muškarca“ (Defoe 1722: 202); Mol se čitaocu žali da joj muška odeća i muški lik teško padaju, tim više što niko, pa ni mladi lopov koji joj je partner u prestupu, ne sme da zna da je ona žensko. Nakon jedne neuspele krađe Mol beži pred poterom, sakriva se u kuću svoje prijateljice i preoblači u haljinu. Povratak ženskom polu, povratak istini, omogućava efikasniju obmanu: ni posle detaljnog pretresa nije se otkrilo kud je nestao mladi čovek koji je utrčao u kuću, a vlasnica se morala zakleti da ne krije begunca muškog pola; Molin saučesnik je, pak, bezuspešno pokušavao da dokaže postojanje Gabrijela Spensera od kog više nije bilo traga. Svojom malom istinom Mol je nad svetom lažnih identiteta i obmana ostvarila komičan trijumf: njena saučesnica se lažno zaklinje govoreći istinu, njen partner ne može da dokaže lažnu tvrdnju u čiju je istinitost uveren, muškarca je nemoguće pronaći zato što je on u stvari žensko, te su tako u igri rodnih identiteta svi empirijski dokazi devalvirani.

Muškarac, dakle, prestaje da postoji tamo gde žena prestane da ga oponaša: prestane li igra maski i uloga, neće više biti ni rodni razlika, ni socijalnih imperativa. Prostor fluidnih identiteta prostor je slobode.

Mol Flanders i njene igre prerusavanja ponovo su dospeli u žižu pažnje kad je, prepoznavši tematsku i formalnu kompleksnost viktorijanskog romana kao sjajnu priliku da preobrazi pripovedne postulate igara sa ženskim telom, ženskim identitetom i njihovim skrivanim i potiskivanim istorijama, Sara Voters odlučila da poznavanje književne historiografije iskoristi za pisanje romana o jednoj safičkoj Mol Flanders. Njen roman prvenac, *Usne od somota* (*Tipping the Velvet*, 1998), otvara mogućnosti novog čitanja pikarske i pseudopikarske tradicije.

Biranje rodni uloga u viktorijanskom svetu

Romani Sare Voters i novosadske autorke Judite Šalgo objavljeni su s nepunih godinu dana razmaka, i uprkos svemu što ih deli, geografski i poetički, oni se, neobičnim sinhronicitetima koji su, svakako, plod svesti o spektru traumatičnosti ženske istorije u patrijarhatu, upuštaju u predstavljanje aktivnosti i praksi koje su ostajale pod velom tajne i zabrane: oba se bave pitanjima slobode tela i biranja rodni uloga. Uz prioritet svedočenja o psihoseksualnom sazrevanju mlade žene koncem devetnaestog veka, *Usne od somota* predstavljaju i nekonvencionalne okvire socijalnog okruženja u kom se to sazrevanje odvija. Sara Voters želi da predstavi marginalizovane fenomene viktorijanske Engleske koji su skrivani maskama doličnosti onako kako su uloge i identiteti Mol Flanders morali biti opravdavani, čak i okajavani, dvoznačnim i neodrživim narativnim stajalištem. Da bi pokazala sva lica Londona i sva lica viktorijanske kulture (od kojih su neka bila emancipatorska u fascinantnoj meri), autorka će se poslužiti žanrovskom varijacijom pikarskog romana – istog onog žanra koji je u engleskoj književnosti verno predstavio sve mene i naličja urbane sredine, prvobitnu akumulaciju kapitala, obest i pohlepu, grabež i samoživost, naročito mračno i oporo u romanima Tobajasa Smoleta. Kora Kaplan ukazuje da je slika viktorijanskog Londona koju nam donosi Sara Voters rezultat učinka revizionističke historiografije koja je inkorporirala istoriju seksualnosti i kvir studije (Boehm 2011: 239), potcrtavajući sve faktore društvene i kulturne istorije Londona kraja devetnaestog veka, od kulture mjuzikla do pseudonauke, kao što je

spiritizam (Kaplan 2007: 111). *Usne od somota* pripovedaju o putovanju Nensi Estli kroz hijerarhiju britanskog društva i londonske dekadencije; gradacijskim potenciranjem opozicija provincija – prestonica, siromaštvo – bogatstvo, anonimnost – slava, posmatrači – posmatrani, lična ambicija – klasni interes, roman se samo u nekim načelnim podudarnostima približio određenju pikarskog romana. Nensino putešestvije kroz seksualne identitete i socijalne uloge počinje nakon upoznavanja sa obožavanom zvezdom mjuzik hola Kiti Batler, koja nastupa preodevena u muškarca, a muško odelo koje nosi stilizovano je tako da naglasi performativne potencijale ženstvenosti. Nensi sa Kiti i njenim menadžerom Volterom kreće za London kao njena garderoberka i pomoćnica, a potom postaju prijateljice, pa ljubavnice i partnerke na sceni. Kad Kiti započne emotivnu vezu s Volterom i odluči da se uda za njega (ta odluka podrazumeva ukidanje emotivnog partnerstva, ali i onog poslovnog), Nensi odlazi bez povratka, ponevši sa sobom samo muška odela u kojima je nastupala: poslužiće joj da se na londonskim ulicama prepunim opasnosti oseti sigurnijom, ali i za bavljenje prostitucijom. Njenu transformaciju u mladića prepoznaće jedino bogata lezbijka Dajana Letabi, čime će otpočeti nova etapa eksperimenta identitetom, odnosno Nensino druženje sa safistkinjama u paralelnoj socijalnog galaksiji koja je dekadentnija i surovija od ulične panorame poroka i zločina, ali ne samo zato što pretvara Nensi u seksualnu robinju. Nakon što je Dajana izbaci iz kuće, Nensi utočište nalazi kod Florens, socijalne aktivistkinje s kojom se upoznala nekoliko godina ranije. Njihovo prijateljstvo se, uz dosta prilagođavanja i kriza, pretvara u stabilnu emotivnu vezu, koja okončava kako Nensino putovanje kroz društvenu hijerarhiju, tako i njeno seksualno i emotivno sazrevanje.

Dok je pozorišna transformacija imala za cilj da privuče i zadrži pažnju, prerusavanje omogućuje junakinji da postane neprimetna. Nensi u muškom odelu dobija novu slobodu kretanja i apsolutnu anonimnost: „Sa kratkom kosom i parom muških cipela niko, čak ni sama Kiti, neće prepoznati da sam žensko ako me sretne na ulicama Londona“ (Waters 1998: 192). Prerusena Nensi ne dobija nov identitet, ali ima novi pol, te u ovoj transformacijskoj inkarnaciji ona postaje muškarac koji pruža seksualne usluge za novac – drugim muškarcima. Prelaz nije tako nagao ni iznenađujuć, jer junakinja otkriva da svetovi glumaca i homoseksualaca imaju nešto zajedničko: „Oba sveta imaju London kao svoju državu, Vest End kao glavni grad. I jedan i drugi su neobičan spoj čarolije i

oskudice, sjaja i znoja“ (Waters 1998: 203). Međutim, sva čuda i uzbuđenja rezervisana su za muškarca, dok ih žena, neprestano praćena pogledima, može iskusiti na dva načina: ako živi na moralno poroznoj margini društva, u svetu kriminala ili izvođačkih umetnosti; ili pak ako promeni seksualni identitet. Roman Sare Voters insistira na ovakvoj uslovljenosti ženskog doživljaja sveta slično kao studija Džudit Volkovic *Grad strahotnog užitka* (*City of Dreadful Delight*, 1992), posvećena životu engleske prestonice u poslednjoj trećini devetnaestog veka. Autorka studije ukazuje da je London geografski i klasno podeljen grad čije socijalne granice samo seks i zločin mogu da destabilizuju. Ženu ne štite ni zakon ni nepisani običaji: dok muškarac može da u potrazi za užitkom hoda ulicama Londona nesputan i nekažnjen za svoje seksualne porive, ona rizikuje život ako pokuša to isto u potrazi za svojom slobodom. Mit o seksualnoj ugroženosti počiva kako na klasnim, tako i na rodnim razlikama, jer je njegova funkcija upozorenje ženama – „upozorenje da grad postaje opasan čim iskorače iz uskog područja doma i ognjišta kako bi ušle u javni prostor“ (Walkowitz 1992: 3).

Prerušavanje je sastavni deo profesionalnog i seksualnog opredeljenja glavne junakinje romana, sa različitim značenjima u toku njenog sazrevanja: Nensi je lepi dečak ili u cilju postizanja scenskog efekta u muzičkoj tački sa Kiti, ili u seksualnoj trgovini, ili u erotskoj igri čija pravila nameće Dajana. Nensina predstava maskuliniteta je u tim razdobljima njenog života deo merkantilnog morala koji ne bira način sticanja novca, koliko ni način ostvarenja ljubavnog užitka. Prerušavanje je za junakinju i alternativna strategija samoodređenja i samospoznaje, jer njeno je telo neženstveno po viktorijanskim kriterijumima: Nensi nema rumene usne ni kovrdžavu kosu, njena prsa su ravna, kosa bez sjaja a oči neizražajne (Waters 1998: 7). Prvu nejasnu predstavu o potrazi za drugačijim identitetom Nensi stiče kad upozna Kiti Batler, devojkicu koja na sceni mjuzik hola nastupa u muškom odelu, sa ružom u reveru i rukavicama boje lavande u džepu, u uštirkanoj košulji i okovratniku, sa kravatom i cilindrom, kose kratko podšišane kao u mladića, ili kao u žene koja je „provela neko vreme u bolnici ili zatvoru; ili je bila luda“ (Waters 1998: 12). Kratka kosa kao socijalni znak marginalnosti podrazumeva da i pozornica mora biti izolovana od svakodnevice tradicionalno vaspitanih građanki sa dugom i u punđu uviđenom kosom: međutim, Kiti je daleko od svake predstave prokažene ženskosti ludakinja, bolesnica ili zatvorenica, budući da polne razlike i rodne modele

samo inkorporira u scensku igru. Iako likom podseća na lepog mladića, njeno telo je zaobljeno „onako kako telo mladića nikad nije“ (Waters 1998: 13) i te ženske obline muška odeća samo dodatno naglašava, te je jasno da je Kitina pojava razonođujuća imitacija a ne društveno nepoželjna transformacija. Van scene skrivajući kratku kosu ispod veštačke punđe i odevena u haljine, Kiti se nijednog trenutka ne odriče svoje ženstvenosti.

Nensi će, pak, izlazak na scenu u muškom odelu otkriti u kojoj meri imitacija može da postane transformacija. Iako je svesna da je prerusavanje deo scenske igre, ona ne prestaje da uživa u fluidnosti kategorija koje ta praksa stvara. Nensi kroz prerusavanje u muškarca otkriva svoju seksualnost koja nadilazi i poriče socijalno konstruisane rodne uloge: kratko ošišana kosa i pantalone donose „novu *sposobnost* za zadovoljstvo – zadovoljstvo u nastupu, prikazivanju i prerusavanju“ (Waters 1998: 126). Kad proba večernju haljinu koja je, umesto da potencira ženstvenost, dodatno naglasila njenu jaku vilicu i široka ramena, dakle, kad odene odeću koju bi Mol Flanders smatrala prirodnom, Nensi sebi izgleda neobično, čudno i neprirodno, „kao dečak koji je u šali navukao sestrinu balsku haljinu“ (Waters 1998: 94); sebe doživljava kao bespolno biće sve dok se ne pojavi mogućnost da svoje stvarne potrebe predstavi putem iluzije da je muškarac. U poslednjoj trećini romana, Nensi bez imalo žaljenja konstatuje da joj je nošenje muških odela gotovo onemogućilo povratak u žensku odeću: „kao da mi je vilica očvrsla, obrve se natuštile, kukovi suzili a ruke se raskrupnjale“ (Waters 1998: 381).

Život koji nastupa nakon što je bogata lezbijka Dajana Letabi dovela Nensi u svoj dom biće, u svem sjaju, artificijelnosti i površnosti, nalik i pozorišnoj sceni, i uličnoj potrazi za klijentom. Transformacija lica i tela tek u Dajaninom budoaru postaje hedonistički, dekadentni čin. Fizičke pojave, podložne promeni, maski i manipulaciji, simbolički otkrivaju faze u sazrevanju glavne junakinje: Kitina ljupka pojava koja manipuliše i ženstvenošću i muževnošću samerena je vremenu Nensinog prepoznavanja svog seksualnog identiteta i pokušajima da ga artikuliše, ogrubelost Dajaninog nekada lepog lica sugerije vreme seksualnog eksperimenta u kom dominira perverzija i izazov, dok lik Florens – koja deluje bezbojno i nezgrapno slično kao Nensi, sa širokim licem, jakom bradom i bezizražajnim kestenjastim očima, daleko od ženstvenosti ali nimalo

muškobanjasta – najavljuje da će Nensina transformacija dobiti konačno željeni oreol emancipacije, oslobađanje od stega bez obaveze klasifikacije.

Mit o ženskom kontinentu

Ženska potraga za identitetom u romanu *Put u Birobidžan* Judite Šalgo dobija mitske i arhetipske dimenzije. Šalgorova jevrejski mit o potrazi za zajedničkom državom preinačuje u utopijski projekat o ženskom kontinentu, poigravajući se konvencijama pikarskog romana, ali i postavkama postmodernističke proze. Ovo je, između ostalog, roman o nastanku romana: u okviru *Putu u Birobidžan* objavljeni su i odlomci iz radnog dnevnika autorke koji su ne manje intrigantni od putešestvija njenih junakinja. Slikajući istoriju iz naglašeno autsajderske pozicije prezrenih i prognanih, kaogod i njihove intimne i kolektivne utopijske fantazme o obećanoj zemlji u bespućima Sibira kao nekakvom rajskom naselju, Judita Šalgo predstavila je konstrukciju o utopiji do koje se stiže kroz propadanje tela u bolesti koja ga, paradoksalno, oslobađa. Tema Birobidžana neodvojiva je od teme jevrejstva, koja je tesno povezana sa motivom potrage za ženskim sigurnim utočištem.

Pozicioniran u romanu tako da delimično odgovori na čitačeva pitanja, naročito na ono šta tako različite junake poput pesnika Nenada Mitrova, ruske emigrantkinje Marije Aleksandrovne, Larise Rajzner ili članove porodice Rot uopšte dovodi u vezu, radni dnevnik Judite Šalgo ukazaće da je svima njima zajednička upravo nejasna žudnja za putovanjem u daleku, neznanu zemlju koja za svakog od protagonista predstavlja nešto drugo – ukazaće na to pre nego što centralna ličnost pripovesti stupi na scenu. Možemo, čak, reći da detalji iz spisateljičinog dnevnika imaju zadatak da čitaoca pripreme na sudelovanje u zaveri stvaranja jednog alternativnog sveta jer upravo iz njega saznajemo da misteriozni topomim Birobidžan označava „ženski kontinent“, „zemlju bez ubijanja“, „ludnicu“, „utopiju“, „rezervnu domovinu“, „močvarni rasadnik jevrejskog semena“.

Ženski kontinent ili ostrvo?

Birobidžan je nepoznato, potisnuto jezgro ljudske ličnosti (podsvesti)?...

Otelovljenje, ozemljenje, jezgro neuroze.

Birobidžan je zemlja bez ubijanja. O tome sanja čovek (žena) koji je u strahu, bezrazložno? Ubio starog Arapina.

Birobidžan je ludnica.

Birobidžan je konačno rešenje (tajni Hitlerov plan pri napadu na SSSR).

Birobidžan kao idealni grad (utopija).

Apsolvirano:

B. kao rezervna domovina.

B. kao močvarni rasadnik jevrejskog semena (Novi Sion?)

Birobidžan – poslednji zabran (na zemlji) aktivnog magijskog mišljenja i života.

Jevreji su držali (i Rusi sa njima) daleku postojbinu magije.

Videti šamanizam! (Šalgo, 1997: 63).

Dalji tok romana, u kome se kao centralna ličnost pojavljuje bivša Frojdova pacijentkinja i humanitarna aktivistkinja Berta Papenhajm, ukazaće da je Birobidžan čak i ideal socijalne pravde, neka vrsta ženske egalitarističke Internacionale. Berta Papenhajm (1859-1936) je pacijentkinja Jozefa Brojera, u psihoanalitičkoj literaturi prisutna pod imenom Ana O. i autentična ličnost koja se, nakon izlečenja od histerije, bavila humanitarnim radom na čelu Lige Jevrejki, koju je vodila do smrti (Loentz 2007: 2 – 13). Berta Papenhajm bavila se pisanjem i prevođenjem s jidiša i sa engleskog, ali se danas prvenstveno smatra začetnicom socijalnog i humanitarnog rada: zbrinjavala je siromašne, ugrožene i emigrante, i zdušno se borila protiv trgovine ljudima i prostitucije. Književna protagonistkinja Berta predstavljena je kao izlečena žena, posvećena humanitarnom radu: tokom prvih dvadeset godina dvadesetog veka ona se bavi spasavanjem i reintegracijom mladih devojaka, žrtava trgovine ljudima. *Put u Birobidžan* usredsređuje se na godinu 1911, na njeno putovanje po Balkanu i Maloj Aziji, vođeno nejasnim nagoveštajem da nekakav ženski kontinent negde postoji; Bertin krajnji cilj nije samo nalaženje idealnog skloništa za obespravljene žene, nego i beg od histerije, bolesti od koje je lečena i čijeg se povratka pribojava. Birobidžan je drugo ime za egzodus potlačenih i poniženih Evropljanki koje traže svoju prapostojbinu i svoj identitet daleko od represivnih patrijarhalnih modela. Zato što podrazumeva beg od patrijarhata kroz bolest tela, do njega se stiže putevima egzistencijalne patnje: kroz ratove, prostituciju, zatvore, bolnice, policijske kancelarije, birokratske procedure. Kao i kod Sare Voters, pojedinačni interesi socijalnih i rodni grupa predstavljaju se metaforom sveta kroz koji se putuje i koji menja kulise

pokušavajući da zamrzne jednom određene zakonitosti socijalnih relacija, ali kome se marginalci-lutalice suprotstavljaju tako što uporno projektuju svoju paralelnu realnost. Roman je biografski utoliko što otkriva intimu dobrotvorke koja se, dok pomaže ugroženima, bori sa svojim bolestima i strahovima. Međutim, *Put u Birobidžan* je u velikoj meri varijacija jevrejskih mitskih motiva lutanja i potrage za domovinom, pošto u pikarski okvir smešta traganje za utopijom. Takav okvir podriva mitove patrijarhalne kulture jer, s jedne strane, pokazuje njihovu manipulativnost, a sa druge zasniva parodijsko – utopijsku žensku perspektivu sa nužnim elementima tajne i zavere. Lutanje i potraga za Birobidžanom dodeljeni su obespravljenima i unesrećenima, tajna o mitskoj zemlji smeštena je u jezik buncanja i bolesti jer se tako najbolje čuva od vladajućih struktura moći i od opšteprihvaćenog kodeksa vrednosti. Glavna pikarska junakinja Judite Šalgo, Berta Papenhajm, više je uobličenje nejasne slutnje za slobodom nego individualizovani književni lik: ona je generički tip, alegorijska figura lutanja i potrage, jevrejstva i ženskosti. Njen pseudonim Ana O. – koji ju je proslavio u istoriji psihoanalize – Šalгова smešta u okvir mita, apokrifa i alternativne istorije, pa to ime eksplicitno povezuje sa Atlantidom i majkom Device Marije, svetom Anom. Kao „realna“ ličnost, Berta Papenhajm je predsednica Društva jevrejskih žena i osnivačica Fonda za pomoć posrnutim devojkama koja putuje preko Beča, Budimpešte i Beograda prema Palestini i Egiptu godine 1911, s namerom da ispita kako funkcioniše socijalna zaštita obespravljenih žena, samohranih majki, prostitutki i siročadi. Posećujući sirotišta, bolnice i javne kuće od Sofije do Smirne, od Carigrada do Jerusalima, Berta postaje svedok rađanja opsesije Birobidžanom i propagatorka glasina o Ženskom kontinentu, kaogod i verovanja u dolazak Mesijane koja će stići iz Egipta i sve bolesne i ponižene žene povesti put obećane zemlje, prethodno ih svojim čarobnim dodirima izlečivši od sifilisa. Ideju o Mesijani šire žene obolele od sifilisa i tuberkuloze, deca bez roditeljskog staranja, maloletne trudnice, ljudi sa socijalnog dna. Judita Šalgo usložnjava koncept prostitucije kao traganja i prevazilaženja iskušenja nadom u iskupljenje grehova u nepoznatoj zemlji. Prostitutke tragaju za preporodom, a njihova bolest nije slika kraja nego slika napretka, oličena u veri da će Mesijana doći i žene, kao izabrani narod, povesti u drugi svet, o čemu Berti govori jedan cinični budimpeštanski lekar:

Znate li, gospođice Papenhajm, rekao bih da je mesijanizam uhvatio korena na ovom odeljenju. Nazvao bih ga luetički mesijanizam. Prostitutke, luetičarke posebno, veruju da su one pozvane da spasu svet. Ili bar ženski deo sveta. Kao što možete pretpostaviti, u vidu Velike majke, njihova spasiteljica treba da dođe iz Egipta. (Šalgo, 1997: 84).

Prilikom posete bolnici svetog Roka u Budimpešti, Berta Papenhajm upoznaje jednu od glasnica Ženskog kontinenta, gospođicu Klajn. Jektičava crnka bila je „najlepša Jevrejka koju je ona u životu videla“ (Šalgo 1997: 79), ali ophrvana bolešću koja joj daje čudnu privlačnost i energiju:

Na devojčinoj gornjoj usni pokazao se veliki crveni plik kao komad žara koji Berta u prvi mah nije opazila. Bolest je kao i gnev, u međuvremenu dobila fatalno ubrzanje. Devojčine crne oči su gorele, planule su najednom i jagodice u koje se sabrala sva preostala boja lica i vrata i kroz sifilistički plik usijavao se i gasio njen stanjeni, potrošeni dah. (...) Njena bolest bila je lepa, darivala joj zarumenjene jagodice i vatrenu tamu u očima. Lepa smrt kao znak nagrade. (Šalgo 1997: 80)

Tuberkulozna Jevrejka „ukočeno sedi na krevetu pokazujući prstom negde kroz zid i ne skidajući oči sa Berte, kriči: ‘Ženski kontinent! Ženski kontinent!’“ (Šalgo 1997: 81). Žena nalik njoj, po imenu Sutina, pojaviće se u Beogradu, iscepana i prljava, bez isprava, užurbana i u stanju putne groznice, čvrsto rešena da stigne do Carigrada iako je u poodmaklom stadijumu sifilisa i tuberkuloze. Mlada beogradska Jevrejka Flora Gutman za njeno postojanje saznaje od porodičnog prijatelja lekara i potom o njoj priča Berti, koja zaključuje da su Sutina i Jevrejka iz bolnice svetog Roka ista osoba.

Tih dana, u ranu zoru jednog sivog dana, policajac je uhapsio ispred Uprave fondova ženu bez isprava, koja nije znala srpski. Bila je obučena neprikladno, oskudno, ogrnuta pelerinom od ofucane sive čoje ispod koje se nazirala prljava svilena spavačica. Više je izgledala kao kulisa, slika, plakat postavljen na ulici pred ulazom u burdel. Odvedena u policiju, pošto u njenoj torbici policajac osim nekoliko kruna nije našao ništa od isprava, upravo pred vratima načelnikove kancelarije, u hodniku, pljunula je krv, pa je odvedoše u bolnicu

gde se pokazalo da pored tuberkuloze ima i lues i tako je pozvan doktor Savić koji je jedva saznao nešto više nego policajac, sem da se zove Sutina ili Sulina i da u malom pohabanom okruglom koferu za šešire ima nešto rublja, jedan žipon, jastučnicu i peškir sa bolničkom oznakom na mađarskom, te je pozvan austrougarski konzul da se obaveže o plaćanju boravka i da se pobrine o repatrijaciji. (Šalgo, 1997: 127).

Prvi susret Flore i Berte bio je neka vrsta prećutnog prepoznavanja: Flora je po njenim energičnim pokretima i živom pogledu „odmah naslutila da je to ona vrsta osobe u čijem se prisustvu uvek događaju prelomne stvari, koje naprosto podstiču kretanje, promenu, događaje, prizivaju stvari da se oblikuju, dogode“ (Šalgo 1997: 96). Flora će biti opčinjena zagonetnom ženstvenošću Berte Papehajm jednako kao Berta tuberkuloznom devojkom, prepoznati srodnosti, posvećenost ženskim interesima i opsesiju ženskim ciljevima. Putovanje prema obećanoj zemlji ujedno je odlazak u večnost i odlazak u smrt: njenim sirenskim zovom omađijane su i Flora i Berta. U svom poslednjem pismu Flora piše: „Šta mi je preostalo? Da krenem za malom, bolesnom prostitutkom (...) – ukoliko nije umrla; ako je umrla, da nastavim put umesto nje, za njenu dušu, ako nije izmišljena“ (Šalgo 1997: 154).

Roman Judite Šalgo daje glas osobama sa margine i ženama koje građansko društvo odbacuje kao posrnule ili nemoralne, ali isto tako artikuliše arhetipske sadržaje ženskog nesvesnog. Frojdova psihoanaliza je autorkina tema još od njenog prvog romana, *Trag kočnja* (1987), a potom i u knjizi priča *Da li postoji život* (1995). Prozni eksperiment Judite Šalgo Frojdovu teoriju tretira kao priču: istorija i teorija nesvesnog postaju osnova zapleta, mogućnost tekstualne igre. I sama struktura romana *Put u Birobidžan* nalikuje radu nesvesnog, jer je pripovedanje više asocijativno nego linearno: pripovedanje se ciklično kreće oko motiva zamišljene zemlje, Mesijane, sna o sreći koji sanjaju siromašni i obespravljani.

Tajna društva u gradovima strahotnog užitka

Judita Šalgo i Sara Voters bliske su po tome što predočavaju usamljene, izolovane figure koje su nosioci težnji i opsesija koje se ne mogu prilagoditi socijalnom i klasnom okruženju: prostitutke koje najavljuju dolazak Mesijane izopštene su, one nisu samo pretnja alijenacije i nasilja, nego su i otelovljenje potresa koje donosi prodor alternativnih istina u vladajući diskurs. Nensin seksualni identitet je takođe pretnja koju razlika i izopštenost donose sa sobom. Međutim, „luetičarke i lunatičarke“ u romanu Šalгоve, baš kao ni centralni ženski likovi, nemaju ni mogućnosti ni prilike za Nensinu socijalnu pokretljivost: one su zarobljene u svom društvenom statusu, koji surovo ograničava slobodu čak i kad nije fizički ili ekonomski ponižavajući. S druge strane, veliki gradovi srednje Evrope i Balkana kako ih Šalgova opisuje su takođe „gradovi strahotnog užitka“ kao i konstrukcija viktorijanskog Londona u prozi Votersove ili studiji Džudit Volkovic. Kao što je britanska prestonica „viktorijanski Vavilon“ siromaštva, poroka i represije nad ženama, Beč, Beograd i Budimpešta su velika pijaca na kojoj se trguje ženama i decom, pozornica bolesti, prostitucije, čedomorstva. Svesna da su pripadnici građanskog staleža ravnodušni prema zloupotrebama žena i dece, Berta uporno i bez prestanka priča o bordelima Pešte, Galicije, Soluna, o Jevrejicama i jevrejskoj deci koji se razboljevaju i umiru, noseći u svojoj bolesti i klicu mesijanizma, vere u čudesno isceljenje i čudesnu zemlju spasa.

Judita Šalgo će ženski rod predstaviti kao nekakvo tajno društvo sa instinktivno prepoznavanim i prihvatanim ritualima ponašanja i komunikacije, ali pre svega kao zajednicu u potrazi za teritorijom. Sve dok je Birobidžan neostvoreni ideal, članstvo tog tajnog društva je rasuto po svetlu, po bolnicama i ludnicama, osuđeno na prostituciju i siromaštvo, bez snage, uticaja i mogućnosti delovanja, bez dokaza o autentičnosti. Ipak, neki konfuzni i kontradiktorni dokazi o postojanju ženske teritorije postoje. Bolnički lekar u svetom Roku, dr Vamoš, i sam ponesen bolesnim fantazijama svojih pacijentkinja za koje je skovao naziv „sindrom luetičkog mesijanizma“, saopštava Berti: „Ove žene kažu za vas da ste došli iz Egipta i da ćete ih odvesti odavde“. Na taj način ona sama postaje nečija fantazma Mesijane, dočim, s druge strane, čuje glasine da se prestarele prostitutke iz javnih kuća u Galiciji, Pešti, Solunu i Istambulju „izoluju i ekspeduju u neku daleku zemlju na istoku gde na miru mogu da boluju i umru.“ (Šalgo 1997: 90). Mladi cinik Haim Azriel, beogradski Jevrejin, smatra tu neobičnu migraciju

posledicom ženskog samočišćenja, potrebom da sa prljavštinom iz kuće uklone i sebe, ako su izvor bolesti ili zaraze. Mogućnost da je Berta i dalje bolesna, pretpostavka da beži po svetu od svoje histerije slično tuberkuloznim i sifilitičnim ženama, mogućnost da je ona ženski Mesija koji vodi u obećanu zemlju, sve to ukazuje da se roman na alegorijskom nivou značenja bavi skrivenom snagom, nespoznatim moćima i nerealizovanim idejama koje se pojavljuju tamo gde marginalizovani i prezreni prividno gube bitku sa društvenim sistemom koji ih odbacuje. Jedan autentičan rodni mit u jugoslovenskoj i postjugoslovenskoj književnosti, mit o Birobidžanu, ostao je tako pod senkom pasivnosti i paralize kao teško izbrisivih rodničkih odlika. Nezavršeni roman je ostao kao svedočanstvo o tome da Birobidžan i dalje postoji samo u znacima, fantaziji i nadi, da se formira i artikuliše tamo gde ovladava slabost tela.

Zaključak

Iako polaze od dijametralno drugačijih postavki, Sara Voters i Judita Šalgo dele interes za alternativno i subverzivno žensko delovanje, prikazujući transformaciju ženskog u procesu traganja: Nensi Estli koristi kostim, scenski pokret i fizičku transformaciju na pozornici i van nje u procesu realizacije svog seksualnog identiteta, dok Berta Papenhajm i Flora Gutman prepoznaju afirmaciju ženskosti u jeziku bolesti i bunila, u svetu socijalne prikraćenosti koji jedini spas nalazi u fantaziji o obećanoj zemlji. I odevanje ženskog tela u mušku odeću i halucinacija o Mesijani pokušavaju da zaobiđu patrijarhalni diskurs i socijalnu hijerarhiju, bez direktne konfrontacije, ali sa motivacijom da se ostvari promena. Berta Papenhajm brani se od histerije i egzistencijalnih konflikata humanitarnim radom i putovanjem, a njenu strategiju življenja Judita Šalgo u više navrata naziva begom od sopstvene materice. Za Nensi, taj beg završava se stvaranjem sopstvenog rodnog identiteta, više u telu nego u jeziku: bez obzira da li se potraga za Ženskim kontinentom okončava u novom fizičkom obličju ili verbalizovanju mita spasenja, u oba slučaja radi se o trijumfu pojedinačne svesti i privatnoj borbi za identitet.

Dok je Defoova junakinja prestupnica koja morališe kao tipičan predstavnik srednje klase, Nensi ignoriše klasni moral, „povređujući“ samo podelu rodničkih uloga, ogrešujući se ne o zakon nego o „prirodu“ onakvu kakvom je

vidi Mol Flanders i buržoaski moral. Nensi je takođe prinuđena da manipulira svojim likom i ličnom istorijom, skrivajući i prećutkujući čitava razdoblja u svom životu. I *Mol Flanders* i *Usne od somota* u završnici opisuju konstruisanje željenog identiteta koji omogućava i lično zadovoljstvo i makar ograničenu socijalnu prihvaćenost. Ostaje, uprkos svemu, čitalački utisak da se nepobitne činjenice, istine i priznanja koriste kao uzvišen i plementi vid manipulacije koji treba da opunomoći čvrstu veru u transformaciju kao pokretača emancipacije.

LONDON AND BIROBIJAN: THE DREAM OF WOMEN'S FREEDOM IN THE NOVELS OF SARAH WATERS AND JUDITA ŠALGO

SUMMARY

Published within one year, *Tipping the Velvet* (1998) by Sarah Waters and Judita Šalgo's *A Voyage to Birobijan* (1997) share interest in the issues of the body, sexual politics and female identity, although their respective topics and characters differ to a great extent. While Waters's Nancy Astley uses theatrical transformation and stage disguise in her pursuit of a satisfying homosexual relationship, Bertha Papenheim follows the illness, terror and pain of women rejected by the society in order to invent and detect Birobijan, the female Utopia.

Judita Šalgo's posthumous, unfinished novel reads as a gospel according to women, with the female Christ figure named Messiana and the flock of her followers who spread the word about an Utopian refuge for all the weak and defeated: „Messiana's advent was announced and foretold by unrefined, uneducated women and young girls (...) by prostitutes, single mothers, women swollen with venereal diseases and tuberculosis, illegitimate children and orphans, pregnant under age girls, by women and children from the streets, as well as women and children bought and sold to Balkan brothels and Turkish harems. Some of those women through whom the advent of the Egyptian woman was announced remembered a peculiar traveller, a German woman who visited brothels and boarding houses, asked questions and initiated conversations“ (Šalgo 1997: 66-67). The German woman is Freud's former patient Bertha Papenheim, whom Šalgo borrows from the psychoanalyst's opus in

order to create a catalyst for her plot. What at first seemed to be a field project with the intention to help socially deprived Balkan women, turns into a quest for the female continent. Bertha is both confused and encouraged by the tribe of destitute, pregnant and ailing women who rant about the promised land of plenty and the advent of a female deity.

Šalgo adds a touch of complicity to the concept of the female Saviour, since the tribe of the deprived's search needs unity, patience and perseverance, but also the utmost secrecy and strict confidentiality. Bertha struggles to give voice to the rejects of the society but she also, along with the author, wants to articulate the female unconsciousness. Freud's theory is taken by Šalgo as a legitimate imagination's territory, and she reads his case studies as if they were a literary text, using them both as a source of information and invention. Thus no wonder that the structure of *A Voyage to Birobijan* resembles the work or the unconscious: the narrative revolves around the dominant motives of an unknown country, the female Savior, the weak and the sick.

The heroine of *Tipping the Velvet* Nancy Astley's evolution towards self-discovery and fulfilment runs parallel to her physical and metaphorical „journey against the current“ within the metropolis: from Whitstable to London and from the glittering West End theatres to the East End slums. The paper will focus on the heroine's journey of self-discovery, during which she interacts with different social classes and experiments with dramatically different lifestyles, using the city as her stage, obliterating the gender boundaries and bridging the gap between her authentic and stage identity. Falling in love with both the artist Kitty Butler and her performance on the stage, Nancy admits: „it was my new *capacity* for pleasure – for pleasure in performance, display and disguise, in the wearing of handsome suits, the singing of ribald songs – that shocked and thrilled me most“ (Waters 1999: 126). *Tipping the Velvet* has as its most direct, recognized literary predecessor Daniel Defoe's *Moll Flanders*, although Moll resolutely declined to discuss sexual identities. In her re-creation of 1890s London, Sarah Waters chooses the Victorian music hall, with all of its gendered associations, as the appropriate setting for the sexual awakening of her protagonist Nancy Astley.

Tipping the Velvet foregrounds the fluid and performative nature of identity through a sustained portrayal of London as a stage where an individual can take many different, even contradictory parts; it is the exploration of Waters's

deliberate use of the Victorian metropolis as a carnivalesque space, where it is possible to be an actor and a spectator at the same time. Unfolding ostensibly as a *Bildungsroman*, *Tipping the Velvet* in fact charts Nancy Astley's picaresque vagaries through London in an episodic narrative framework where angels and villains regularly occur to ease the pain or inflict it: the only form of character development we encounter is the result of a theatrical apprenticeship, cross-dressing and disguise, rather than a genuine sentimental education, although in the finale of the novel Nancy seems to have finally found a role to her liking, creating her own surrogate family of sorts.

Both Waters and Šalgo extend the narrative and ideological framework of the picaresque novel once set by Daniel Defoe by introducing the issues of sexual identity and gender roles. The paper will also focus on the issue of cross-dressing, sporadically addressed in *Moll Flanders*.

Key words: women's writing, gender, body, genre, picaresque novel.

Literatura

- Armitt, L. and Gamble, S. (2006): „The Haunted Geometries of Sarah Waters's *Affinity*“, *Textual Practice* XX: 141-159.
- Boehm, K. (2011): „Historiography and the Material Imagination in the Novels of Sarah Waters“, *Studies in the Novel*, XLIII: 237-259.
- Cioca, S. (2005): „Journeying Against the Current': A Carnivalesque Theatrical Apprenticeship in Sarah Waters's *Tipping the Velvet*“, www.homepages.gold.ac.uk/london-journal/march2005/Cioca.htm, pristupljeno 14. VIII 2015.
- Defoe, D. (1722): *Moll Flanders*, „Bestseller Library“, London.
- Hamburger, K. (1979): *Logika književnosti*, preveo Slobodan Grubačić, „Nolit“, Beograd.
- Kaplan, C. (2007): *Victoriana: Histories, Fiction, Criticism*, „Columbia University Press“, New York.
- King, J. (2005): *The Victorian Women Question in Contemporary Feminist Fiction*, „Palgrave MacMillan“, Houndmills, Basingstoke, Hampshire.
- Kohlke, M. and Orza, L. (2008): *Probing the Problematics: Sex and Sexuality*, „Inter-Disciplinary Press“, Oxford.
- Loentz, E. (2007): *Let me Continue to Speak the Truth: Bertha Pappenheim as Author and Activist*, „Hebrew Union College - Jewish Institute of Religion“, Cincinnati.

- Palmer, B. (2009): „Are the Victorians Still with Us?: Victorian Sensation Fiction and Its Legacies in the Twenty-First Century“. *Victorian Studies*, LII: 86-94.
- Šalgo, J. (1997): *Put u Birobidžan*, „Stubovi kulture“, Beograd.
- Walkowitz, J. (1992): *City of Dreadful Delight: Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London*, „Virago Press“, London.
- Waters, S. (1998): *Tipping the Velvet*, „Virago Press“, London.

Selma Rajević

PROJEKAT NOVOG NARATIVA PROJEKTA LAZARUS ALEKSANDRA HEMONA

SAŽETAK

Projekat Lazarus (engl. *The Lazarus Project*, 2008.) roman je Aleksandra Hemona, bosanskohercegovačkog i američkog pisca s imigrantskim iskustvom. U svjetlu transkulturalnih iskustava, Hemonov roman otvara nove vidike i ističe važnost izraza kulturalnog znanja i različitosti, što je moguće jedino uz duboko poznavanje dviju kultura: u njegovom slučaju bosanskohercegovačke i američke. Metaforički rečeno, projekat romana je nepotpun, što predstavlja neprihvatanja završene priče. Također, Hemonov roman je projekat „zaboravljanja“ ili „gubitka sjećanja“ ili „raspamćenja“ (engl. *disremembering*). To znači da je tekst projekat prepoznavanja sopstvenog iskustva u sklopu novog narativa. „Raspamćenje“, prema Hemonu, jeste jedna vrsta uskrsnuća, i ono ima posebno značenje za ljude koji su preživjeli bilo kakav oblik stvarnog krvoprolića. U *Projektu Lazarus*, Hemon isprepliće dvostruki narativ višeslojnih paralelnih svjetova prošlosti i sadašnjosti time što slijedi naratora Vladmira Brika prilikom njegovog propitivanja života. Brik istražuje priču o Lazarusu Averbuchu, mladom jevrejskom doseljeniku, a u isto vrijeme, on propituje sopstvenu životnu stvarnost. Kao pripovjedač u prvom licu, Brik objašnjava da treba da ponovo zamisli ono što je izgubljeno u zaboravu, te da vidi ono što ne može da zamisli. On zbog toga raspamućuje ili zaboravlja sopstveno iskustvo unutar priče o Lazarusu, a što se, zapravo, odnosi na sjećanje istoga i suočenje sa sjećanjima unutar novog narativa. Prema tome, pažnja u ovom radu posvećuje se projektu raspamćenja u Hemonovom *Projektu Lazarus*.

Ključne riječi: Aleksandar Hemon, *Projekat Lazarus*, projekat „raspamćenja“ (engl. *disremembering*), egzil, imigrantsko iskustvo, „među – kontaktni“ diskurs.

Projekat Lazarus (engl. *The Lazarus Project*, 2008.) roman je Aleksandra Hemona, svjetski proslavljenog transnacionalnog književnika koji o sopstvenoj književnoj kategorizaciji, pa i identitetu, kaže da je „bosansko-američki pisac sa imigrantskim iskustvom, i pri tome proćelav.“¹ Projekat *Projekta Lazarus* metaforički je nezavršen, što je izraz neprihvatanja završene priče. To isto, po svemu sudeći, odnosi se i na Hemonov identitet, ali i na pojam identiteta općenito. U vezi s tim, a u parafrazi jednog od često ponavljanih istančanih zaključaka Hemonovog pseudoenciklopedijskog, pseudohistorijskog i pseudodokumentarnog projekta, za samog pisca, kao i za njegov relativni *alter ego* u naratoru *Projekta Lazarus* Vladimiru Briku, može se reći da je *on kao i svako drugi zato što na cijelom svijetu nema niko kao on* (Hemon 2009). Isto se odnosi i na *Projekat Lazarus*.

Hemonov roman je projekat „zaboravljanja“ ili „gubitka sjećanja“ ili „raspamćenja“, da se poslužimo poetskim prijevodom engleske riječi *disremembering* Irene Žlof, u čijem prijevodu je i objavljen Hemonov *Projekat Lazarus* na prostoru južnoslavenske interliterarne zajednice. To znači da je tekst projekat prepoznavanja sopstvenog iskustva unutar novog narativa. Proces „raspamćenja“, prema Hemonu, predstavlja jednu vrsta uskrsnuća, i ono ima posebno značenje za ljude koji su preživjeli bilo kakav oblik krvoprolića. Za njih, kako to pisac objašnjava, stvaranje narativa, u određenom smislu, izjednačava se s prisjećanjem, pa onda narativ obuhvata i mnoge sadržaje amnezije. Hemonov projekat raspamćenja isprepliće stvarnost sa maštom, snovima i snoviđenjima, kao i istine i pseudoistine dokumenta o genocidu sa slikama utopijskih (ne) mogućnosti, te implicira alternativnu interpretaciju realnosti. U *Projektu Lazarus*, Hemon sjedinjuje dvostruki narativ višeslojnih paralelnih svjetova prošlosti i sadašnjosti time što slijedi naratora Brika prilikom njegovog propitivanja života. Brik istražuje staru priču o imigrantu Lazarusu Averbuchu, a u isto vrijeme, on propituje sopstvenu životnu stvarnost. Kao pripovjedač u prvom licu, Brik objašnjava da treba ponovo da zamisli ono što nije mogao vratiti, te da vidi ono što nije mogao zamisliti. On zbog toga raspamćuje sopstveno iskustvo unutar priče o Lazarusu, što se, zapravo, odnosi na putovanje kroz sjećanja koje mu omogućuje uskrsnuće življenja stvaranjem novog narativa.

1 <http://www.oslobodjenje.ba/kun/aleksandar-hemon-pisac-ljubav-je-cesto-smijesna>, datum posljednje posjete: 22. maj 2015.

Prva linija priče *Projekta Lazarus* bavi se Brikom, bosanskohercegovačkim doseljenikom u Chicago, u SAD, i njegovom poslijeratnom stvarnošću. On odlučuje da otputuje u Istočnu Evropu, a zatim i u svoje rodno Sarajevo, kako bi nastavio svoje istraživanje u sklopu projekta pisanja knjige o Lazarusu. Prema sopstvenoj želji (a uz pomoć izdašne američke stipendije), na put odlazi u pratnji svoga prijeratnoga prijatelja, fotografa Ahmeda Halibašića – Rore, također bosanskohercegovačkog imigranta koji prije toga ni jednom nije išao u BiH nakon rata (1992 – 1995.). Za razliku od Brika, koji zahvaljujući životnim okolnostima nije svjedočio bosanskohercegovačkoj ratnoj stvarnosti, niti učestvovao u njoj, Rora je preživio rat. Paradoksalno, on biva ubijen prilikom njihovog zajedničkog povratka u Sarajevo, u miru, kada je nepoznati mladić ciljano došao do Rore dok je on sjedio i pio kafu u jednoj sarajevskoj kafani, te u njega „istresao šaržer, sedam ničim izazvanih metaka“ (Hemon 2009: 224). Taj proces obrnute migracije postavlja se paralelno, ali u isto vrijeme i izokrenuto, u odnosu na drugu liniju priče romana koja se bavi problematikom istine o Lazarusu Averbuchu. On je mladi jevrejski doseljenik u SAD koji je preživio pogrom u Kišinjevu u tadašnjoj Rusiji, a današnjoj Moldaviji, i navodni anarhista. Radnja priče o Lazarusu dešava se u Chicagu 1908. godine, kada on, iz nepoznatih razloga, dolazi u kuću šefa policije Georgea Shippyja, te Shippy i njegov vozač Foley, pod misterioznim okolnostima, pucaju u Lazarusa i ubijaju ga tako što ga pogađaju sa sedam metaka. Lazarus, kao ni Rora, nije bio naoružan.

Priča o Lazarusu uskrsnut će nakon njegove smrti, koja se desila 2. marta 1908. godine, u Chicagu. Nakon biblijskog epigrafa: „Rekavši to povika iza glasa, ‘Lazare, izlaz!’ I mrtvac izađe, noge mu i ruke bile povezane povojima, a lice omotano ručnikom. Na to Isus reče, ‘Odriješite ga i pustite neka ide.’“ (Hemon 2009), roman simbolično i počinje Brikovom pričom o Lazarusovoj smrti. Na samom početku, Brik kaže da su vrijeme i mjesto jedino u što je siguran. Kako dodaje, sve je „mimo toga u magli istorije i boli“ (Hemon 2009: 9), u što on uranja *novom iskrenošću* samootkrovenja (Kelly 2014) i u slobodi uskrsnuća, odnosno otkrivanja, pa i dopisivanja novih istina. On pronalazi zaboravljenu i nerazjašnjenu priču o Lazarusu u toku svoga istraživanja za časopis *The Reader*, za koji, kao kolumnista, piše o iskustvima tek pristiglih doseljenika u SAD. Kako su ga intrigantnost priče, historijske ličnosti Lazarusa i njegovog svijeta sve više počeli zanimati, Brik odlučuje da sve to iznova istraži kroz proces obrnute migracije.

Paralelno, on unatrag istražuje i sopstvenu migraciju, što uključuje i tragove seobe njegovih predaka, ali i trenutke „u životu kada se sve izokrene naopačke“, kada sve „ono što je stvarno postane nestvarno, ono što je nestvarno postane opipljivo i svi... staloženi naponi da zadržiš čvrstu ontološku kontrolu ispadaju smiješni i beznačajni“ (Hemon 2009: 45). U smislu životnog iskustva, Brikova subjektivna ispovijest u prvom licu, unutar koje on, većinom u trećem licu, ispisuje paralelnu pripovijest o Lazarusu, istinitija je od objektivnosti. Priča o Briku se isprepliće, pa i stapa s pričom o Lazarusu, tako da on, kao pripovjedač u trećem licu u dijelu narativa o Lazarusu, u isto vrijeme ima poziciju izvan i unutar svoga subjekta. Prema tome, njegova subjektivnost u duhu *nove iskrenosti* ispisuje i dopisuje Lazarusov život i smrt, kao i život nakon njegove smrti. S druge strane, priča o Briku stvara se unutar priče o Lazarusu. Brik koračanjem unazad prema Lazarusovoj stvarnosti, ali i svojoj prošlosti, počinje da iznova otkriva i stvara samoga sebe i svoju stvarnost. Sve to nastaje unutar projekta stvaranja knjige o Lazarusu, što se stapa i pretače u stvaranje novog narativa o Briku. Dakle, Hemonova koncepcija *nove iskrenosti* je paradoksalna i dijalektična, a odnosi se na otkrovenje i samo – otkrovenje u relativnosti istine i kao „cilja“ i kao „sredstva“ (Kelly 2014) jer „Nešto je uvijek istina“ (Hemon 2009: 229).

Vječni prezent u odnosu između „sada“ i „onda“, baš kao i relativna sinteza teze i antiteze između „Ja“ i „Ne-Ja“, otkriva nechronološko vrijeme *Projekta Lazarus*. Roman je projekat novog narativa u uskrснуću koje predstavlja novi početak, *nova otvorenost* i sloboda, pa zbog toga intertekstualno i vodi dijalog sa biblijskim Lazarom. Međutim, Hemonova knjiga ne vjeruje u Boga. *Projekat Lazarus* je projekat života jer „je suština u životu... A kad si mrtav ništa se ne dešava“ (Hemon 2009: 187), i smrt je, prema tome, ništa. Život u Hemonovom romanu je priča, i to komplikovana priča koja se ujedno sastoji i od života, i od smrti, i od uskrснуća. Briku stvaranje knjige o Lazarusu predstavlja iskustvo uskrснуća. S jedne strane, on želi da uz pomoć knjige stvori novi narativ u priči svoga života, odnosno da mu uspjeh knjige omogući novi početak i „uskrснуće“ u odnosu na besmislenost njegovog života posljednjeg niza godina i stanje moralne osrednjosti u kojem se osjećao zaglavljeno zauvijek. Projekat stvaranja knjige o Lazarusu, s druge strane, Briku omogućava da se suoči s prošlošću i historijom kako bi ih mogao raspamtiti. S tim u vezi, *Projekat Lazarus* je priča o novim nadama, težnjama i željama imigranta s dugim imigrantskim životnim

iskustvom, koje je za Brika „nezavidna kombinacija sretnih okolnosti i očaja“ (Hemon 2009: 92). U tom nivou, Hemonov roman je projekat „zaboravljanja“ ili „gubitka sjećanja“ ili „raspamćenja“ imigranta, o čemu Brik veli:

Moji su snovi bili samo sredstvo zaborava, oni su bili grane privezane za galopirajuće konje naših dana, pražnjenje kanti tako da sutra – pod pretpostavkom da će biti sutra – mogu opet biti napunjene novim životom. Umreš, zaboraviš, probudiš se nov. Da mi je stalo do Boga, bio bih u iskušenju da pomislim da je prisjećanje grijeh...

Da li je biblijski Lazar sanjao, zatočen u pećini ilovače? Da li se u smrti sjećao života – cijelog, svakog trenutka?... A kad je uskrsnut, da li se sjećao kako je bio mrtav, ili je jednostavno ušao u drugi san drugog života, putem Marseillesa? Da li je morao raspamtiti svoj prethodni život i početi ispočetka, kao imigrant? (Hemon 2009: 106)

Brik je, kao i Hemon, odrastao u Sarajevu, došao u Chicago u posjetu i morao ostati u SAD-u jer je u međuvremenu izbio rat u bivšoj Jugoslaviji. U romanesknoj sadašnjosti Brik je oženjen „čistokrvnom Amerikankom“ Mary (Hemon 2009: 92) koja smatra da su Sjedinjene Američke Države „nacija imigranata“ (92), ali želi da Brik postane punopravni Amerikanac kako bi njen otac uvidio da je „proces humanizacije“ (132) njenog muža „poludivljaka“ (132) završen. Naime, Brikova zemlja je za njegovog punca Georgea, Amerikanca irskoga porijekla, „bila udaljeno, mitsko mjesto, posljednji ostatak svijeta iz vremena prije nego što je Amerika nastala, zadrta, zastarjela zemlja čije je stanovništvo tek u Americi moglo dostići stanje ljudskosti, a i to malo prekasno“ (132). Paradoksalno, Mary je neurohirurg, i vrlo je uspješna u svome zanimanju, ali ne može i ne uspijeva razumjeti bosanskohercegovački dio identiteta svoga supruga, a time ni njegov mozak. Njena vizura svijeta je hirurški precizna i jasna. Nasuprot njoj, Brikova pozicija u svijetu je komplikovana. On se u Americi bori da uskrsne, baš kao i Lazarus Averbuch u njegovoj viziji i prizivu biblijskog Lazara, ali to ne uspijeva ni sa Mary, niti općenito u *naciji imigranata*. Među Amerikanacima, uključujući i svoju američku porodicu, osjeća se kao *Drugi*, baš kao i među bosanskohercegovačkim doseljenicima u Sjedinjene Američke Države – ratnim prognanicima i izbjeglicama. Nedostatak iskustva rata je ono što ga većinom

obilježava *Drugošću* u odnosu na druge bosanskohercegovačke imigrante u SAD-u, kao i na njegove prijeratne sunarodnjake koji nisu emigrirali iz Bosne i Hercegovine. Brikov život u egzilu ispunjen je stalnim osjećajem neostvarenja samoga sebe, lutanjem i bezuspješnom potragom za smislom, za pripadnošću, za domom. Međutim, Brik ne želi da prihvati takvu realnost limba kao završenu priču, i želi da se pronade. U skladu s tim, on želi i da pronade dom. Jedan od *lajtmotiva* romana upravo je Brikova/Hemonova definicija da je *dom tamo gdje neko primjećuje tvoje odsustvo* (Hemon 2009). Brik o sebi kaže i sljedeće:

U mom životu postojala su dva stanja: kući i daleko-od-kuće, a prostor između to dvoje bio je ispresijecan granicama. Ako bih prekršio neki od zakona koji regulišu prelazak iz kuće u daleko-od-kuće, našao bih se zatočen daleko od kuće... ako ne možeš otići kući, onda nemaš nigdje otići, a nigdje je najveće mjesto na svijetu – zapravo, svijet je nigdje. (Hemon 2009: 146)

Brikov život u SAD-u počinje „nigdje“. Kako ne želi da ide dublje u „nigdje“, on prostor kuće u Americi pronalazi u bračnoj zajednici sa Mary. Međutim, do braka ih nije dovela ljubav, već „transnacionalna“ usamljenost (Hemon 2009:33). Mary je dio Brikovog američkog identiteta, ali on ne može postati jedno sa njom. Hemon kaže da Brikova „ljutnja nije samo politički opravdana, već da proizlazi i iz njegove izmještenosti. On je ljut na svoju suprugu, on je izmješten, on je bijesan, on je izgubljen, tako da je njegova ljutnja povezana s onim ko on jeste.“²

Brik je, međutim, istinski intelektualac otvorenog uma. Iskazano u prizivu riječi poznatog aforizma talijanskog marksiste Antonija Gramscija (1891 – 1937.) o pesimizmu intelekta, a optimizmu volje, Brik posjeduje i optimizam intelekta. Njegova odlučna potraga za nedokučivom istinom ujedno je i potraga za „raspamćenjem“. To se odnosi na njegovo životno iskustvo imigranta unutar novog narativa gdje, dakle, prisjećanje predstavlja „uskrснуće“. Sjećanje je subjektivno, a to je ponovo životno objektivno i relativno, te ono predstavlja mješavinu autentičnog iskustva i fantazije, pa i fantazmagoričnosti, što u cjelini, prema lacanovskom razumijevanju fantazije, oblikuje stvarnost kao jednu

2 Vidi: <https://www.guernicamag.com/interviews/there-is-no-real-life/>, datum posljednje posjete: 22. maj 2015. S engleskog prevela S. R.

vrstu iskustva. Istinu o realnosti sadržava nelogična logika komične tuge u apsurdu sljedećeg Brikovog iskustva:

Jednog jutra u Chicagu odšuljao sam se do kuhinje s namjerom da napravim kafu. Prosipajući kafu posvuda kao i obično, spazio sam u čošku konzervu s crvenom naljepnicom na kojoj je pisalo TUGA. Da li je moguće da toliko ima tuge da su je sad počeli pakovati u konzerve i prodavati? Osjetio sam kako mi se u stomaku stvara bolna guta, prije nego što sam shvatio da ne piše TUGA nego TUNA. Međutim, bilo je već prekasno, tuga je sada postala tamna materija u mrtvoj prirodi oko mene: posude za sol i biber; tegla meda; kesa sušenog paradajza; tupi nož; štruca sušenog hljeba; dvije šolje za kafu, prazne. Dva glavna izvozna proizvoda moje domovine: ukradeni automobili i tuga. (Hemon 2009: 64, 65)

Svaki put kada Brik govori o svojoj zemlji bez odrednice koja je to zemlja, nejasno je da li je zemlja koju osjeća svojom Bosna i Hercegovina ili su to Sjedinjene Američke Države. Na primjeru osvrta iz prethodnog citata, ili kada jednom prilikom zaključuje da se smrt nalazi na državnoj zastavi njegove zemlje, ta zemlja je Bosna i Hercegovina, ali su isto i Sjedinjene Američke Države. Ni jedna od ovih zemalja nije idealna. Obje nose breme svoje bliže i dalje historije. Brik je britak, slobodan i iskren kada opisuje obje zemlje i njihove građane. U tekstu, kao i u paraleli podteksta, naprimjer, on otvoreno kritikuje kako američku stvarnost u odrazu slika *neograničenog uživanja neograničene moći nad tuđim životom i smrti* iz Abu Ghraiba (Hemon 2009: 150, 151), te unutarnja zbivanja i užas života mnogih doseljenika u postapokaliptičnoj Americi nakon 11. septembra 2001. godine, tako i strahote lica i naličja rata u Bosni i Hercegovini, kao i *bosanske petljavine okorjelih američkih Bosanaca* (Hemon 2009: 17); ali kritički se osvrće i na samoga sebe. Njegovo znanje o Sjedinjenim Američkim Državama, isto kao i o Bosni i Hercegovini, dolazi iznutra: on je „umjereno lojalni građanin“ (Hemon 2009: 17) obiju zemalja, ali u imigrantskom prostoru svoje sadašnjosti ne pripada ni jednoj u potpunosti. Izgubio je Bosnu i Hercegovinu svoje prošlosti – ona je ostala da živi samo u njegovom sjećanju, ali nikada nije izgubio svoj bosanskohercegovački identitet u SAD-u, u zemlji u kojoj je trebao „uskrsnuti“. U poređenju sa bosanskohercegovačkim identitetom oblikovanim

„raskršćem“ po definiciji Midhata Begića (1911 – 1983.) ili Meše Selimovića (1910 – 1982.), Hemonov Brik je izmješteni bosanskohercegovački čovjek sa dugim iskustvom izmještenosti na raskršću svjetova prošlosti i sadašnjosti Bosne i Hercegovine i Sjedinjenih Američkih Država, kao i sopstvenoga bića. Tako, naprimjer, on kaže:

Kada sam prije par godina bio u Sarajevu... otkrio sam da kada gledam u lica ljudi, vidim kako su nekada izgledali – vidio sam njihova stara lica, a ne nova. I u ušminkanim ruševinama i mecima izrešetanim fasadama, vidio sam ono što su nekad bile, a ne ovo sad. Prolazio sam kroz ono što je vidljivo i ono što sam vidio bila je prvobitna verzija svega i svakoga, koju sam poznavao iz prošlosti. Nisam bio u stanju vidjeti sada, samo ono prošlo. I imao sam osjećaj da bih, kada bih mogao vidjeti kako sve stvarno izgleda sada, zaboravio ono što je bilo prije...

Prošli put sam išao u Sarajevo bez Mary... I imao sam suludi osjećaj rastećenja jer je moj život jasno podijeljen: moje sada je u Americi, a sva moja prošlost je u Sarajevu...

Moram priznati da mi vlastita pozicija nije bila baš najjasnija.
(Hemon 2009: 167)

Međutim, Brikova „obećana“ zemlja, po svemu sudeći, nije Amerika, već Bosna i Hercegovina. Na kraju putovanja Brik sa Rorom dolazi u Sarajevo i uočava da je sve isto kao u njegovom sjećanju, „a opet potpuno drugačije“ (Hemon 2009: 219). Kraj romana je, zapravo, početak novog narativa u Brikovom životu kada on odlučuje da ostane u Sarajevu i otkrije „sada“. To je, također, trenutak njegovog „uskrsnuća“ koje mu donosi nadu u bolji i smisleniji život, i smiraj. Nakon njegovog imigrantskog „uskrsnuća“ u SAD-u, život mu se svodio na lutanje svijetom – a svijet je „nigdje“. Bio je poput Lazarusa Averbucha ili biblijskog Lazara, kako ih je on doživljavao u svojoj traumi izmještenja, „zauvijek beskućnik, zauvijek u strahu da ne zaspi, sanjao je da može sanjati“ (Hemon 2009: 144). U telefonskom razgovoru sa Mary, nakon dolaska u sarajevski prostor kuće svoje duše, shvata da mu je srce tu, u Sarajevu. Sve do tada središte duše nije mu bilo određeno. Pomijeralo se. Prije ga je osjećao, na primjer, u stomaku, mjestu za koje mu je većina ljudi rekla da se tu nalazi njihova duša (i precizira da je to „negdje u predjelu stomaka – stopu iznad šupka“) (Hemon

2009: 142). Središte duše bilo mu je nezaštićeno i oslabljeno jer je bio oštećen. Brik, na putovanju iz SAD-a kroz Istočnu Evropu prema BiH, na putovanju tragom sjećanja, središte duše osjeća u gornjem džepu jakne u kojem je držao svoj američki pasoš i smotuljak novca, „taj dar američkog života“ (142), kako objašnjava, koji je pronosio kroz prostor. Njegova duša je u izmještenju umrla. Putovanje iz SAD-a do BiH za njegovu dušu predstavlja iskustvo prolaska kroz sarajevski ratni tunel³ kroz koji u stvarnosti nikada nije prošao, a dolazak u Sarajevo, povratak u život poslije smrti.

Brikov/Hemonov novi narativ *Projekta Lazarus* je transcendentan u svim nivoima. Struktura romana gradi se na paralelizmima. Osim dviju glavnih priča koje se grade na paralelnim svjetovima Lazarusa i Brika, priče unutar priča, također, grade se na paralelizmima različitih nivoa prošlosti i sadašnjosti, zatim komičnosti i tragičnosti, stvarnosti i mašte, sjećanja i snoviđenja. Sve to se prelama, isprepliće i sjedinjuje kroz svijest, pa i podsvijest Brika unutar njegovog pseudožurnalističkog slova, i, u cjelini, krajem njegovog putovanja u okviru projekta Lazarus, odnosno povratkom u Sarajevo, stvara se početak novog narativa o Briku. Hemonov roman – projekat gradi se i na paralelama različitih prostora. Posebno bitna jeste kombinacija prostora staromodne crno – bijele fotografije i romana koja priči daje dimenziju „digitalnog migracijskog romana“ (Irr 2014). Fotografije čine neizostavni dio *Projekta Lazarus* i njihova crno – bijela tehnika čini „da sve izgleda staro i mudro, kao da pripada nekom drugačijem, izgubljenom, i stoga boljem, svijetu“ (Hemon 2009: 35). Roman sadrži savremene fotografije u crno – bijeloj tehnici proslavljenog fotografa

- 3 To Brik predočava ovako: „Na ulasku u Tunel, rekao je Rora, dočeka te mrkli mrak i odmah glavom spucaš u prvu gredu. Oči ti se zatim priviknu, malo se poviješ i nastavljaš dalje, dublje i dublje. Isto kao da silaziš u pakao, a tako je i mirisalo: ilovača, znoj, strah, prdež, kolonjska. Spotičeš se i oslanjaš o zemljane zidove; u grobu si i samo čekaš da te neki leš zgrabi i povuče još dublje u zemlju. Nema nikakvih oznaka, nemaš predstave dokle si dogurao; samo si svjestan čovjeka ispred sebe. Gubiš svaki pojam o vremenu, nemaš zraka – stariji ljudi su redovno padali u nesvijest – i taman misliš da će se ugušiti, osjeteš neki lagani dašak, jedva primjetnu izmjenu u svjetlu, i odjednom si napolju i čini ti se kao da su se sva svjetla ovog svijeta odjednom popalila. Čitao sam o ljudima koji su umrli, da bi se onda povratili. Opisivali su to kao prolazak kroz tunel. E pa, taj ti je tunel onaj ispod sarajevske piste.“ (Hemon 2009: 143)

Velibora Božovića⁴ koji je sa Hemonom putovao Istočnom Evropom tokom pišćevog istraživanja za roman, isto kao što su učinili Rora i Brik u romanu, te stare fotografije iz Arhiva Chicago Historical Society. Osim toga, Hemon kombinira i paralelu tradicionalnog romanesknog i savremenog digitalnog prostora, što roman, na poseban način, čini savremenim projektom. Naime, *Projekat Lazarus* ima dimenziju novog (meta)narrativa na Internetu⁵ gdje spojem riječi iz romana kao *performativom* i crno-bijelih fotografija (ponovo Velibora Božovića i iz Arhiva Chicago Historical Society) kao savremenim *performansom* stvara online verziju Hemonovog narativa. S obzirom na to da je taj projekat isti, a opet potpuno drugačiji u odnosu na roman, on predstavlja novi narativ *Projekta Lazarus*. Online verzija uključuje i muziku čija kompozicija doprinosi utisku toga *starog, drugačijeg, izgubljenog, i možda boljeg svijeta*. U cjelini, roman multimedijски „oživljava“ na internetu. Tako online projekat predstavlja uskrsnuće *Projekta Lazarus*. Hemon/Brik ili, uvjetno rečeno, sam roman, na taj način reorganizira svoje iskustvo unutar novog načina stvaranja priče, koji je kao takav još jedan izraz nezavršenosti, odnosno neprihvatanja završene priče.

Hemonove rečenice, također, dio su projekta nezavršenosti romana. Njegova upečatljiva upotreba tačke – zareza implicira i nezavršenost i paralelizam. Ta metoda uvodi i „semantičko dvostruko državljanstvo.“⁶ Tačka – zarez „je emigrant rečeničnih znakova.“⁷ Međutim, *Projekat Lazarus* je više internacionalni ili transnacionalni nego migracijski roman jer predstavlja više mogućih svjetova, kako stvarnih, tako i iščezlih, a ni jedan od njih samostalno ne koncipira završenu priču. Brikovo/Hemonovo pričanje priče je, takoreći, uvijek u pokretu, i uvijek je multidimenzionalno. S tim u vezi, Brik, na primjer, različitost Bosne i Hercegovine i Sjedinjenih Američkih Država opisuje paralelom bosanskohercegovačkog i američkog načina stvaranja priča:

4 Velibor Božović je rođen u Sloveniji, odrastao u Sarajevu, preživio opsadu grada, te odselio u Kanadu 1998. godine, gdje je sada priznati fotograf.

5 Vidi: <http://aleksandarhemon.com/lazarus/>, datum posljednje posjete: 22. maj 2015.

6 Vidi: <http://nymag.com/arts/books/reviews/46636/>, datum posljednje posjete: 22. maj 2015.

7 *Ibid.*

Sarajlije pričaju priče vazda svjesni da pažnja slušaoca može u svakom trenutku popustiti, tako da se redovno pretjeruje, uljepšava, a nekad i hladno izmišlja, da ne bi izgubili publiku. A ti slušaš, zaokupljen, spreman da se nasmiješ, lišen sumnje i nevjerice. Bio je to pripovjedački kôd solidarnosti – tuđe pripovijedanje se ne sabotira sve dok se publici sviđa, ili možeš očekivati da jednog dana i tvoju priču neko sabotira. Nevjerica je bila trajno suspregnuta, jer niko nije očekivao istinu ili informaciju, zadovoljstvo je bilo biti u priči i, eventualno, proslijediti je dalje kao svoju vlastitu. U Americi je bilo drugačije: stalno razmnožavanje kolektivnih fantazija učinilo je da ljudi čeznu za istinom i samo istinom – stvarnost je najtraženija američka roba. (Hemon 2009: 87)

Brikov način pričanja priča ima relativna obilježja i američkog i bosanskohercegovačkog diskursa. Za njega se do istine, pa ni smisla, ne dolazi američkom potragom za golim činjenicama, isto kao ni bosanskohercegovačkim domišljanjem činjenica. On, također, kaže da razmišlja i na engleskom i na bosanskom jeziku, dodajući u stilu Hemonovog karakterističnog humora da često uopće ne razmišlja. Njegov humor nosi obilježja i komike i tragike, a u poveznici s tim, i bosanskohercegovačkog narodnog humora, koji Hemon na poseban način unosi u narativ američke književnosti i koji, istovremeno, prenosi u svoj iskaz novog narativa u bosanskohercegovačkoj književnosti. *Projekat Lazarus* je stoga i eksperiment književne interpretacije termina iz engleskog jezika „code – switching“ jer paralelno ispisuje različite kulturalne kodove Bosne i Hercegovine i Sjedinjenih Američkih Država u novom projektu „među – kontaktne“ književnosti. Kao takav, Hemonov roman nije hibrid, već original. Njegov (romanov) identitet, uvjetno rečeno, sličan je Brikovom, čiji preci su u Bosnu i Hercegovinu doselili iz Ukrajine, i koji za sebe kaže:

Ne, nisam Jevrej...

Niti sam Musliman, Srbin ili Hrvat.

Ja sam komplikovan. (Hemon 2009: 20)

Brikov pogled na svijet, za razliku od Rorinog, nije ironičan. Brik je urbani (samo) istraživač i emersonski tip savremenog intelektualca u smislu „čovjeka koji misli“ (engl. „Man Thinking“). On stvarnost Bosne i Hercegovine i

Sjedinjenih Američkih Država, ali i općenito, propituje bez ograničenja i bilo kakvih granica što je moguće jedino uz duboko poznavanje dviju kultura – u njegovom slučaju, dakle, bosanskohercegovačke i američke.

Apsurdnost *cijelog svijeta kao pozornice* u Hemonovom romanu nadilazi „postmodernu ironiju“. Život je u *Projektu Lazarus* kosmička šala vrijedna življenja. Smrt znači *ništa*, a u životu nema trenutka kada se ništa ne događa. To je jedan od zaključaka koji se ponavljaju, i na kojima se, također, gradi struktura romana kao projekta. Hemonov narativ zapravo je roman o životu. Život, kakav je i sam po sebi, projekat je *Projekta Lazarus*. Roman se bavi pričanjem stare priče na novi način. U skladu sa novim narativom vremena i svijeta, američki san u savremenoj perspektivi izokrenute migracije i bosanski *sevdah* nalaze se u neraskidivoj vezi Hemonovog projekta raspamćenja. Inter i transnacionalni narativ njegovog romana iskorak je prema novim načinima i oblicima pričanja priča kako bi se raspamćenjem nadvladale „sjene istine koje mogu prgutati umjesto istine“ (Hemon 2009: 169). *Projekat Lazarus* je priča o „uskrsnuću“ koja ljudsko iskustvo pretače u znanje da bi ono bilo korisno u evoluciji ljudskosti. Sve navedeno utkano je u nivoe „zašto“ i „kako“ romana kao projekta priče čijim se krajem otvara novi početak, baš kao u životnoj paradigmi emigranta/imigranta.

THE PROJECT OF THE NEW NARRATIVE OF ALEKSANDAR HEMON'S *THE LAZARUS PROJECT*

ABSTRACT

The Lazarus Project (2008) is a novel by Aleksandar Hemon, a Bosnian-American writer with immigrant experience. In the light of transcultural experiences, Hemon's novel opens new perspectives and validates expression of cultural knowledge and differences, which can be done only with a deep knowledge of two cultures: in his case Bosnia and America.

Metaphorically speaking, the novel's project is incomplete. It is a demonstration of the non-acceptance of the completed story. Also, Hemon's novel is a project of "disremembering". It means the text is a project of recognition one's own experience under the new narrative. "Disremembering", in Hemon's book,

is a kind of resurrection, and it has a special meaning for the people who have come through a form of actual, physical slaughter.

In *The Lazarus Project*, Hemon intertwines a double narrative of the multilayered parallel universes of the past and the present by following the narrator Vladimir Brik as he questions his life. Brik traces the story of Lazarus Averbuch, a young Jewish immigrant--and, at the same time, questions his outer reality. In the first person narrative, Brik explains that he needs to re-imagine what he could not retrieve, and to see what he could not imagine. For this reason, he “disremembers” his own experience within the story of Lazarus that, actually, implies its remembrance. Accordingly, this paper focuses on the project of disremembering in Hemon’s *The Lazarus Project*.

Key words: Aleksandar Hemon, *The Lazarus Project*, project of “disremembering”, exile, immigrant experience, “code-switching”.

Literatura

Knjige:

Hemon, Aleksandar (2008): *The Lazarus Project*, Riverhead Books, New York.

Hemon, Aleksandar (2009): *Projekat Lazarus* (s engleskog prevela: Irena Žlof), V.B.Z. d.o.o., Zagreb.

Irr, Caren (2014): *Toward the Geopolitical Novel – U.S. Fiction in the Twenty-First Century*, Columbia University Press, New York.

Internet izvori:

Online verzija *Projekta Lazarus*: <http://aleksandarhemon.com/lazarus/>, datum posljednje posjete: 22. maj. 2015.

Intervju sa Aleksandrom Hemonom, dostupan na: http://www.bookslut.com/features/2008_07_013099.php, datum posljednje posjete: 22. maj. 2015.

Intervju sa Aleksandrom Hemonom, dostupan na: <https://www.guernicamag.com/interviews/there-is-no-real-life/>, datum posljednje posjete: 22. maj. 2015.

Kelly, Adam (2014): “Dialectic of Sincerity: Lionel Thrilling and David Foster Wallace” in *Post45*, dostupno na: <http://post45.research.yale.edu/2014/10/>

dialectic-of-sincerity-lionel-trilling-and-david-foster-wallace/, datum posljednje posjete: 22. maj. 2015.

http://www.nytimes.com/2008/05/25/books/review/Schine-t.html?page-wanted=all&_r=1&, datum posljednje posjete: 22. maj. 2015.

Ljubica Matek – Jelena Pataki

ELEMENTI ROMANTIZMA U PRIČI “LJUBAV NA ODRU” RIKARDA JORGOVANIĆA

SAŽETAK

U radu se analizira Jorgovanićeva pripovijest „Ljubav na odru“ koja predstavlja pravi primjer europskog romantizma. Dominantne teme i motivi, kao što su postojanje bajronskog junaka, duboki i sveprožimajući osjećaji, nesretna ljubav obilježena smrću mladih žena te uranjanje u transcendentnu dimenziju stvarnosti nadilaze okvire hrvatske nacionalne književnosti romantizma, usmjerene na buđenje i očuvanje nacionalne svijesti. Tekst obiluje dodirnim točkama s tekstovima najpriznatijih svjetskih romantičara, primjerice Coleridgeovom lirskom pjesmom „Kubla Khan“ te pripovijesću „Ligeja“ Edgara Allana Poea, koje su toliko brojne da se teško mogu smatrati slučajnima, nego vjerojatnije upućuju na nedovoljno istražen kontakt hrvatske književnosti sa zapadnoeuropskom i američkom.

Ključne riječi: romantizam, Rikard Jorgovanić, E. A. Poe, bajronski junak, književnost u kontaktu.

1. Uvod

Hrvatski teoretičari i povjesničari književnosti posvetili su niz tekstova Jorgovanićevoj poeziji i prozi rasvjetljavajući pri tome heterogenost njegovoga opusa. Dok ga Šicel svrstava u hrvatske (proto) realiste (2002: 9 – 10), usputno navodeći kako kritičari poput Ante Petravića Jorgovanićevo prozno stvaralaštvo ocjenjuju ni više ni manje nego kao „korak unatrag u odnosu prema Šenoinoj novelistici“ (20), Barac (1952: 55), Donat (1975: 29), Pogačnik (1999. i 2001.) te Jelčić (2002.) ubrajaju ga u fantastičare i romantičare. Pri tome se, međutim, rijetko posvećuju detaljnijoj analizi kojeg od njegovih tekstova kako bi takvu klasifikaciju potvrdili, a čemu ovaj rad teži. U fokusu je rada pripovijetka „Ljubav

na odru“ (1876.) koju, za razliku od ponešto trivijalne, protorealističke ranije proze, iščitavamo kao primjer punokrvnog europskog romantizma specifičnog poetološkog izričaja prema komu se duboki i snažni osjećaji, posebice oni straha, groze, užasa i strahopoštovanja, smatraju najautentičnijim izvorom estetskog doživljaja, a teme i motivi uključuju smrt, strast te nesretnu ljubav.

Romantizam se, kao književno-umjetnički i intelektualni pokret, javlja u Europi krajem osamnaestog stoljeća, a prva polovica devetnaestoga stoljeća razdoblje je njegovoga cvata. Povjesničari i teoretičari književnosti¹ slažu se kako romantizam predstavlja reakciju na pojavu i posljedice industrijske revolucije, na tradiciju klasnog društvenog uređenja koje je favoriziralo aristokraciju², općenito na vrijednosti koje su promovirane tijekom razdoblja klasicizma³ i prosvjetiteljstva, te napose na jačanje znanosti i posljedično racionaliziranje prirodnih pojava i svijeta koji nas okružuje. Kao nova (i dominantna) estetska kategorija javlja se osjećaj uzvišenosti (*the sublime*), odnosno osjećaj koji u nama izaziva promatranje divlje i neukročene prirode, a podrazumijeva mješavinu divljenja i straha. Hrvatski je romantizam kasnio za europskim i javlja se tridesetih godina 19. stoljeća, a obilježen je stvaranjem jezičnog identiteta,

- 1 Usp. primjerice Solar (2003.), Bloom (1971.), Bloom i Trilling (1973.), Wu (2001.), Abrams (1960.), Curran (1998.), Ribbat (1996.), Kremer (2003.), Bobinac (2012.).
- 2 Francuska revolucija ključan je događaj u tome smislu, jer su vrijednosti jednakosti i slobode na kojima se temeljila na svome početku donijele duh slobode, kreativnosti i otvorenih mogućnosti ponajprije u francuskoj književnosti, a potom i u ostalim europskim književnostima. Zbog toga se u političkom smislu razdoblje romantizma povezivalo s liberalizmom i radikalizmom, a razvoj ideje i koncepta nacije doprinio je jačanju svijesti o naciji, a posljedično i jačanju nacionalizma.
- 3 Razdoblje tzv. „Sturm und Dranga“ uvod je u njemački romantizam, a odlikuju ga književna i glazbena djela naglašene subjektivnosti i nespunitih, snažnih osjećaja te prekid s tradicijom prethodnog književnopovijesnog razdoblja. *Književnost (De la littérature, 1800.)* Anne Louise Germaine de Staël djelo je koje označuje početak francuskog romantizma. U njemu Madame de Staël francuskim čitateljima prikazuje razvoj romantizma u Engleskoj i Njemačkoj, definiira romantizam kao odbijanje klasicizma te proglašava liriku glavnom formom romantizma. Predstavnik proromantizma u Velikoj Britaniji svakako je William Blake, a početkom romantizma smatra se objava zajedničke zbirke pjesama *Lirske balade (Lyrical Ballads)* Williama Wordswortha i Samuela Taylora Coleridgea u čijem predgovoru Wordsworth daje možda i najpoznatiju definiciju (romantičarske) poezije kao „spontanog prelijevanja snažnih osjećaja“ (*spontaneous overflow of powerful feelings*, „Preface to Lyrical Ballads“, 1800.).

te je neodvojiv od težnji iskazanih narodnim preporodom i ilirskim pokretom (Bobinac 2012: 144-149). U tome se očituje i jedna od temeljnih razlika između europskog i hrvatskog romantizma: dok je Europom dominirao romantičarski individualizam utjelovljen u liku osobito nadahnutoga pojedinca, a tek je u svojoj kasnijoj fazi obilježen onim što neki teoretičari nazivaju kulturnim nacionalizmom (a odnosi se na buđenje interesa za nacionalni folklor te priče i legende iz nacionalne povijesti),⁴ u Hrvatskoj se kontinuirano naglašavalo zajedništvo, sloga i jedinstvo naroda.⁵ Hrvatski je romantizam, međutim, makar i kasneći za ostatkom Europe, iznjedrio i autora čije su teme nadilazile okvire tadašnje hrvatske nacionalne književnosti: Rikarda Jorgovanića (1853.-1880.).

2. Uzori i sličnosti

Premda bi se činilo vjerojatnijim Jorgovanićeve uzore tražiti u regionalno bližim, južnoslavenskim književnostima, njihov je utjecaj gotovo nevidljiv kako u ovoj priči, tako i u većini njegovih pripovijesti s fantastičnim motivima. Jorgovanić se, naime, odmiče od nacionalnih i domoljubnih tema, dok su književni tekstovi južnoslavenskog romantizma obilježeni prije svega aktualnostima nacionalnih preporoda. Nasuprot tome, elementi romantizma u priči „Ljubav na odru“ upućuju na snažniji utjecaj europske književnosti romantizma s kojom je Jorgovanić svakako bio upoznat tijekom vlastite književne socijalizacije i zahvaljujući putovanju po Italiji⁶ te suradnji s hrvatskim prijevodnim časopisima.

4 Vidi primjerice Flitter (2005: 276).

5 Nicholas V. Riasanovsky u svojoj studiji *The Emergence of Romanticism (Početak romantizma)* upućuje na moguću povezanost (ili religijsku uvjetovanost) protestantske individualnosti s idejom nadahnutog romantičarskog genija – pojedinca, te je suprotstavlja rimokatoličkoj tendenciji naglašavanja zajedništva. Riasanovsky upućuje na mogućnost da je upravo konverzija Friedricha Schlegela, jednoga od začetnika njemačkog romantizma, na rimokatoličku vjeru doprinijela njegovu napuštanju poetike romantizma (1992: 64-95).

6 Godine 1873. Jorgovanić s prijateljima odlazi na šestomjesečno putovanje po Italiji koje mu, prema vlastitim riječima, otvara umjetničke vidike (Šicel 2002: 28, prema nekrologu Dušanu Koturu iz 1878. objavljenom u časopisu „Hrvatski dom“). Nemoguće je ne povući paralelu između tog putovanja te sličnih putovanja po Europi na koja su išli, primjerice, engleski romantičari poput Byrona, bračnog para Shelley i brojnih drugih.

Umjesto o jedinstvenome nacionalnom identitetu i jeziku, Jorgovanić češće promišlja i piše o ljubavi, smrti, prolaznosti i transcendenciji te umjetničkoj inspiraciji, čime se stavlja uz bok europskim romantičarima poput Samuela Taylora Coleridgea i Friedricha Schlegela, ali i američkima, kao što je Edgar Allan Poe, „čineći vrlo jasne izlete u fantastiku“ (Pogačnik 1999: 340). Sudbina je htjela da čak i svojim kratkim životom⁷ evocira činjenicu da je većina anglofonih romantičara proživjela buran ali kratak život, te da su uz to prezirali institucije i nametnute društvene norme (Lord G. G. Byron po tomu je bio osobito zloglasan), pa je tako, slučajno, ali znakovito, i Jorgovanić napustio srednju školu (sjemenište) „ne maturiravši“ (Čegec 2003: 195). Njegova priča *Ljubav na odru* pravi je primjer romantičarske proze, premda je napisana 1876., u vrijeme kada europskom književnom scenom suvereno vlada realizam. Analiza teksta pokazuje kako teme i motivi koji dominiraju pričom u potpunosti odgovaraju poetološkom izričaju romantizma, a otkriva i brojne dodirne točke s tekstovima europskih i američkih romantičara, primjerice Coleridgeovom lirskom pjesmom *Kubla Khan* te pripovijesću *Ligeja* Edgara Allana Poea. Dapače, i Šicel uočava kako se čak i u malobrojnim domoljubnim Jorgovanićevim pjesmama „osjeća izvorni, individualni poriv za poetskim osmišljavanjem osobnog doživljaja domovine“ (2002: 13), što nije ništa drugo nego odraz romantičarske tradicije individualizma nadahnutog pojedinca koji ne piše u skladu sa zahtjevima neposredne književne okoline, već crpi inspiraciju iz snažnog, osobnog doživljaja. O tome koliko je snažan utjecaj romantizma, a ne realizma, u njegovu poetskom i proznom izričaju najbolje svjedoči i činjenica da ga suvremena književna kritika proglašava utemeljiteljem hrvatske fantastične proze (Pogačnik 2001: 6). Štoviše, Jorgovanić je prema Jelčiću inovator i preteča cijeloga fantastičnog žanra, jer svojim stilom u kojemu se rastače logička kauzalnost zbivanja te miješaju elementi stvarnoga i imaginarnoga, gotovo za stoljeće prethodi književnoj fantastici kao konstituiranoj koncepciji moderne umjetnosti te je jedan od prvih hrvatskih pisaca u kojega čudesno nije ni sporedna dekoracija nego temeljno stilsko obilježje (2002: 630-631).

7 Antun Barac donosi podatak da je Jorgovanić živio nepunih 27 godina, odnosno od 1853. do 1880. godine (1952: 55).

Upravo su Jorgovanićeva prozna djela, bilo ona s elementima fantastike ili pak izraženim odlikama romantizma, najkvalitetniji dio njegova opusa, zbog čega je ovaj rad posvećen detaljnijoj analizi njegove priče *Ljubav na odru* koja predstavlja primjer autentične romantičarske proze. Ugledajući se na inozemne autore poput E. T. A. Hoffmanna⁸, ali i na E. A. Poea (Šicel 2002: 25), Jorgovanić u hrvatsku prozu unosi neka nova književna rješenja te se odmiče od upornog tematiziranja domoljublja u kome se, iz razumljivih političkih razloga, u to vrijeme iscrpljivala hrvatska poezija, a donekle i proza. Štoviše, Jorgovanić čak i radnju ove priče izmješta iz Hrvatske – radnja se odvija u Rimu, a protagonisti su Rusi i Ukrajinci.

3. Na granici jave i sna

I prije nego uroni u tjeskobni svijet Jorgovanićeve priče *Ljubav na odru*, čitatelj je već naslovom upozoren kako može očekivati mračnu i morbidnu, ali neodoljivo privlačnu priču o ljubavi i smrti, odnosno „likovima jakih strasti i nesretnih sudbina“ (Solar 2006: 259), što je jedno od temeljnih obilježja proze nastale u književnoj epohi romantizma. Romantičarska poezija i proza često tematiziraju mogućnost transcendencije, odnosno kontakta s nadnaravnim i bezvremenskim omogućenim snažnom inspiracijom i „poplavom“ osjećaja (Wordsworth 2000: 250) nad kojima subjekt nema (i ne želi imati) kontrolu, zbog čega su romantičarski tekstovi gotovo nezaobilazno protkani fantastičnim elementima. Uslijed toga javlja se „kolebanje (...) između primarnog i sekundarnog svijeta i kodova realističke i nerealističke proze“ (Pogačnik 1999: 342) koje u čitatelja pri razumijevanju djela „izaziva kratki spoj“ (1999: 343). Drugim riječima, mnogi su romantičarski tekstovi ujedno i fantastični jer onemogućuju subjektu, a s njime i recipijentu teksta, da posve racionalno spozna

8 Jorgovanić je govorio i čitao njemački, o čemu svjedoče kako njegovo podrijetlo, tako i njegove pjesme u tipu njemačkog *Lieda* (Šicel 2002: 18) te zapisi u feljtonima koji sadrže reference na različita njemačka književna djela i njihovu recepciju, primjerice, feljton iz Zagrebačkih sitnica od 18. lipnja 1880. objavljen u „Obzoru“ gdje se referira na Goetheovog *Fausta* i njegove travestije (Šicel 2002: 384).

i razdvoji događaje s uporištem u stvarnosti od onih mističnih i neobjašnjivih, koji ne pripadaju zbiljskome svijetu.⁹

Primarni takav događaj kojim se čitatelj Jorgovanićeve *Ljubavi na odru* iz dotad posve realistične priče uvodi u romantičarsku dvosmislenu stvarnost jest sanjarenje protagonista Hvastova u gostionici tijekom prvog susreta s djevojkom Angjelinom¹⁰ koja nalikuje njegovoj nesretno preminuloj ljubavi. Prema Pogačnikovoj, Hvastovljevo snatrenje u krčmi nesumnjivo treba doživjeti kao instancu „sekundarne stvarnosti“ (1999: 343), čime se opravdava karakteriziranje Jorgovanićeve priče kao fantastičnoga djela¹¹, ali ona je uz to nedvojbeno i pravi primjer književnog romantizma čija poetika podrazumijeva i sklonost ka fantastičnim motivima (odnosno dvostrukom kodiranju teksta), jer oni upućuju na manjkavost krutog racionalnog pristupa stvarnosti kojemu uvijek izmiče transcendentalna dimenzija, odnosno ono što prelazi granice ljudskog iskustva. Jorgovanić duboki emocionalni ushit svojih likova, koji redovito uzrokuje gubitak dodira sa stvarnošću (što je samo još jedna od sastavnica romantičarske poetike!), uokviruje „tehnikom sna“, uvođenje koje mu u hrvatsku prozu Šicel neosporno pripisuje (2002: 21). Upravo taj česti motiv sna i njegovo neraskidivo ispreplitanje s javom koji se nalaze u srži fantastične književnosti potvrđuju romantičarski karakter Jorgovanićeva djela.

Hvastovljevo sanjarenje kao i utjecaj snoviđenja na njegov daljnji stvaralački rad mogu se povezati s antologijskom pjesmom S. T. Coleridgea *Kubla Khan*, kojom Coleridge prikazuje utjecaj snova, mašte i podsvijesti na umjetničko stvaralaštvo. Lirski subjekt Coleridgeove pjesme u svome je snoviđenju čuo pjesmu mlade djevojke koju želi ponovno čuti kako bi mogao nastaviti pisati stihove – gradnja velebnog ljetnikovca Kubla Khana metafora je za umjetničko stvaralaštvo koje, prema poetici romantizma, ovisi o sinergiji osobnog

9 Todorov je ustvrdio kako je epistemološka dvojba konstitutivan element fantastičnog, poništavajući ideju da između fantastične i realistične književnosti postoji čvrsta prepreka (1987: 29-30). Interpretativna mogućnost teksta obogaćena je upravo zahvaljujući kolebanju između mimetskog i fantastičnoga koda, odnosno takvog čitanja (dekodiranja) teksta ili događaja (epistemološko kolebanje doživljava, kako čitatelj tako i književni lik).

10 Prema izdanju Matice hrvatske iz 2002.

11 Pri čemu se fantastika može smatrati žanrovskom odrednicom ili pak svojstvom teksta koji pripada kome drugom žanru (Pogačnik 2001: 6).

doživljava i božanske (nadnaravne) inspiracije. Prodor nesvjesnoga u svjesno evocira heterogenost ljudskoga iskustva i antinomije sadržane u činjenici da postoji jedno i drugo, odnosno da jedno ovisi o drugome i istodobno predstavlja njegovu suprotnost. Slično tomu, Jorgovanićeva priča sadrži *mističan* trenutak u kome protagonistu Hvostovu kroz san nepoznati govornik „šapće u uho poznatim, nu davno zaboravljenim glasom“ (Jorgovanić 2002: 157). Autor ni u jednome trenutku ne nudi suvislo objašnjenje o podrijetlu toga glasa, već samo napominje kako „Netko dolazi k [Hvostovu] i sagiblje se nad njega“ te mu se obraća „glasom uljudnoga doktora“ (158). Kako je posve jasno da glavni lik u tom trenutku sanjari te da nikako nije pri punoj svijesti, bilo bi vrlo lako glas pripisati bilo kome tko se u danome trenutku zatekao u krčmi ili ga jednostavno interpretirati kao dio sna. No ono što pobija obje ponuđene interpretacije i potvrđuje da je zasigurno riječ o neobjašnjivom, fantastičnome elementu jest sadržaj koji kroz san biva prenesen Hvostovu i njegove dvije implikacije.

Prva je ta da negdje u jezeru umire labud te svojim posljednjim dahom pozdravlja Hvostova. Makar da i jest riječ o čistome plodu Hvostovljeva sanjarenja (ova implikacija ne odbacuje tu mogućnost u potpunosti), s tim se elementom nužno povezuje osjećaj nelagode, crnih slutnji i užasa karakterističan za romantičarsko raspoloženje. Štoviše, Jorgovanić se služi motivom umirućeg labuda kao nagovještajem za neminovnu smrt, također aspektom romantičarske poetike, kojoj će čitatelj posvjedočiti na kraju djela kada umiru i Hvostov i Angjelina. Kroz drugu, nimalo manje značajnu implikaciju koja pak ne otvara prostora drukčijoj interpretaciji, Hvostov doznaje kako pred njime „stoji djevojka, koja sasvim nalikuje mrtvoj Adelaidi“ (Jorgovanić 2002: 158), njegovoj umrloj ljubavi. Neobjašnjivost i mističnost te obavijesti sastoje se u tome što, iako jest moguće da je Hvostov kome rekao za Adelaidu i svoju želju da je naslika na odru, nitko osim njega nije mogao posvjedočiti tomu da je druga djevojka, Angjelina, po izgledu čista preslika pokojnice. Toga je mogao biti svjestan jedino Hvostov, zbog čega čitav događaj spada u domenu nejasnoga i čudnovatoga. Nakon što je na taj način uspostavljena osnova za interpretaciju *Ljubavi na odru* kao djela koje nepobitno odiše duhom romantičarske poetike, nije teško uočiti ostale elemente koji danu klasifikaciju potvrđuju.

4. Ljubav, podvojenost i smrt

Ranije u tekstu spomenuta su tri nezaobilazna i međusobno isprepletana obilježja književnosti romantizma koja zaslužuju podrobniju analizu, a to su: opsesivna ljubav, dvojnost likova te osjećaji straha i užasa neizbježno popraćeni smrću. Prvi motiv, koga Bobinac slikovito opisuje kao „opijenost ljubavnim patnjama“ (2012: 275), predstavlja jedno od najčešćih tematskih uporišta na kojima romantičari grade fabulu svojih djela. S njime ruku pod ruku nerijetko dolaze i mračni likovi čija destruktivnost, odnosno „opčinjenost tminom, tugom [i] patnjom“ (Bobinac 2012: 249) dovodi do propasti njih samih, ali i drugih koji im se uspiju približiti i prodrijeti u njihovu tamu. Vasilije Hvostov, nositelj Jorgovanićeve priče, prethodno *počasćen* apozicijom (anti)junaka, a kojega i sam autor naziva *osobitim čovjekom*, pravi je predstavnik bajronskog junaka¹² koji sebi kao životnu zadaću zadaje izradu slike svoje mrtve ljubavi na odru. Hvostovljeva strastvena ljubav pretočena u nerazumnu opsesiju vidljiva je na svakome koraku: od toga da je spomenutu Adelaidu za života pratio širom Europe „ljubeći ju sveđer idealno“, pa do činjenice da je po njezinoj smrti njegov atelijer „odozgo do dolje ovješšen škicami svake veličine, predstavlja jućimi jedan te isti predmet, naime ženu na odru“ (Jorgovanić 2002: 154). Ta će mračna motivacija promaknuti rijetko kojem poznavatelju najutjecajnijega predstavnika američke književnosti romantizma E. A. Poea i njegove *Ligeje*, pripovijesti podjednako jezive atmosfere u kojoj je neimenovani pripovjedač pomućenog uma nalik Hvostovljevu opsjednut svojom istoimenom preminulom suprugom i vidi njezin lik u drugoj ženi, pri čemu je Poeova pripovijest još snažnije prožeta motivima fantastike koji se ogledaju kako u nepoznatom podrijetlu mistične Ligeje, tako i u nejasnom svršetku pripovijesti zahvaljujući kome čitatelj ne može biti siguran svjedoči li halucinaciji narkotiziranog pripovjedača ili pak čudesnome uskrsnuću Ligeje.

Usprkos tomu što tvrdi da zasada nemamo čvrstih dokaza o Jorgovaniće-
vu konkretnom poznavanju Poeove *Ligeje*, kao ni njegova rada općenito, Helena Peričić uočava neke dodirne točke između Poeova i Jorgovaniće-
va opusa te navodi da je on kao Šenoin suradnik u časopisu *Vijenac* zasigurno morao doći

12 Tip romantičnog junaka koji je naizgled emocionalno hladan, potiskuje osjećaje, snažan je i suprotstavlja se društvu, ali je vječno nezadovoljan i ne nalazi smirenje.

u dodir makar s njemačkim prijevodom Poeova *Gavrana* (1999: 320). U slučaju da do kontakta ipak nije došlo, sljedeću bismo pojavu – što je malo vjerojatno – mogli protumačiti kao (prigodno) morbidnu slučajnost; naime, pri sjećanju na svoju voljenu *gospu* Ligeju anonimni Poeov pripovjedač priznaje da ga njezine oči „istodobno i očaravahu i užasavahu“ (Poe 1974: 109), dok Jorgovanić za svo- ga Hvostova kaže kako „oči bijahu mu toli užasne i ujedno krasne, očaravajuće pri svjetlu“ (Jorgovanić 2002: 162).¹³ Isto tako, pripovjedač *Ligeje* opsjednut je mrtvom Ligejom, kao i Hvostov mrtvom Adelaidom, a u obje se pripovijesti pojavljuje i motiv dvojnice – premda su Rowena i Ligeja fizički i intelektualno posve različite, pripovjedač ih neprestano uspoređuje, a do kraja priče one se stope u jedno nadnaravno biće uskršlo iz mrtvih – Ligeju. Angjelina imenom i izgledom snažno nalikuje preminuloj Adelaidi te u konačnici i završava kao ona: postaje Hvostovljeva muza i umire. Štoviše, Angjelina, kao i Ligeja, kopni i umire unatoč dobrome zdravlju. Ligeja gotovo kao da svojom smrću i uskr- snućem želi dokazati svoju premoć nad zemaljskim silama i zakonima, a isto postiže i Angjelina, ali, pretpostavlja se, to čini zbog tuge i neuzvrćene ljubavi. Stalan fokus na psihološke osobitosti protagonista temeljno su obilježje Poe- ove proze, a isto primjećujemo i kod Jorgovanića kojemu su središte interesa psihološka stanja Hvostova i Angjeline. No s Ligejom ne prestaje sličnost izme- đu Poea i Jorgovanića; paralele između motiva Jorgovanićeve pripovijesti i Po- eova tematiziranja smrti lijepe žene mogu se zateći i u najpoznatijem Poeovu lirskom ostvaraju – *Gavranu*. Američki romantičar svoju zloguku pticu smješta na kip božice Palade, simbol mudrosti, čime pridaje težinu iskazu krilatog po- sjetitelja još jednome bezimenom pripovjedaču, dok u Jorgovanića mitološke likove susrećemo u snu koji Hvostovu navješćuje upoznavanje s Adelaidinom dvojnicom te tragični završetak, i to u vidu „kipov[a] božica: miložk[e], kapito- linsk[e], medicejsk[e] Vener[e]“ (Jorgovanić 2002: 157).

Nepobitnim naslanjanjem na svjetsku romantičarsku tradiciju povezi- vanjem motiva duboko nemirnog i opsesivnog čovjeka, vođenog isključivo

13 Još jedna neporeciva sličnost prisutna je u trenutku kada Poeov pripovjedač u umrloj Rowe- ni vidi uskrslu Ligeju, prepoznavši je po kosi „crnj[o]j nego krilo gavranovo o ponoći“ (Poe 1974:119), dok na početku Jorgovanićeve pripovijesti stoji kako je Hvostov „ne htijući oda- vati svojih tajna, prekrivao čelo crnima, kao gavranova krila, vlasi“ (Jorgovanić 2002:155).

strastima nauštrb zdravog razuma, sa smrću voljene i pritom iznimno lijepe žene, Jorgovanić si je priskrbio vodeće mjesto na ljestvici hrvatskih fantastičara u razdoblju romantizma. Naime, upravo je smrt lijepe žene E. A. Poe u svojoj *Filozofiji kompozicije* proglasio najpoetičnijom temom na svijetu, jer u sebi objedinjuje sve elemente koje, prema Poeovom shvaćanju lijepe književnosti, napose poezije, književno djelo treba sadržavati kako bi polučilo željeni učinak. Ljepota je, tvrdi Poe, izvor najintenzivnijeg i najuzvišenijeg zadovoljstva koje oplemenjuje našu dušu, a melankolični ton, izazvan opisima smrti, najlegitimniji je poetski izričaj, jer Ljepota će senzibilnog čitatelja zasigurno rasplakati (Poe 1996: 289-290, 292).¹⁴

Izuzev tog očiglednog preuzimanja „jedn[e] od vitalnih romantičkih arhetipskih situacija“ (Peričić 1999: 324) iz koje proizlazi cjelokupna motivacija djela, opravdanje za oslovljavanje Hvostovljeva lika romantičarskim (anti)junakom u duhu bajronizma također se može pronaći u njegovu odnosu s ostatkom svijeta. Jorgovanićev Hvostov čovjek je sklon mračnim krčmama i tamnim zakutcima koje drugi izbjegavaju, čiji pogled „prodre duboko“, kome je „neumoljiv ukor titrao vazda na njegovih tamnim brci osjenjenih ustijuh“ i koji je „izbjegavao bučna društva, riedko kada polazio kazalište, [a] šetnja na protestantsko groblje kraj Cestijeve piramide, bijaše mu najmilija zabava“ (155). Također, u njegovim se očima lako može nazrijeti tipični romantičarski pesimizam i njemu nadređen pojam *Weltschmerza*, odnosno svjetske boli, s obzirom da neprestano

14 „Onaj užitak koji je u isti mah najintenzivniji, koji najviše uzdiže i koji je najčistiji, nalazi se prema mom uvjerenju u kontemplaciji lijepoga. Doista, kad ljudi govore o Ljepoti, oni zapravo ne misle na kvalitetu, kako se to smatra, već na efekt - ukoliko, oni govore upravo o onom intenzivnom i čistom uzdizanju *duše* - ne uma ni srca - o kojem sam razmatrao, a koje se doživljava prilikom kontemplacije 'lijepoga'. (...) Smatrajući, dakle, Ljepotu svojim područjem, moje sljedeće pitanje odnosilo se na *ton* najviše manifestacije - a posvemašnje iskustvo je pokazalo da je taj ton ton *tuge*. Ljepota, kakva god bila na svom najvišem razvojnem stupnju, neizbježno do suza uzbuđuje osjetljivu dušu. Melankolija je, prema tome, najzakonitiji od svih poetskih tonova. (...) Sada se upitah, ne gubeći iz vida cilj *vrhunske kakvoće*, odnosno savršenstva u svim pojedinostima: 'Od svih melankoličnih tema, koja je, po općem shvaćanju čovječanstva, najmelankoličnija?' Smrt - bio je nedvouman odgovor. 'A kada je', rekoh, 'ova najmelankoličnija tema i najpoetičnija?' I ovdje je odgovor nedvouman, na temelju onoga što sam već razjasnio na podosta stranica: 'Onda kad se najtješnje poveže s Ljepotom: smrt je, dakle, lijepe žene, bez diskusije najpoetskija tema na svijetu - a isto tako je izvan svake sumnje da su usne ožalošćena ljubavnika najprikladnije za tu temu'“ (Poe 1996: 289-290, 292).

govore: „sve je ništa, i ti i ja smo od praha stvoreni, i pravo je da se u prah povratimo“ (154). Hvostovljevi duboki duševni nemir i melankolija svojstveni romantičarskome junaku ispisani su na njegovu licu u obliku „povjest[i] strašne boli“ (155) zbog čega „iztiče se on među drugovi, kao biela vrana med crnima“ (154). On u drugima izaziva strahopoštovanje, mračan je, neshvaćen, ne uklapa se u društvo, ali se ni ne trudi: „Jednom se usudi Čortova, premda na uljudan način, ukoriti ga rad njegove šutnje, nu jedan njegov pogled suzbije ju naviek“ (155). Ne sluša druge koji mu dobrodušno savjetuju da napusti svoju opsesiju jer si njome narušava psihičko i fizičko zdravlje, već predano niže sliku za slikom u uzaludnom pokušaju da ostvari svoju želju, a u prilog njegovu *crnome* karakteru koji sam sebi predstavlja jedini autoritet¹⁵ ide i činjenica da je, nakon što mu je dosadilo studirati „pravoslovje“, otišao „u Berlin slušati medicinu“. No ubrzo je i od toga odustao zaljubivši se u egzotičnu Adelaidu, „pjevačicu chansonetta, Parižkinju neobično sitnih nožica i ručica“ (154). Upravo je ona, točnije njezina smrt, pokretač Hvostovljeva „unutarnjeg pakla“ (Bobinac 2012: 256) u kojem će na kraju izgorjeti djevojka nalik Adelaidi, ali i on sam. Taj će senzibilni umjetnik molbe svoje izmučene duše pokušati uslišiti slikanjem pokojnice na odru, ali njegov tipično romantičarski pokušaj bijega od surove stvarnosti u svijet umjetnosti ne samo da neće uroditi plodom, već će zajedno s njime u smrt povući i presliku njegove prve ljubavi. Štoviše, Hvostov kao umjetnik (slikar) čiji osobni doživljaji oblikuju stvarnost likova u priči, a u konačnici i njihovu sudbinu, može se čitati i kao primjer romantičarskog genija (njem. *das Genie*) koji svojom kreativnošću i osobnom vizijom može unaprijediti svijet oko sebe, ali ga i prkosno uništiti ukoliko se nađe u sukobu sa okolinom.

Hvostovljeva svjesna i namjerna odijeljenost od ostatka (racionalnog) svijeta vidljiva je u njegovim snovima koji funkcioniraju kao predskazanja budućih događaja, ali i u njegovoj, karakteristično romantičarskoj, sklonosti praznovjerju. Naime, tu noć kada mu Angjelina pristane biti modelom za sliku, Hvostov „zaspi teškim snom i u snu mu se prikaže Adelaida na anđeoskih krilih, dirajuć

15 Opis Hvostovljeve osobnosti ukazuje na iznimnu sličnost s Heathcliffom, već spomenutim protagonistom *Orkanskih visova*, koji je isto tako opsesivan poput Hvostova, ali dok u svojoj bizarnoj opsesiji zloćudni Heathcliff zlostavlja sve oko sebe, izravno ili neizravno prouzročujući njihovu propast ili smrt, Hvostov je ipak mekša srca.

mu blagoslovno prsti čelo“ što on po buđenju protumači „dobrim znakom“ (164). Dalje, tipično bajronovski, „prema ženama vladao se on hladno“, no svejedno je u njima pobuđivao duboko zanimanje, stoga su „[n]jihove oči bludile sa strahom preko njegovog blijedog lica“. Hvostovljeva zagonetnost i privlačnost izbija iz čitava njegova bića, stoga njegovu glasu, koji autor predstavlja kao jedan od glasova „osobite vlasti, koji nas savladaju čim ih čujemo“, već pri prvome susretu „ne može da odoli“ čak niti čedna Angjelina (162) koja, čuvši njegovu tužnu priču, ubrzo podliježe tipično romantičarskom, fatalnom magnetizmu, osjećajući „da bi se tomu čovjeku mogla sasvim podati, i da ju silne niti k njemu vuku“ (165).

Kroz nju, lik nesretne Adelaidine dvojnice koja neizbježno postaje žrtvom tragične sudbine, Jorgovanić je uspješno dočarao romantičarski koncept strastvenih likova koji, kako se čini, kroz čitavo svoje postojanje plešu na rubu smrti kojoj se naposljetku, radi ostvarenja vlastitih, dakako, umjetničkih ideala, dobrovoljno i predaju. Njezina je cjelokupna pojava u kontekstu Hvostovljeve manične želje za stvaranjem specifičnog umjetničkog djela bizarna od svoga početka pa sve do samoga kraja. Angjelinin lik u potpunosti učvršćuje romantičarsku klasifikaciju Jorgovanićeve djela, a višekratno spomenuto ispreplitanje sna i jave i utjecaja podsvijesti na život likova koji pobuđuju osjećaj straha i groze na njezinu primjeru postaju gotovo opipljivi. Osim na temelju svoga izgleda, Angjelina na pokojnu Adelaidu podsjeća i prilično sličnim imenom, a, prisjetimo se, autor njezinu sudbinu s onom opsesivnoga ljubavnika prvi put isprepliće zahvaljujući zagonetnome glasu koji mu se obraća u snu. Za njezin san koji prikazuje „dva mirtina busa“ (164), crna poput baršuna na odru na kome pozira i koja niču iz njezina i Hvostovljeva srca u zajedničkome grobu, Pogačnikova tvrdi da je povezan s motivom predestinacije, odnosno da ukazuje na Angjelininu „vlastitu, skorašnju, smrt“ (1999: 345).

Ništa manje sugestivan nije niti Hvostovljev posljednji san u kome vidi sjajnu, netom procvalu ružu na grobu, ali je zabunom poistovjećuje s umrlom Adelaide, kako u snu tako i na javi.¹⁶ Iz činjenice da pred njime zapravo leži

16 Hvostov po buđenju ne vjeruje sam sebi kada ugleda mrtvu djevojku pred sobom te pomisli da je to Adelaide, međutim je riječ o Angjelini koja je počinila samoubojstvo. Sličnost s Poeovom *Ligejom* ovdje je iznimno velika, s obzirom da i Poeov pripovjedač dolazi u dvojbu oko identiteta žene na odru.

mrtva Angjelina posve se jasno nameće zaključak kako je Jorgovanić tim snom u čudnovatoj maniri nagovijestio Hvostovu, ali i čitatelju, što će se s njome u djelu uistinu zbiti. Njezin je život žalostan i bolan u sličnoj mjeri kao i Hvostovljevi; bez oca umjetničke duše ostala je jer je on zahvaljujući svojoj neobuzdanoj čući završio iza rešetaka, a majka, „prosta pijanica“ (Jorgovanić 2002: 165), tjera je da (zajedno s mlađim bratom) zarađuje novac sviranjem, ne prežući ni od impliciranog podvođenja vlastite kćeri: „mlada djevojka, pa ne zna više od šest franaka zaslužiti? Ja sam zaslužila i dvadeset u tvojih godina“ (159). Ne iznenađuje zbog toga da Angjelinu majka, bez njezina znanja, obećava *signoru* Tedeschu koji je po svaku cijenu želi za model: „Slušaj dakle, ja sam mu te obećala za dvanaest lira na dan, razumije se ‘nudo’“ (159). Čedna Angjelina, zgrožena majčinim činom, plačući odbija pozirati naga, na što je majka ošamari. Ona je prava romantičarska junakinja - bespomoćna djevojka nad kojom se nadvija oblak užasa i smrti, ali istovremeno je i utjelovljenje onoga što Barac naziva „čudnim i nastranim djevojkama, koje doživljuju neobičnu sudbinu, unesrećujući ili sebe ili druge“ (1952: 55). Angjelinino samoubojstvo rezultat je, prije svega, njezine želje da svojim postupkom pomogne ljubljenoj Hvostovu ostvariti njegov cilj da naslika pokojnu ljubav na odru, no smrt je za nju i spas od gubitka časti koji smatra jednako neprihvatljivim kao i neposluš majci. Tim se događajem, kao i smrću potonjega lika, ostvaruje vrlo važan koncept¹⁷ u romantičarskoj književnosti s fantastičnim elementima: sveprožimajuća atmosfera ispunjena nelagodom, strahom i nagrizajućim „strašn[im] čuvstvo[m]“ (Jorgovanić 2002:168) iz crnih se slutnji preobražava u stvarni osjećaj užasa nakon doživljene strahote. Za Hvostova, to je otkriće da se Angjelina ubila te da je to učinila upravo zato da mu podari žarko željeni (mrtvi) model, dok se čitatelja po završetku priče prepušta borbi s osjećajima čuđenja i žalosti zbog tragične smrti glavnih likova.

17 Ann Radcliffe, jedna od najznačajnijih predstavnica engleske gotičke i romantičarske književnosti, u svome eseju *Nadnaravno u književnosti* (*On the Supernatural in Poetry* 1826.) upućuje na razliku između koncepata koje podrazumijevaju književnoteorijski pojmovi *horror* i *terror* (užas i jeza). Radcliffe tvrdi da osjećamo užas (*horror*) dok svjedočimo strašnim, krvavim i nasilnim događajima ili njihovim posljedicama, dok jezu (*terror*) osjećamo iščekujući možebitni strašan ili nasilan čin. Jeza potiče maštu čitatelja, dok užas ne ostavlja mjesto maštanju. Radcliffe je u svojim romanima prednost davala motivima koji izazivaju jezu (*terror*), umjesto prizorima eksplicitnog nasilja (*horror*).

Strašna čuvstva (horror, terror, the sublime), kako likova tako i čitatelja, temelj su romantičarske poetike. U predgovoru *Lirskih balada (Lyrical Ballads)*, zbirke pjesama koju je napisao sa S. T. Coleridgeom, William Wordsworth definira poeziju kao „spontano prelijevanje snažnih čuvstava“ („*the spontaneous overflow of powerful feelings*“ 2000: 250). Friedrich Schlegel pak, u *Razgovoru o poeziji (Gespräch über Poesie)* romantičnoj umjetnosti pripisuje čežnju za beskonačnim kao najsnažniji osjećaj od svih, pri čemu fantastično predstavlja modus kroz koji se beskonačnome (vječnoj ljubavi i svetoj ispunjenosti) najlakše možemo približiti (122). Razumljivo je da su romantičari u svojoj težnji za transcendencijom kroz sentiment prednost davali lirici, no i prozna su djela gotovo u pravilu težila inkorporirati elemente fantastičnoga. Na sjecištu tih težnji nalazi se motiv umiruće ili mrtve ljubavi. Ljudska tjelesnost osujećuje potragu za vječnim, uslijed čega su životi romantičarskih likova nužno obilježeni osjećajima čežnje, neispunjenosti i vječne potrage za smislom koja zbog prirode ljudskog života mora ostati nedovršena. Ostvarenje čežnji za beskonačnim moguće je stoga samo nakon smrti, pa Hvostov zbog toga savršenu sliku uspijeva naslikati tek nakon što Angjelina za to žrtvuje vlastiti život. Ali slika ni tada ne ostaje za vječnost; naprotiv, i slika i slikar doslovno i metaforički izgaraju u plamenu snažnih i teških čuvstava koji započinje na odru mrtve ljepotice, a ljubav na ovome svijetu ostaje nedostižna za oboje. Slično tome, Coleridge piše *Kubla Khan* – pjesmu koju inzistira zvati fragmentom – pod utjecajem opijuma koji mu omogućuje stvaranje umjetničkoga djela. Pisanje pjesme osujetio je iznenadni posjet nakon koga Coleridge više ne pronalazi inspiraciju za dovršenje pjesme u duhu u kojemu je započeo (2000: 439-440). Time inspiraciji pripisuje božansko (ili barem nadnaravno) podrijetlo odjekujući Schlegelove ideje o težnji ka beskonačnome, kao i činjenicu da je ono nedostižno na ovome svijetu. Istodobno se prisjeća kako je u jednoj svojoj viziji vidio tamnopolu djevojku s cimbalom¹⁸ te zaključuje kako bi uspio dovršiti pjesmu samo da može u sjećanje prizvati zvuk njezine glazbe. Djevojka očigledno predstavlja muzu

18 „A damsel with a dulcimer / In a vision once I saw: / It was an Abyssinian maid / And on her dulcimer she played, / Singing of Mount Abora. / Could I revive within me / Her symphony and song, / To such a deep delight 'twould win me, / That with music loud and long, / I would build that dome in air,“ (Coleridge 2000: 441).

pjesništva, utjelovljenu umjetničku inspiraciju, kao što Angjelina, djevojka s guslama, i slijepi dječak potiču slikarevu maštu i inspiriraju ga svojom pojavom i glazbom, podsjećajući ga na umrlu ljubav. U oba slučaja jasna je ideja kako romantična umjetnost mora biti inspirirana snažnim osjećajima koji se počesto protive razumu, ali i (društvenoj ili poetskoj) formi.

5. Zaključak

Preostaje zaključiti kako Jorgovanićeva pripovijest „Ljubav na odru“ nadilazi nacionalne značajke hrvatskoga romantizma te u svojoj osnovi predstavlja sjajan primjer romantičarske proze koja njezina autora stavlja uz bok prvacima engleskog, američkog i/ili njemačkog romantizma. Detaljnija analiza motiva i tema koji dominiraju Jorgovanićevom pripoviješću svjedoči o postojanju snažnih odjeka europske i američke književnosti u njegovu tekstu, upućujući na transnacionalnu odliku Jorgovanićeve proze i ukazujući na, ipak još nedovoljno istražen, kontakt hrvatske književnosti sa zapadnoeuropskom i američkom, što predstavlja vrijedan pravac istraživanja.

Conclusion

It remains to be concluded that Jorgovanić's short story "Love at a Deathbed" transcends the national boundaries of Croatian Romanticism and represents an excellent example of Romantic fiction at par with the champions of English, American and/or German Romanticism. A detailed analysis of the motifs and themes that dominate Jorgovanić's short story points to strong influences and echoes of European and American fiction in his text, suggesting the transnational quality of Jorgovanić's fiction. In addition, the paper opens up a venue for further research of literatures in contact, specifically the contacts between Croatian and Western literature and the influence of the latter over the aforementioned.

ROMANTIC ELEMENTS IN RIKARD JORGOVANIĆ'S SHORT STORY "LOVE AT A DEATHBED"

ABSTRACT

The paper analyses Jorgovanić's short story "Love at a Deathbed" as an example of European Romanticism. The dominant themes and motifs, such as the protagonist who is a Byronic hero, deep and conflicting emotions, love and death of beautiful young women and the immersion into the transcendental go far beyond the scope of Croatian Romanticism which is marked by the awakening and strengthening of national feelings and identity. In addition, the short story abounds with similarities to canonical texts of Romantic literature, such as S. T. Coleridge's "Kubla Khan" and E. A. Poe's "Ligeia", so numerous that they can hardly be interpreted as accidental. Rather, they point to literatures in contact, a relatively uncharted area when it comes to contacts between Croatian and Western, especially anglophone literature.

Keywords: Romanticism, Rikard Jorgovanić, E. A. Poe, Byronic hero, literatures in contact.

Literatura

- Abrams, M. H. (1960): *The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition*. London: Oxford University Press.
- Barac, Antun. (1952): „Hrvatska novela do Šenoine smrti“. U: *Rad JAZU. Knjiga 290*. Zagreb, JAZU: 5-64.
- Bloom, Harold i Lionel Trilling. (1973): *Romantic Poetry and Prose*. New York, London, Toronto: Oxford University Press.
- Bloom, Harold. (1971): *The Visionary Company: A Reading of English Romantic Poetry*. London: Cornell University Press.
- Bobinac, Marijan. (2012): *Uvod u romantizam*. Zagreb: Leykam international d.o.o.
- Curran, Stuart (ed.). (1998): *The Cambridge Companion to British Romanticism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coleridge, Samuel Taylor. (2000): „Kubla Khan“. U: *The Norton Anthology of English Literature*. 7th ed. Vol. 2. Ur. M. H. Abrams i Stephen Greenblatt. New York: Norton: 439-441.

- Čegec, Branko. (2003): „Rikard (Flieder) Jorgovanić“. U: *Dada*. Ur. Branko Čegec. Zagreb: Meandar: 195-197.
- Flitter, Derek. (2005): „Spanish Romanticism“. U: *A Companion to European Romanticism*. Ur. Michael Ferber. Oxford: Blackwell Publishing: 276-292.
- Jelčić, Dubravko. (2002): *Hrvatski književni romantizam*. Školska knjiga, Zagreb.
- Jorgovanić, Rikard. (2002): „Ljubav na odru“. U: *Izabrana djela*. Prir. Miroslav Šicel. Zagreb: Matica hrvatska: 152-170.
- Kremer, Detlef. (2003): *Romantik*. Stuttgart: Metzler.
- Peričić, Helena. (1999): „Neke književnokomparativističke asocijacije nad djelom R. Jorgovanića“. U: *Dani hvarskog kazališta: Hrvatska književnost od preporoda do Šenoina doba*. Književni krug: Split: 319-336.
- Poe, Edgar Allan. (1974): „Ligeja“. Prev. Nada Šoljan. U: *Crni mačak*. Prir. Sonja Bašić. Školska knjiga: Zagreb: 106-119.
- Poe, Edgar Allan. (1996): „Filozofija kompozicije“. Prev. Ivan Slamnig. U: *Gavran / Edgar Allan Poe*. Ur. Zlatko Crnković. Biblioteka Fibula: Zagreb: 286-299.
- Pogačnik, Jagna. (1999): „Fantastična proza Rikarda Jorgovanića“. *Dani Hvarskoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*. Knjiga 25. Književni krug: Split: 337-350.
- Pogačnik, Jagna. (2001): „Kratke upute za *shopping* u prodavaonici tajni“. U: *Prodavaonica tajni*. Zagreb: Znanje: 5-10.
- Radcliffe, Ann. (2006): „On the Supernatural in Poetry“ [1826.]. U: *Gothic Readings: The First Wave, 1764-1840*. Ur. Rictor Norton. London: Continuum: 311-316.
- Riasanovsky, Nicholas V. (1992): *The Emergence of Romanticism*. New York: Oxford University Press.
- Ribbat, Ernst. (1996): „Die Romantik: Wirkungen der Revolution und neue Formen literarischer Autonomie“. U: *Geschichte der deutschen Literatur. Vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Band I/2*. Hrsg. von Viktor Žmegač. Königstein/Taunus: Athenäum: 92-215.
- Schlegel, Friedrich. (1800): „Gespräch über die Poesie“. U: *Athenaeum. Eine Zeitschrift von August Wilhelm Schlegel und Friedrich Schlegel*. Bd. 3. Berlin: 58-128 i 169-187. Internet. 1. ožujka 2015.
- Solar, Milivoj. (2003): *Povijest svjetske književnosti*. Zagreb: Golden marketing.
- Solar, Milivoj. (2006): *Rječnik književnoga nazivlja*. Zagreb: Golden marketing.

- Šicel, Miroslav. (2002): „Rikard Jorgovanić“. U: *Rikard Jorgovanić. Izabrana djela. Stoljeća hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska: 9-26.
- Todorov, Cvetan. (1987): *Uvod u fantastičnu književnost*. Rad: Beograd.
- Wordsworth, William. (2000): „From Preface to Lyrical Ballads, with Pastoral and Other Poems“ [1802.]. U: *The Norton Anthology of English Literature*. 7th ed. Vol. 2. Ur. M. H. Abrams i Stephen Greenblatt. New York: Norton: 239-251.
- Wu, Duncan. (2001): *A Companion to Romanticism*. Oxford: Blackwell.

Sandina Herić

SVEMOĆNA MAJKA: PROBLEMATIKA ODNOSA MAJKE I KĆERI U ROMANU *PIJANISTICA* ELFRIEDE JELINEK

SAŽETAK

U radu se analizira problematika odnosa majke i kćeri na primjeru romana *Pijanistica* Elfriede Jelinek. Posebno se karakterizira ljudska seksualnost (u kontekstu dominacije jednog spola) i društvena hijerarhija izražena u odnosu nastavnik – učenik i majka – kćer.

Ključne riječi: majka, kćer, moć, majčinska ljubav, muzika, seksualnost

Satira, sarkazam i ironija samo su neke od glavnih karakteristika u tekstovima¹ Elfriede Jelinek, a očituju se u njenoj kritici interpersonalnih odnosa, posebno odnosa majke i kćeri u romanu *Pijanistica* (1983). Jezičkim perfekcionizmom i originalnošću autorica opisuje krajnje morbidan i nehuman odnos majke i kćeri. Jelinek svoj pristup problemu odnosa majke i kćeri u romanu *Pijanistica* temelji na konceptu društva u kojem je ideja individualizma samo iluzija i zato proizvodi deformirane ljude. Ilustracijom odnosa majke i kćeri Jelinek upravo želi razotkriti najosjetljivija mjesta u strukturi društva i životu uopće. Svojim socijalnim analizama Jelinek pokazuje da su u pitanju bipolarnost nasilja i ugnjetavanja.

Eksploatacija i nasilje jesu karakteristike odnosa majke i kćeri i malograđanskog Beča kao predstavnika kapitalističkog društva. U ovom kontekstu Jelinek na svojstven način osvjetljava deformirani odnos majke i kćeri, nastao kao rezultat procesa socijalizacije, u kojem najvrijedniji aspekti života, kao što

1 Npr. *Die Liebhaberinnen* (1975) ili *Lust* (1989)

su npr. ljudski odnosi, ljubav, muzika – postaju sredstva agresije, moći i ugnjetavanja (Lackner 2003: 128 sqq.).

Likovima Elfriede Jelinek nedostaje doza ljudskosti, posebno zbog izvjesnih odnosa moći u društvu, gdje se ljudi prikazuju i žive kao marionete, bez mogućnosti razmišljanja i odlučivanja (Kern 2008:85).

Roman *Pijanistica* vrlo je jednostavne strukture. U prvom dijelu (str. 7–113) prikazan je odnos profesorice klavira tj. glavne protagonistkinje Erike Kohut sa njenom majkom, dok u drugom dijelu (str. 115 – 285) preovladava odnos prema učeniku i *ljubavniku* Walteru Klemmeru. Auktorijalni pripovijedač pripovijeda besramno i nemilosrdno. Pripovijedač ne pokazuje saosjećanje ili simpatije za protagoniste, te ne odobrava uvid u njihovu unutrašnjost. On također sprječava rađanje simpatije kod čitatelja, jer su likovi predstavljeni kao vrste / tipovi (Kern 2008: 65 sqq.).

Jedna od tema kojoj Jelinek posvećuje posebnu pažnju jeste majka kao utjelovljenje nesebične i božanske ljubavi. Majci, koja daruje život, hrani, odgaja i štiti svoje dijete, Jelinek suprotstavlja jedan sasvim drugi tip majke. Majka kakvu Jelinek prikazuje jeste zla svemoćna majka, koja ovladava svim sredstvima moći i potčinjavanja kćerke Erike. Pošto u romanu majka nema ime, ona ustvari nije individualna, već je samo *Majka*:

Majka bi joj s obzirom na dob mogla biti baka. (Jelinek 2005:2)

Prema tome, ona istovremeno zastupa generacijski slijed majčinske skrbi tj. majku i baku. Majka u romanu *Pijanistica* liči na parodiju samog shvatanja pojma majke, i ona ustvari djeluje kao negativan model majke ili kao arhetip maćehe. Kćerka Erika njeno je vlasništvo, i shodno tome dominira doslovno njenom dušom i tijelom:

Ali njena se majka [...] prilijepila za nju poput čička ili pijavice što prenosi zarazu. Majka joj siše koštanu srž. Ono što Erika saznaje krišom promatrajući druge njena majka odavno zna, a što Erika doista jest, genij, i to najbolje zna njena mama, koja svoje dijete poznaje izvana i iznutra. Ko traži, taj nađe odurne stvari za koje se potajice nadao da će ih naći. (Jelinek 2005:54)

Majka u romanu *Pijanistica* želi apsolutnu moć i ne tolerira ničija uplitanja. Ona je svog muža i Erikinog oca spremila odavno u duševnu bolnicu, a kasnije i u grob. Niko drugi ne smije prodrijeti i narušiti ovaj odnos majke i kćeri:

Majka ne želi postati mladenkina majka. Zadovoljit će se statusom obične majke. (Jelinek 2005:6)

Majka je protiv moguće Erikine udaje u tako kasnim godinama, jer se po njenu mišljenju njezina kći ne bi nikada nikome mogla podrediti. Ona je takva kakva jest. Erika ne bi trebala naći partnera, zato što po prirodi nije prilagodljiva. A i nije baš u cvijetu mladosti. Ako ni jedan od partnera nije spreman popustiti, brak nema izgleda. Radije ti ostani ono što jesi, kaže majka Eriki. Napokon, majka je ta koja je od Erike stvorila ono što jest. (Jelinek 2005: 7)

U strahu da će izgubiti kćer i ostati sama, Majka svim sredstvima pojačava Erikinu ovisnost i djetinjastu nesamostalnost. Izvorna majčinska funkcija mutirana je na takav način, da ona kao majka još uvijek kontrolira svaki aspekt života svoje (odrasle) kćeri. Ona je ta koja ostaje kod kuće i priprema obroke, vodi brigu o održavanju stana i finansijskim sredstvima: *domaćica, koja o svemu vodi računa* (Jelinek 2005:9). Majka također kontrolira šta Erika oblači:

Kupnju majka ne može uvijek spriječiti, no o onome što će njena kći nositi može bezgranično odlučivati. Majka tako određuje u čemu će Erika izići iz kuće. Takva mi danas ne ideš van, odlučuje majka, koja se boji da bi Erika s nepoznatim muškarcima mogla otići u nepoznate kuće. I sama je Erika odlučila nikada ne odjenuti haljine iz svog ormara. Majčina je dužnost pomoći joj u donošenju odluka te spriječiti krive odluke. Onda poslije ne mora mukotrpno liječiti rane, jer je unaprijed onemogućila bilo kakvo ozljeđivanje. Majka će radije osobno ozlijediti svoje dijete, a zatim nadzirati zarastanje rana. (Jelinek 2005:5)

Erika i njena majka imaju autodestruktivan odnos. Konvencionalne uloge majke i kćeri nalik su na odnos subjekt – objekt. Majka je opisana kao tiranin i

diktator. Ovakav odnos neminovno završava verbalnim i fizičkim konfliktima, npr. svađom zbog kupovine haljine:

Ti, gaduro, gaduro jedna, urla Erika na sebi nadređenu instanciju i poput pandži zabija nokte u majčinu tamnoplavo obojenu kosu s prst izraslim sjedinama. [...] Bijesno majku vuče za kosu. Majka jauče. Kada je prestala vući, Eriki su ruke pune pramenova, koje nijemo i u čudu promatra. (Jelinek 2005:4)

Majka strahuje od Erikina oblačenja. Erika bi na taj način mogla privući neželjenu tj. mušku pažnju. Čak i u tom, naizgled površnom području svog života, Erika ne može uživati u svojoj ženstvenosti. Rizik od privlačenja muške pažnje znači i potencijalni gubitak Erike (Baumgartner 2002: 46 sqq.). Već u uvodnom dijelu ravnoteža moći između majke i kćerke prikazuje se satirički naglašenim poređenjima, tako što o majci saznajemo da je „inkvizitor i streljački vod u jednoj osobi“ (Jelinek 2005:7), a kćerka Erika je *Kind* (Jelinek 2005:7) odnosno *dijete*, iako je već žena srednjih tridesetih godina i profesorica klavira na bečkom Konzervatoriju:

Učiteljica glasovira Erika Kohut banula je poput vihora u stan u kojem živi s majkom. Majka od dragosti zove Eriku svojim zvrkom, jer se njeno dijete ponekad kreće nevjerovatnom brzinom. Ono nastoji pobjeći majci. Erika se bliži četrdesetj. (Jelinek 2005: 2)

Ironijom i humorom Jelinek opisuje njihovu usku povezanost. Njihov odnos nekada djeluje kao da su sijamski blizanci, npr. kada majka i kći odlaze u šetnju. No, ono što izvan kuće djeluje kao prijateljstvo između majke i kćerke, ustvari je unutar četiriju zidova tzv. majčinske pećine odnos moći i potčinjavanja, parazitskog iskorištavanja ili pak oblik groteskne simbioze majke i kćeri (Baumgartner 2002: 46 sqq.). Naime, gospođe Kohut žive kao bračni par i spavaju u bračnom krevetu. Vrhunac ovog simbiotskog odnosa predstavlja scena incestne prirode, u kojoj Erika napada svoju majku, istovremeno ispoljavajući kako ljubav, tako i mržnju prema njoj:

Pritišče vlažne usne o majčin obraz, držeći majku u čeličnom zagrljaju kako se ne bi mogla braniti. Erika je na nju legla najprije polovicom tijela, a potom s tri četvrtine, jer se majka počela ozbiljno tući i mlatarati rukama oko sebe. Iz-bezumljeno mašući glavom, pokušava se oteti Erikinim usnama zašiljenim u poljubac to je napadaju čas slijeva, čas zdesna. Divlje mlatara glavom ne bi li izbjegla djetetove poljupce pa njihovo hrvanje sličí ljubavnoj borbi, cilj koje nije orgazam, već majka po sebi. Majka kao osoba. Ta se majka odlučno bori protiv djetetova zagrljaja. Uzalud, jer Erika je jača. Poput bršljana što se penje po zidovima stare kuće Erika se obavlja oko majke, koja sasvim sigurno nije isto što i stara, ugodna kuća. Erika sisa i glođe veliko tijelo kao da bi se u njega najradije uvukla i sakrila. Priznaje majci da je voli, ali majka joj ne uzvraća istim riječima, tj. ne kaže da i ona nju voli, ali neka Erika izvoli prestati! Smjesta! Majka se ne može obraniti od tog Erikina vihora osjećaja, iako je pomalo polaskana. Osjeća se kao da joj netko udvara. Osnovni je preduvjet za ljubav da vam netko podiže cijenu jer želi isključivo vas. Erika je zagrizla u majku i ne pušta je. Majka se počinje braniti i udara Eriku. Što je Erika više ljubi, majka je jače tuče, prvo, kako bi se zaštitila i drugo, kako bi od sebe odgurnula dijete koje je izgubilo kontrolu nad sobom, iako nije pilo. Majka urliče sve jače: Prestani! Energično naređuje Eriki da prestane. Erika nesmanjenom žestinom juriša na majku prekrivajući je poljupcima posvuda po tijelu. Usput je udara, ali zato što očekuje majčinu reakciju, a ne zato što bi je željela kazniti. No majka to shvaća kao zlu namjeru pa joj prijete i psuje ju. Majka su i kći zamijenile uloge, jer pravo je na udarce dosad imala majka; ona odozgo ima bolji pogled na dijete. Majka smatra da se mora odlučno braniti protiv paraseksualnih napada svog potomka, pa naslijepo dijeli pljuske u mraku. Kći silom miče ruke kojima je majka zakrilila lice i u kriptoseksualnoj je namjeri ljubi po vratu, ta čudnovata i nevjesta ljubavnica. Majka, koja također nikada nije imala priliku steći profinjeniju ljubavnu pouku, koristi se krivom tehnikom i svom se snagom rita. Majčino je staro tijelo već poprilično izmučeno. Erika majku doživljava isključivo kao tijelo, a ne kao majku. Zubima je posvuda grize. Ljubi je i ljubi. Ljubi je divlje. Majka govori da je to što kći, koja je izgubila kontrolu nad sobom, izvodi s majkom prava svinjarija. No to joj ne po-

maže — desetljećima je nitko nije ovako ljubio, a bit će toga još! Po njoj i dalje pljušte poljupci, sve dok kći, iscrpljena, nije klonula i ostala ležati na majci. Djetetove suze kaplju na majčino lice, a majka poput bagera gura sa sebe dijete pitajući ga je li poludjelo. (Jelinek 2005: 121-122)

Elfriede Jelinek romanom *Pijanistica* mijenja ustaljeni pojam majčinske ljubavi tako što mu daje jedno sasvim drugo značenje. Svetinju majčinske ljubavi Jelinek razotkriva kao puki materijalizam i oblik moći. U romanu *Pijanistica* Jelinek majčinsku ljubav predstavlja kao osjećaj samointeresa i eksploatacije, ali ne i kao majčinske požrtvovanosti i ljubavi. Erikina majka ne posjeduje ništa od onih obilježja koje u sebi sadrži pojam majčinske ljubavi: ona nema nikakvih majčinskih karakteristika, ona je u suštini hladna i proračunata. Osjećaji ne postoje. Ona se ne raduje kćerki, jer i pohvala i divljenje služe samo za ostvarenje jednog cilja: finansijska korist. Kćerka je njen investicijski plan za budućnost. Da bi osigurala svoju budućnost, majka provodi strogi plan obrazovanja. Retrospektivnim pripovijedanjem prikazuje se kako majka na nemilosrdan način dresira svoju kćer da postane pijanistica:

Da postane svjetski poznata pijanistica, to bi, eto, bio majčin ideal! Kako bi se dijete moglo u svijetu intriga probijati na svom putu, majka na svakom uglu zabija putokaze, a s njima i Eriku, ako Erika dovoljno ne vježba. Majka upozorava Eriku na zavidnu hordu, koja će uvijek pokušavati razoriti ono što netko postigne i koja je gotovo uvijek muškog roda. Ne daj se smesti na svojem putu! Ni na jednoj stubi na koju se popne Eriki nije dopušteno odmoriti se. Ne smije se, onako zadihana, nasloniti na cepin, jer mora nastaviti dalje. Na sljedeću stubu. Životinje iz šume opasno su joj se približile i prijete joj da će i nju pretvoriti u životinju. Na tom putu suparnici Eriku pokušavaju navući na hridi pod izgovorom da joj žele pokazati kakav se pogled pruža odatle. Ali kako se samo lako možeš survati s takvih stijena! Majka joj tu provaliju vrlo zorno opisuje, kako bi se dijete što bolje čuvalo pada. Svjetska je slava, koju većina neće moći postići, samo gore, na vrhu. Gore puše hladan vjetar koji kao da šumi kako je umjetnik uvijek sam. Dok je god Erikina majka živa i može određivati njenu budućnost, za dijete dolazi u obzir samo jedna stvar: svjetski vrhovi. (Jelinek 2005: 13)

Na ovom primjeru autorica demonstrira pogrešan cilj odgoja i obrazovanja pod čvrstom dirigentskom palicom Majke Kohut. Muzičku karijeru Erika ne započinje zbog ljubavi prema muzici, već zbog majčinih ambicija. Muzika joj se nameće, jer je umjetnost sredstvo socijalnog napretka. Umjetnici imaju poseban status i mogu prevazići klasne barijere. Kćerka i njen talent sredstvo su za postizanje slave i finansijske sigurnosti majke (Baumgartner 2002: 52). Neurotskom prisilom pomoću koje Majka provodi svoj plan obrazovanja izražena je u stalnom tjeranju Erike da postigne najbolje uspjehe i razvijanju paranoidnog straha prema muškarcima. Rezultat ovakvog tipa obrazovanja i odgoja je usamljenost, Erika nema prijatelja, njen jedini prijatelj je *Majka*:

Svom snagom majka povlači konopce njenih ljestvi. (Jelinek 2005: 32)

Kćerka svjesno ne doživljava to zatočeništvo, jer je ona ta kojoj se dive: Pijanistica. S velikom dozom ironije Jelinek na ovom primjeru pokazuje šta znači majčinska ljubav i kakve posljedice umjetničko obrazovanje ostavlja na Eriku. U cijelom romanu muzika se ni jedanput ne vrednuje na pozitivan način. Kompozitori se omaložavaju, a muzički instrumenti postaju instrumenti za mučenje. Sarkastično, autorica opisuje zvuk muzike nazivajući je *otrovni plin* (Jelinek 2005:14). Zbog toga Erika podliježe kako umjetnosti, tako i majci. Njena dvostruka potčinjenost prikazana je na vizuelan i ironičan način:

U notni je sustav Erika upregnuta od najranijeg djetinjstva. Pet crnih crta određuje njen život otkako zna za sebe. Ne smije misliti ni na što drugo osim na tih pet crnih crta. Taj raster, i njena majka s njim, ispleo je oko nje tako nepoderivu mrežu propisa, uredaba i preciznih naredbi da se osjeća kao smotana šunka što čvrsto stisnuta u mrežici visi u mesnici. (Jelinek 2005: 100)

Jedan od načina upotrebe sile u svojstvu odgojnih ciljeva jeste i način kojim se autorica koristi jezikom:

U pubertetu Erika živi u potpunoj zaštićenosti kućnog rezervata. Zaštićena je od svih vanjskih utjecaja i iskušenja. Zaštićena je od zabave, ali ne i od posla. Majka i baka uza se uvijek imaju oružje. Njih su dvije

prava ženska brigada, koja Eriku štiti od muških lovaca što posvuda vrebaju i koja je, u slučaju potrebe, dotičnog lovca spremna i vlastoručno kazniti. Obje se stare žene, čiji su spolni organi potpuno zakržljali, bacaju pred svakog muškarca kako se on ne bi probio do njihove srne. Njihovu mladunčetu ne smije ništa nauditi, ni ljubav, a pogotovo ne užitak. Stidnim usnama ukrućenim kao da su od kremenca, poput umirućeg jelenka što otvara i zatvara obamrla kliješta, škljocaju zrakom uz rezak zvuk, no ništa ne mogu uhvatiti. Zato se drže mladog mesa svoje kćeri i unuke i polako je razdiru na komade, hraneći se njenom mladom krvlju, a sve samo zato da ne bi došao netko drugi i pokvario je. (Jelinek 2005: 18)

Motiv grabljivca, u ovom slučaju *jelenak*, kasnije ptica grabljivica *Habicht Mutter* i *Bussard Omutter* (Jelinek 2008: 38) metaforički označava osakaćenost kćerke. Grabljivica *Majka* polako jede svoju kćer i krade njen identitet.

Ralph Poole (1998) upoređuje Majku Kohut s vampirom, koja Eriki isisava i posljednju životnu snagu (Baumgartner 2002: 48). Erika ne može postojati bez majke, upravo zbog toga što je stalno uz nju kao *pijavica* (Jelinek 2005: 40). Bez majke ona nema oslonca i izgubljena je, upravo zbog toga što se nikada nije uspjela odvojiti od majke i razviti sopstveni identitet (Lackner 2003: 128). Međutim, Erika se dobro osjeća u tom majčinskom kavezu, iako se ponekad pokušava pobuniti i pobjeći iz toga kaveza. Takvo stanje neminovno izaziva konfliktne situacije između majke i kćerke. Simbiozni odnos između Erike i njene majke je poremećen i Erika se ne može u potpunosti identificirati sa svojom majkom.

Citirani odlomak otkriva još jednu pikantnu temu: majčinski strah od kćerkine seksualnosti. Majka je čuvar kćerkine seksualnosti, često iz straha, ali i iz ljubomore. Majka pokušava natjerati Eriku na odricanje od seksualnih potreba. Najprije zbog samointeresa i ljubomore na mladoliko tijelo svoje kćeri, majka u romanu *Pijanistica* pokušava na sve načine uništiti normalan seksualni razvoj svoje kćeri. Kao biljka u plasteniku, Erika je spriječena da uspostavi odnose s vanjskim svijetom. Ona je poput insekta zarobljenog u smoli. Ona je ukočena, ne može se slobodno kretati i ne posjeduje osjećaje:

Njih su dvije zatvorene pod staklenim zvonom, Erika u svojim finim krpicama i njena mama. Zvono se može podići samo ako ga netko na

vrhu uhvati za staklenu kuglicu i podigne. Erika je poput kukca u jantaru, bezvremena, ne može joj se odrediti starost. Nema povijesti niti stvara povijest. Taj kukac već odavno ne može gmizati niti puzati. Erika je jednostavno zapečena u modlicu beskonačnosti. (Jelinek 2005: 7sq.)

Međutim, potisnute želje i osjećanja utječu negativno na njenu osobenost i prelaze u ljutnju, bijes i mržnju. Erika tu mržnju usmjerava istovremeno protiv drugih, ali i protiv sebe. Erikina autoagresija prikazana je u tri sekvence: 1. samosakaćenje u vidu rezanja britvom po rukama 2. defloracija britvom i 3. ubod nožem u leđa. Erikina autoagresija odnosno samosakaćenja njeni su očajni postupci, da pronađe put prema svome tijelu tj. prema sebi, ali i prema drugima (Kern 2008: 37).

U društvu u kakvom Erika odrasta ljubav nije moguća. Utjecaji odgoja i socijalizacije u ovakvom društvu rezultat su njene ravnodušnosti. Njen perverznan odnos prema seksualnosti upravo je posljedica te ravnodušnosti.

Osjećaje ljubavi Erika može zamisliti samo u obliku potčinjenosti. Njen mazohistički odnos s Klemmerom nije ljubavni odnos, već odnos moći i kontrole. Erika mu se želi pokoriti, ali ga istovremeno želi kontrolirati, tako što mu u pismima opisuje načine mučenja. Iako pisma potčinjenost opisuju samo u obliku sopstvenog mazohističkog pokoravanja, ona su ipak jedini i posljednji pokušaj bijega od majčine tiranije (Kern 2008:54-55).

Scena silovanja opisana je na groteskan način i ne može djelovati tragično, zato što naglašava samo deformaciju likova. Ovakva deformacija ne dovodi do tragičnog završetka romana, Erika ne počinjava ni ubistvo ni samoubistvo. Bez sopstvenog identiteta nije sposobna donijeti bilo kakvu odluku. Ona se dobrovoljno vraća u majčinski kavez, koji joj pruža nužnu sigurnost:

To joj daje sigurnost, a sigurnost stvara strah od nepoznatog. Erika se boji da će sve ostati tako kako je, ali i da bi se jednog dana nešto moglo promijeniti. (Jelinek 2005:238)

Zaključak

Problematika odnosa majke i kćeri u romanu *Pijanistica* Elfriede Jelinek u velikoj mjeri razlikuje se od romana drugih autorica koje se bave istom tematikom u kontekstu ženske književnosti od 1968. godine. Razlika je u tome što Jelinek ništa ne poduzima kako bi branila svoj spol, te istovremeno onemogućava razvijanje simpatije kod čitatelja, premještajući svoje protagoniste na razinu satire. Upravo je to i njen cilj; autorica ne želi empatiju čitatelja, ona želi šokirati svojim deformiranim odnosom majke i kćeri. Međutim, feministička uvjerenja ili traženje identiteta u ovom romanu ne možemo pronaći. Upravo ta nekonvencionalnost njenih tekstova može se razumjeti kao pokušaj udaljavanja od ženske književnosti. Jelinek se eksplicitno protivi pripisivanju njenih djela ženskoj književnosti i ne želi biti nazivana feministicom (Cornejo/ Harig 2006: 143). U tom pogledu *Pijanistica* nije u skladu s ustaljenom tematikom ženske emancipacije. Prema Jelinek patrijarhalnost nije uzrok ženskih socijalizacijskih problema. Elfriede Jelinek potčinjenost i eksploataciju žena vidi u problemima zapadnoga kapitalističkog sistema. Socijalizacijskom i društvenom kritikom Elfriede Jelinek želi istaći da svako kao Erika može biti zarobljen iza rešetaka društvene eksploatacije i potčinjenosti. Kapital i klasna osviještenost prožimaju svaki oblik malograđanske životne stvarnosti. *Pijanistica* kao doprinos ženskoj problematici i razumijevanju odnosa majke i kćeri pokazuje kako u jednom takvom svijetu i majčinska ljubav može biti mreža koja pokorava i eksploatizira svoj plijen: *pijavica* (Jelinek 2005: 40). U središtu romana *Pijanistica* koji po mišljenju autorice sadrži mnogo autobiografskih elemenata, internaliziran je objektni status glavnog lika. Erika ne može upostaviti vezu sa sopstvenom individualnošću, jer je zavisna od *Majke*. Njihov odnos prožet je, kako citirani odlomci pokazuju, kako konfliktnim situacijama, tako i identifikacijskim i ambivalentnim. U skladu s tim, Jelinek razotkriva malograđanski porodični život kao bojno polje i međuljudske odnose kao destruktivnu borbu za vlast. Uprkos mišljenjima Elfriede Jelinek, ovaj roman primarna je faza u počecima njena feminističkog rada (Cornejo / Harig 2006: 143).

ZUSAMMENFASSUNG

In dieser Arbeit wird das Problem der Beziehung zwischen Müttern und Töchtern am Beispiel des Romans *Die Klavierspielerin* von Elfriede Jelinek analysiert. Durch Beispiele werden die Probleme der Beziehung von Mutter und Tochter im Roman *Die Klavierspielerin* vorgestellt und interpretiert. Elfriede Jelinek rechnet in diesem Roman mit den Mythen über die selbstlose mütterliche Liebe, mit der Welt der Musik und der Musikindustrie ab. Das Heiligtum der mütterlichen Liebe entlarvt Jelinek als bloßen Materialismus und eine Form der Macht.

Schlüsselwörter: Mutter, Tochter, Macht, mütterliche Liebe, Musik, Sexualität

Literatura

Baumgartner, Eva. Masochismen zwischen Klavier und Pazifik. Der Mutter-Tochter Konflikt bei E. Jelinek und M. Duras, Dipl., Wien, 2002.

Cornejo, Renata i Ekkehard W Haring. Wende, Bruch, Kontinuum. Die moderne österreichische Literatur und ihre Paradigmen des Wandels, Wien: Praesens, 2006.

Jelinek, Elfriede. Pijanistica, Zagreb: OceanMore, 2005.

Jelinek, Elfriede. *Die Klavierspielerin*. Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2008.

Kern, Helge Stefan. Erläuterungen zu Elfriede Jelinek *Die Klavierspielerin*, Hollfeld: C. Bange Verlag, 2008.

Lackner, Susanne. Zwischen Muttermord und Muttersehnsucht. Die literarische Präsentation der Mutter-Tochter-Problematik im Lichte der *écriture féminine*, Würzburg: Königshausen & Neumann, 2003.

Öznur Özdarici

TÜRKÇEDEN BOŞNAKÇAYA TERCÜME EDİLEN EDEBÎ ESERLER KÜLLİYATI

ÖZET

Boşnaklar, Türk dilini ve kültürünü seven bir toplumdur. Bölgede Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık beş asır süren hakimiyeti ile birlikte Türkler ve Boşnaklar arasında çok sıkı bir dil ve kültür etkileşimi olmuş, bu durum Boşnakların, Türk insanına ve toplumuna olan sevgisini ve ilgisini pekiştirmiştir. Toplumumuzu daha yakından tanımak adına Boşnak gençleri Türkçe öğrenerek eğitim amaçlı Türkiye'ye gitmişler, bu vesileyle Türk edebiyatına ait eserleri yakından tanıma, okuma ve öğrenme fırsatı bulmuşlardır. Bunda son zamanlarda Bosna'da yayınlanan Türk dizilerinin de rolü yadsınamaz. Böyle bir ilgi ve merak Türkçeden Boşnakçaya pek çok eserin çevrilmesini ve hummalı bir yayın faaliyetini de beraberinde getirmiştir. Özellikle son yıllarda dilimizden Boşnakça, Hırvatça ve Sırpçaya çok sayıda eserin tercüme edildiği ve çeviri çalışmaları üzerine bir artışın gözlemlendiği dikkati çeker. Söz konusu tercüme faaliyetlerinin edebiyat teorisi, edebî tenkit, tarih gibi pek çok alanda Bosna Edebiyatına katkıları olmuştur. Çalışmamızda 1952-2016 yılları arasında Türkçeden Boşnakçaya tercüme edilen edebî eserler üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Türkçe, Boşnakça, Bosna, edebî eser, tercüme faaliyeti

Giriş

Kelime anlamı olarak bir dilden başka bir dile aktarmak olarak açıklayabileceğimiz çevirinin en önemli işlevi kültür alışverişini sağlaması, uluslar arası etkileşimde önemli bir rol oynayan köprü vazifesi görmesidir. Bu iletişim elbette dil ile gerçekleşir.

Tercümenin başarılı olması, çevirmenin, özellikle kendi anadilini ve çevirdiği kitabın dilini iyi bilmesine ve metnin dışına taşmadan, eklemeler ve

çıkarmalar yapmadan, orjinal bütünlüğünü korumasına bağlıdır. Çünkü sanat yapıtındaki biçim değişikliği, onun ruh iklimini de değiştirecektir.

Edebi bir çeviri yapan çevirmen, sanatçının o eseri yazarken duyduğu heyecanı, üzüntüyü, sevinci yaşar, yani onun geçtiği aşamalardan yeniden geçer. “Ruh iklimleri” birbirine benzeyen yazar ile çevirmen böylece aynı dili konuşurlar. İyi bir edebî çeviri için ayrıca, tercüme edilecek eseri defalarca okumuş, yazarın diğer eserlerine hakim olmak gerekir. Bir ülkenin yapısı, onun milli unsurları, diline ve yazılmış olan eserlere yansır. Bir ülkenin kültürü hakkında bilgi edinmek için de o ülkenin diline hâkim olmak gerekir.

Bu bağlamda Osmanlı'nın genel olarak Balkanlar, özel de ise Bosna'daki hakimiyetine göz atmak yerinde olur. Tarih boyunca birçok milletle birlikte yaşamış olan Osmanlı, doğal olarak birlikte yaşadığı milletlerin dilini ve kültürünü etkilemiş ve onlardan etkilenmiştir. Bu türden bir kültür etkileşimi dilimizden pek çok kelimenin fethettiğimiz bölgelerdeki halkların diline sirayet etmesine zemin hazırlar. Bunlardan biri de Boşnaklardır. Bosna, 1463 yılında Fatih Sultan Mehmet döneminde fethedilmiştir. 13 Haziran 1878'de toplanılan Berlin kongresinde Osmanlı devleti Bosna'daki topraklarını Avusturya'ya bırakmak zorunda kalmıştır. Öyleyse 1463'ten 1878'e kadar geçen dört yüz on beş yıllık sürede Türkçe, bu bölgede gündelik hayatın bir parçası haline gelmiştir. Öyle ki bugün Boşnakça, Hırvatça ve Sırpça olarak bilinen ve Balkanlar genelinde konuşulan, aralarında nüanslar olan dilin içinde pek çok Türkçe kelimeye rastlamak mümkündür. Boşnaklar bunu “Turcism” olarak adlandırırlar.

Çeviri Faaliyetleri:

Kerima Filan, Türkçeden Boşnakçaya yapılan çeviri çalışmalarını 19.yüzyıldan 1918'e kadar olan çalışmalar, savaş dönemi çalışmaları (1918'den 1941'e kadar), Yugoslavya Dönemi (1945-1992), Yugoslavya'nın yıkılışından günümüze kadar olan dönem olarak dört bölümde inceler. (Filan, 2005:192)

İlk yıllarda Namık Kemal, Abdülhak Hamit, Tevfik Fikret, Halit Ziya Uşaklıgil, Ahmet Hikmet gibi isimler Boşnakça, Sırpça ve Hırvatçaya çevrilen Türk yazarların başında gelir. Yine Halide Edip'in, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun ve Reşat Nuri Güntekin'in, II. Dünya Savaşı'ndan sonra da Nazım Hikmet, Orhan Veli, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Melih Cevdet Anday, Aziz

Nesin gibi şairlerin kitapları tercüme edilmiştir. Son dönemde Orhan Pamuk'un romanları tercüme faaliyeti açısından ilk sırada yer alır. (Taşçıoğlu, 429-477) .

Bosna'da Namık Kemal'in eserlerinden yapılan çevrileri şu şekilde sıralamak mümkündür: *Zavallı Çocuk (Sirota Djete)*, 1891, Hilmi Muhibić, Sarajev; *Teselli (Utjeha)*, 1895, Safvet Bašagić, Nada; *Ağıtlar (Jadikovke)*, 1897, Mirza Safvet, "Bosanska Pošta"; *Kim Yardım İsteme (Ni od kog ne traži)*, 1902, Musa Kazim Ćatić, "Behar"; *Hakikatle Tanışmak (Sistinom se Upoznati)*, 1902, Musa Kazim Ćatić, "Behar"; *Cezmi (Džezmija)*, 1902, Aleksa J.Popović, "Bosanska Vila", *Ağıtlar (Iz jadikovki)*, 1907, Mirza Safvet, "Ogledalo"; *Rüya (San)*, 1908, Smailaga Džemalović, Mostar; *Şair Nedir? (Šta je Pjesnik)*, 1911, Milan D. Bajić, "Bosanska Vila"; *Vatan Yahut Silistre (Domovina na Bojna Silistri)*, 1916, Ahmed Naim, Mostar; *Vatan (Domovino)*, 1924, M.Tajib Okić, "Gajret"; *Vatan Aşk (Domovinska Ljubav)*, 1924, M.Tajib Okić, "Gajret"; *Murabba (Muraba)*, 1963, Milenko Babić, "El-Emel". (Morina & (Xhanari), 97-98).

Tanzimat'tan itibaren Bosna'da çeviri çalışmaları olmakla birlikte amatör biçimde çalışmalardır. Dolayısıyla etkisi de çok geniş çaplı olamamıştır. Ancak ilk oldukları için değerlidirler. 2000'li yıllardan itibaren çevirisi yapılan Türkçe eserlerin sayısında bir artışın olduğu dikkati çeker. Bunda Orhan Pamuk'un 2006'da Nobel Ödülü almasının, Yunus Emre Enstitüsü'nün yapmış olduğu faaliyetlerin ve Bosna'da yaygın biçimde izlenen Türk dizilerinin rolü büyüktür. Bosna'da Türk edebiyatından eserler üzerine yapılan çeviri çalışmaları artarak devam etmektedir.

Son döneme bakıldığında yapılan edebî eser bağlamında Türkçeden Boşnakçaya yapılan tercüme arasında roman ilk sırada yer alır. Onu hikâye takip eder. Yakup Kadri'nin *Kiralık Konak* adlı eserinin Remzi Kitabevi, İstanbul baskısı 1998 yılında Boşnakçaya tercüme edilmiştir. Yine Ferit Edgü'nün YKY., İstanbul, 2001 baskılı *Hakkâri'de Bir Mevsim*'i, 2005 yılında aktarılmıştır. Halide Edip'in Belgrad'ta 2005'te çevrilen eserinde Özgür Yayınları baskısı esas alınmıştır. Orhan Pamuk'un 2007'de Sırpçaya aktarılan *Cevdet Bey ve Oğulları* eserinde 1982, 1995 İletişim Yayınlarından çıkan eser, yine aynı yıl aktarılan İstanbul-Hatıralar ve Şehir'inde Yapı Kredi Yayınlarının 2003 baskısı, söz konusu eserin 2007 tercümesinde İletişim Yayınları, 2006 baskısı, *Kara Kitap*'ın 2008 tercümesi için İletişim Yayınları, 1994 baskısı, 2008'de aktarılan *Sessiz Ev* adlı eseri için İletişim Yay., Kasım 1996 baskısı, Ayşe Kulin'in 2008 tercümesinde 1997, Remzi Kitabevi, Mehmed Niyazi Özdemir'in Çanakkale Mahşeri

tercümesinde Ötüken, İstanbul, 1998 baskısı kullanılmıştır. Aslı Erdoğan'ın 2010 yılındaki tercümesi 1998 yılındaki *Kırmızı Pelerinli Kent* kitabından olmuş olup, Elif Şafak'ın 2012'de İngilizceden Sırpçaya, 2015'te İngilizceden Boşnakçaya çevrilen *Baba ve Piç* adlı eserinde eserin 2007 baskısı kullanılmıştır. Gül İrepeoğlu'nun 2012 tercümesi 2007 baskılı *Cariye* romanından, Tarık Tufan'ın 2014 tercümesi *Bir Adam Girdi Şehre Koşarak* ve *Kekeme Çocuklar Korosu* Profil Yayıncılık, İstanbul baskısına aittir.

Ayrıca tercüme edilen bazı eserlerin sonunda Türkçe kelimeleri içeren bir sözlük vardır. Yaşar Kemal, (*Ağrı Dağı Efsanesi*, 1999), Orhan Pamuk'un İletişim Yay., İstanbul, 1998 orjinal baskısından 2004 ve 2007 yılında tercüme edilen *Benim Adım Kırmızı* adlı romanı, aynı yazarın İletişim Yayınları 2002 baskısından 2007'de aktarılan *Kar* romanı, Solmaz Kamuran'ın 2006 senesinde aktarılan *Kira Ester*'i, Orhan Pamuk'un 2008'de Can Yay., 1979 baskısından çevrilen *Beyaz Kale*'si, aynı yıl İletişim Yay., 1996 baskısında aktarılan *Sessiz Ev*, İletişim Yay., 1998 baskısından 2010'da aktarılan *Benim Adım Kırmızı*, İletişim Yay., 2002'deki baskısından 2011'de aktarılan *Kar*, Solmaz Kamuran'ın 2011'de çevrilen eseri *Kira Ester* ve Cemil Kavukçu'nun 2014'te aktarılan *Teferiç ve Diğer Öyküler* adlı kitabı sonlarında sözlük ihtiva eden eserlerdir.

Bazı romanların farklı adlarla tercüme edildiği göze çarpar. Elif Şafak'ın *Baba ve Piç* adlı romanı İstanbul *Piçi*, *Aşk* adlı eserin de *Aşkın Kırk Kuralı* olarak çevrilmiştir.

“Derviş ve Şehir” adlı hikâye kendi içinde dokuz bölümden oluşur. Bunlar sırasıyla: Derviş ve Şehir, Akdeniz Bölgesinde Balkon, İstanbulum Aşkı, Dava, Komutanın Tavşanı, Raskolnikov'un Odası, Beşinci, Köprü, Haliç Sahilinde adlarını taşır. (Gürsel:2004)

Dört bölümden oluşan ve her bölümün kendi içinde farklı konulara bölümlendiği “Anadolu Köyü” adlı hikâye ise şu bölümlere ayrılmaktadır: I-Yaşam Mücadelesi “Kış Öncesi Fatura”, “Mübarek”, “Kibrit”, “Yemek”, “Arazi Meselesi”, “Ekmek”, “Eşekleri Sabana Bağlayanlar”, “Hayvan (sığır) Besleme”, “Hasat”, “Babam”, “Annem”, “Bana Gelince”, “Deli Kezban”, “Çorbalık”, “Kötünün Kötüsü”, “Sevinç”, “Burası da Bir Köy”, “Tohum”; II. Kırsal Yaşamdan Sahneler “Dünyayı Gezmek”, “Gazel”, “Kır Evi (çiftlik)”, “Tandır”, “Isı Kaynağı”, “Kürsü”, “Pencereler”, “Aydınlık”, “Para Saklanacak Yer”, “Mühürleme”, “Kır Saati”, “Bulaşıklar”, “Eller”, “Fırdevs”, “Temizlik Meselesi”, “Tuvaletler Hakkında”, “Ayaklar”, “Bir Rüya”, “Ah

Bu Zarflar (Mektuplar)...”, “İsimler”, “Muhtar”, “Kavga”, “Sigara”, “Kadının Yeri”, “Çocuklar”, “Ölenler ve Kalanlar”, “Sağlık Durumu ve Nüfus Artışı”, “Doğuşlar ve Ölümler”, “Benim Notlarım”; III. “İnançlar”, “Afyon”, “Cinlerim”, “Keramet”, “İçeriden ve Dışarıdan” “Ayen Öyle!”, “Ocaklarım”, “Şeyhler Salgını”, “Tarikat Meselesi”, “Kabak Tatlılığı”, “Saman”, “Hafız”; IV. Okul ve Öğretim - “Okulumuz”, “Mahalle Mektebi”, “Okulda Kur’an Çadırı”, “Büyük Okul”, “Modern Mutfak” “Salma”, “Gazete”, “Bir Tutku”, “Hayat”, “Radyo ve Okul”, “Din Hakkında Tartışma”, “Haberler”, “Deli”, “Din Dersi”, “Öğrenciler Tatilde”, “Sizlere Ömür!”, “Kulak Sorunu”, “D.D.T ve Pompa”, “Hastalık Meselesi”, “Masallar”, “Tepki”, “Yine Aynı Sadece Biraz Farklı”, “Meclis”, “Masal Gibi”. (Makal:1952)

Türk Hikaye Antolojisi’nde Memduh Şevket Esendal’ın *Dede*, Sabahattin Ali’nin *Hasan Boğuldu*, Haldun Taner’in *Karşılıklı*, Selim İleri’nin *Gelinlik Kız*, Nedim Gürsel’in *Mendil*, Pınar Kür’ün *Herkes Bana Düşman*, Erendiz Atasü’nün *Üç Nesil*, Murathan Mungan’ın *Bir Billur Köşk Masalı* ve Orhan Pamuk’un *Pencereden Bakmak* adlı hikayelerine yer verilmiştir. (Filan:2005) Ömer Seyfettin Seçme Hikâyeler kitabı *Pireler, Ağaç/Gövde, Kaşağı, Yemin, Diyet, Ferman, İlk Suç, Yeni Hediye ve Pembe İncili Kaftan* hikâyelerini içerir. (çev: Smajić:2015). *Kar Masalları*; “Hatıra”, “Onun Sesi Uzaklardaydı”, “Sonra Gittin, Sevdin mi?”, “Parlak Güneş”, “Bakışlar Çekiyordu”, “Sessizliğini Bekliyordum”, “Tek Bir Keli-me Etmeden Zaman Geçiyordu”, “Gece Karanlığında Ses Yankılandı”, “Pencere-lerin Üzerinde Buz Kabuğu”, “Şimdilik Her Sabah”, “Rüyada Buluşma”, “Çözüm 1 -O Kış Gecesinde Ellerim Soğuktu”, “Çılgılık”, “Çözüm 2 -Sessiz Ölüm”, “Ağışan Kimdir?”, “Büyük Acı”, “Can ve Canan”, “Kızak ve Kızamık”, “Katya, Aşkım”, “Anka Kuşu”, “Yanıyordum” bölümlerini içerir. (Andaç :2009)

Yalnızlığın Yarattığı Adam; “Havada Bulut”, “Mehtap”, “Havada Bulut 2”, “Büyük Hayaller Kuralım”, “Balıkçının/Karidesçinin Evi”, “Yorgi’nin Mahallesi”, “Kurabiye”, “Yalnızlığın Yarattığı Adam” dan ibarettir. (Abasıyanık, 2010)

Kiril alfabesiyle yazılan *Türk Masalları*; “Sihirli Ayna”, “Adalet”, “Seksen Göz”, “Güneşli Kız”, “Dev Rüzgâr”, “Ağlayan Elma ve Gülen Elma”, “Sultan (Şah) Meran ve Yedi Sultan”, “Şah/Sultan Yusuf”, “Dünya Güzeli”, “Beyaz Tavşan”, “Çoban Ali”, “Gül Güzeli”, “Sihirli Çeşme”, “Konuşan Kaval”, “Hükümdar ve Sadık Kız”, “Tuz”, “Altın Fayton” adlı on yedi hikâyeden oluşur. (çev: Scepanovic:1978)

Nazım Hikmet'in Şarkılar ve Zindanlar adlı eserinde yer alan Nazım Hikmet Sokağı , Nazım Hikmet'in Hayatı ve Eserleri , I- Şiirler, II- Tarantino Babaya Şiirler, III- Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Destanı gibi kısımlara ayrılmıştır. (Ran:1977)

Çağdaş Türk Şiiri Antolojisinde Yahya Kemal Beyatlı (Eylül Sonu, Sessiz Gemi, Rindlerin Ölümü, Erenköyü'nde Bahar), Ahmet Haşim (Merdiven, Bir Günün Sonunda Arzu,Parıltı, Karanfil, Bahçe), Nazım Hikmet (Bir Cezaevinde, Tecritteki Adamın Mektupları, Davet, Angina Pektoris, Kız çocuğu), Necip Fazıl Kısakürek (Kaldırımlar, Veda, Takvimdeki Deniz, Rüya, Yattığım Kaya), Ahmet Muhip Dıranas (Olvido, Kar), Orhan Veli Kanık (İnsanlar, ?, Tahattur, Kitabe-i Seng-i Mezar, Anlatamıyorum, Dalgacı Mahmut, Eskiler Alıyorum, Deniz Kızı), Oktay Rifat (Ekmeğin ve Yıldızlar, Manzara, Son Söz, Kadeh, Pembe Yalı, XII, XXXI, Batak), Melih Cevdet Anday (Serçe, Bir Misafirlige, Rahatı Kaçan Ağaç, Telgrafhane, Yan yana, Salyangoz, Güneşte), Behçet Necatigil (Evler, Saklı Su, Kitaplarda Ölmek, Solgun Bir Gül Dokununca), Can Yücel (Bir Sen Eksiktin Ayışığı, Ya'u, Martılar ki, Dünyalık, Öztanıttım, Bir Çin Şiiri), Metin Eloğlu (Zurnanın Zırt Dediği Yer, Boynumun Borcu, Uyan, Ne İş Olsa Yaparım), Ahmed Arif (Akşam Erken İner Mapushaneye, Prangalar Eskittim, Sevdan Beni, İçerde), Turgut Uyar (Kan Kentleri, Çok Üşümek, Açlık Çoğunluktadır), Edip Cansever (Yerçekimli Karanfil, Phoenix, İnfilâk, Ölü Mü Denir), Cemal Süreyya Cigarayı Attım Denize, Üvercinka, Beni Öp Sonra Doğur Beni, Üstü Kalsın) gibi şairler yer alır. (Filan:2011)

Çevirmenler

Roman türünde; Fetah Sulejmanpašić, Nedim Filipović, Ešref Kovačević, Fehim Nametak, Lamija Hadziosmanović, Enver Ibrahimkadić, Marinko Raos, Belkisa Dedeić, Ekrem Čaušević, Marta Andrić, Kerima Filan, Hamid Hadzibegić, Senad Hasanagić, Mirjana Živković, Ivan Panović, Avdija Salković, Mirjana Marinković, Magdalena Petrović, Nadira Jahić, Mirsad Turanović, Mehmed Remzi Delić, Sanja Krehić, Nadira Zunić, Marijana Bavčević, Mirna Čubranić, Nemanja Gaćinović, Branislava Radević, Ida Jović, Vuk Perišić, Lejla Murtić, Sanela Ereren, Edin Urjan Kukavica, Hazir Nuhić, Emina Vildić, Nura Dika Kapić, Edin Urjan, Dragan Divković, Dunja Novosel, Amina Šiljak-Jesenković,

Emira Albajrak, Jovana Bumber Jakovljević, Maja Tutavac, hikâyede; Duřanka Bojanić, Mirjana Teodosijević, Osman Asaf Sokolović, Sada Tahmiřćić, Džeĵla Dautović, Mehmed Ajřa, Ramiza Smajić, tiyatroda; Amina řiljak-Jesenković, denemedede; Edina Ustavdić řiirde; Lamija Hadziosmanović, Mirjana Teodosijević, Kerima Filan çeviriler yapmıřtır.

Yayınevleri

Džepna knjiga, Feniks, BH Most, Svjetlost, Bosanska Rijeć, Vuković & Runjić, Connectum, Alnari, IC štamparija, Narodna knjiga- Alfa, Geopoetika, Denis, Buybook, Rejhan, Tugra, Libris, Bosanski Portreti, Algoritam, Biblioteka Farah, Semerkand, řahinpařić, Dobra Knjiga, Nova Knjiga, Laguna, Stremljenja, Avicena, El-Kalem, biblioteka Sofra, Zalihica tercüme faaliyetlerinin gerćekleřtięi yayınevleridir.

Bunlar içinde BH Most, Bosanska Rijeć, Vuković & Runjić, Connectum, Geopoetika, Buybook, Tugra, řahinpařić, Dobra Knjiga en fazla öne çıkanlardır.

Sonuç

1952-2016 yılları arasında 85 eser tercüme edilmiřtir. Bunlardan 62 si roman, 16 sı hikâyede, 5 i řiir, 1 i deneme, 1 i tiyatrodur. Çevirilerde edebi eserlerde daha çok roman alanında olmuřtur. En ok Orhan Pamuk ve Elif řafak'ın romanları tercüme edilmiřtir. Bunda Orhan Pamuk'un Nobel Ödülü almıř olmasının payı büyüktür. 2007, 2008, 2010, 2011, 2012, 2013 ve 2014 yıllarında dięer yıllara oranla daha çok tercüme yapılmıřtır. Buradan hareketle tercüme konusunda son yıllarda bir artışın gözlemlendięi söylenebilir. Bunda tarihi ve kültürel alt yapının, Türk kültürüne olan ařinalıęın, dillerinde çok sayıda Türkçe kelime bulunmasının, Türk insanını sevmenin, son yıllarda Yunus Emre Enstitüsü'nün Türkçe öęretme konusundaki gayret ve faaliyetlerinin (yapılan geziler, kültür ve sanat faaliyetleri, Yaz Okulu, vs..) dilimizden çevrilen dizilerin etkisi büyüktür. Çevrilen bazı romanların dizilerini de izlemektedirler. Bazı eserlerin hem Bořnakça hem Sırpça hem de Hırvatçaya çevrilmiř olduęu dikkati çeker. Ayrıca Hırvatçaya yapılan bazı çeviriler eserin orjinalinden deęil; İngilizce ya da Fransızca tercümesinden aktarılmıřtır. Bazıları sonunda Bořnakça kelimelerin Türkçe karřılıęını içeren sözlükler ihtiva etmektedir. Yayınevi konusunda BH

Most, Bosanska Riječ, Vuković &Runjić, Connectum, Geopoetika, Buybook, Tugra, Šahinpašić, Dobra Knjiga en fazla öne çıkanlardır.

Amina Šiljak-Jesenković, Nedim Filipović, Fehim Nametak, Enver Ibrahimkadić, Ekrem Čaušević, Marta Andrić, Kerima Filan çeviri faaliyetinde bulunan önemli çevirmenlerdir. Orhan Pamuk'un Babamın Bavulu adlı eseri yazarlık sanatı üzerine önemli bilgiler içermektedir. Bu çevirilerin edebî tenkit, edebiyat teorisi, tarih, vb., gibi pek çok alanda çevrilen dile katkı sağladığı açıktır.

1952-2016 Yılları Arasında Türkçeden Boşnakça/Hırvatça/Sırpçaya Tercüme Edilen Edebî Eserler Bibliyografyası

Roman:

1957

1.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Nur Baba, (Sırpçaya çev: Fetah Sulejmanpašić), Džepna knjiga, Saraybosna, 1957.

1966

1.

Kemal Yaşar, Pobunjenik sa Torosa (İnce Memed), (Boşnakçaya çev: Nedim Filipović, Ešref Kovačević), Feniks Yay., Saraybosna, 1966.

1998

1.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Kuća pod najam (Kiralık Konak), (Boşnakçaya çev: Nedim Filipović; Uzeir Bavčić), BH Most, Saraybosna, 1998.

1999

1.

Reşat Nuri Güntekin, Grmuša (Çalığışu), (Boşnakçaya çev: Dr. Fehim Name-

tak), BH Most Saraybosna, 1999.

2.

Yaşar Kemal, Pobunjenik sa Torosa (İnce Memed), (Boşnakçaya çev: Nedim Filipović), BH Most Yay., Saraybosna, 1999.

3.

Yaşar Kemal, Legenda o Araratu (Ağrı Dağı Efsanesi), (Boşnakçaya çev: Lamija Hadziosmanović), Svjetlost, Saraybosna, 1999.

2001

1. Ayşe Kulin, Sevdalinka, (Boşnakçaya çev: Enver Ibrahimkadić), Bosanska Rijeka, Tuzla, 2001.

2.

Orhan Pamuk, Bjeli Zamak, (Beyaz Kale) İngilizceden Hırvatçaya çev: Marinko Raos), 1. baskı, Vuković & Runjić Yay., Zagreb, 2001.

2003

1.

Orhan Pamuk, Novi Život (Yeni Hayat), (Boşnakçaya çev: Belkisa Dedeić), Saraybosna, 2003.

2004

1.

Orhan Pamuk, Zovem se Crvena (Benim Adım Kırmızı), (Boşnakçaya çev: Ekrem Čaušević & Marta Andrić (Hırvatçaya çev.), Vuković & Runjić Yay., Zagreb 2004.

2005

1.

Ferit Edgü, To godišnje doba u Hakkâriju (Hakkâri'de Bir Mevsim), (Boşnakçaya çev: Kerima Filan), Connectum, Saraybosna, 2005.

2.

Halide Edib Adıvar, Rabija (Sinekli Bakkal), (Sırpçaya çev: Hamid Hadzibegić), Alnari Yay., Belgrad, 2005.

2006

1.

Altan Araslı, Mostarski Most (Mostar Köprüsü), (Boşnakçaya çev: Senad Hasanagić), IC štamparija, Mostar, 2006.

2.

Solmaz Kamuran, Kira Ester- Engizisyonndan Osmanlı Sarayına-, (Sırpçaya çev: Mirjana Živković), Narodna knjiga- Alfa, Belgrad, 2006.

2007

1.

Orhan Pamuk, Zovem se Crveno (Benim Adım Kırmızı), (Sırpçaya çev: Ivan Panović), 7. baskı, Geopoetika Yay., Belgrad, 2007.

2.

Orhan Pamuk, Dzevdet-Beg i njegovi sinovi (Cevdet Bey ve Oğulları), (Sırpçaya çev: Enver Ibrahimkadrić), 2. baskı, Geopoetika, Belgrad, 2007.

3.

Orhan Pamuk, Zovem se Crvena (Benim Adım Kırmızı), (Boşnakçaya çev: Ismar Rešić), Denis Yay., 1. baskı, Saraybosna, 2007.

4.

Orhan Pamuk, Bela tvrđava (Beyaz Kale), (Sırpçaya çev: Ivan Panović), Geopoetika Yay., 5. baskı, Belgrad, 2007.

5.

Orhan Pamuk, Snijeg (Kar), (Boşnakçaya çev: Marta Andrić), Buybook, Saraybosna, 2007.

6.

Orhan Pamuk, Istanbul (Uspomene i grad) (İstanbul-Hatıralar ve Şehir), (Sırpçaya çev: Mirjana Marinković), Geopoetika Yay., Belgrad, 2007.

7.

Orhan Pamuk, Istanbul -Grad, sjećanja-(İstanbul-Hatıralar ve Şehir), (Boşnakçaya çev: Ekrem Čaušević), Buybook, Saraybosna, 2007.

2008

1.

Ayşe Kulin, Njeno Ime: Ajlin (Adı Aylin), (Boşnakçaya çev: Enver Ibrahimkadić), buybook Yay., Saraybosna, 2008.

2.

Halit Ertuğrul, U Potrazi Za Sobom (Kendini Arayan Adam), (Boşnakçaya çev: Avdija Salković, Rejhan, Saraybosna, 2008.

3.

Mehmed Niyazi Özdemir, Çanakkale (Çanakkale Mahşeri) , (Boşnakçaya çev: Avdija Salković, Tugra, Saraybosna, 2008.

4.

Orhan Pamuk, Dzevdet-Beg i Sinovi (Cevdet Bey ve Oğulları), (Boşnakçaya çev: Enver Ibrahimkadić), 2. baskı, Libris Yay., Saraybosna, 2008.

5.

Orhan Pamuk, Bijela tvrđava (Beyaz Kale), (Boşnakçaya çev: Enver İbrahimkadić), Buybook, Saraybosna, 2008.

6.

Orhan Pamuk, Crna knjiga (Kara Kitap), (Sırpçaya çev: Mirjana Marinković), Geopoetika, Belgrad, 2008.

7.

Orhan Pamuk, Tiha Kuća (Sessiz Ev), (Hırvatçaya çev: Marta Andrić), buybook, Saraybosna, 2008.

8.

Orhan Pamuk, Tiha Kuća (Sessiz Ev), (Hırvatçaya çev: Marta Andrić), Vuković & Runjić, Zagreb, 2008.

2009

1.

Ayşe Kulin, Poslednji voz za Istanbul (Nefes Nefese), (İngilizceden Sırpçaya çev: Magdalena Petrović), 1. baskı, Alnari, Belgrad, 2009.

2.

Orhan Pamuk, Muzej nevinosti (Masumiyet Müzesi), (Boşnakçaya çev: Ekrem Čaušević ve Kerima Filan), Biblioteka Oryantalist, Buybook, Saraybosna, 2009.

3.

Safiye Erol, Dzigerdelen- Tvrđava u srcu (Ciğerdelen), (Boşnakçaya çev: Nadira Jahić, Mirsad Turanović, Kerima Filan), Connectum Yay., Saraybosna, 2009.

4.

Tuna Kiremitçi, Idi, prije nego te previše zavolim (Git Kendini Çok Sevdirmeden), (Boşnakçaya çev: Enver Ibrahimkadić), Tugra, Saraybosna, 2009.

2010

1.

Ahmet Refik, Mehmed-Paša Sokolović (Sokollu Mehmet Paşa), (Boşnakçaya çev: Mehmed Remzi Delić), Bosanski Portreti, Zenica/Tuzla, 2010.

2.

Aslı Erdoğan, Grad Crvenoj Pelerini (Kırmızı Pelerinli Kent), (Çev: Sanja Krehić), Buybook, Saraybosna, 2010.

3.

Halit Ertuğrul, Ajsela (Aysel), (Boşnakçaya çev: Avdija Salković), Rejhan, Saraybosna, 2010.

4.

Orhan Pamuk, Zovem se Crvena (Benim Adım Kırmızı), (Çev: Ekrem Čaušević i Marta Andrić), 4. baskı, buybook, Saraybosna, 2010.

5.

Orhan Pamuk, Kofer Moga Oca (Babamın Bavulu), (Boşnakçaya çev: Enver Ibrahimkadić), buybook, Saraybosna, 2010.

6.

Oya Baydar, Izgubljena riječ (Kayıp Söz), (Boşnakçaya çev: Enver Ibrahimkadić), Tugra Yay., Saraybosna, 2010.

7.

Sadik Yalsuzuçanlar, Putnik (Gezgin), (Boşnakçaya çev: Mirsad Turanović ve Nadira Zunić), Connectum, Saraybosna, Temmuz 2010.

8.

Yaşar Kemal, Kad Bi Ubili Zmiju (Yılanı Öldürseler), (Boşnakçaya çev: Kerima Filan), Connectum Yay., Saraybosna, Haziran 2010.

2011

1.

A. Hamdi Tanpınar, Institut za podešavanje vremena (Saatleri Ayarlama Enstitüsü), (Çev: Marijana Bavčević), Biblioteka Orijentalist, buybook Yay., Saraybosna, 2011.

2.

Elif Şafak, Kopile Istanbula (Baba ve Piç), (İngilizceden Hırvatçaya çev: Mirna Čubranić), Hena Com, Zagreb, 2011.

3.

Kürşat Başar, Muzika mog života (Başucumdaki Müzik), (Sırpçaya çev: Nemanja Gaćinović), Belgrad, 2011.

4.

Orhan Pamuk, Snijeg (Kar), (Çev: Marta Andrić), 4. baskı, buybook Yay., Saraybosna, 2011.

5.

Reşat Nuri Güntekin, Kad opada lišće (Yaprak Dökümü), (Boşnakçaya çev: Kerima Filan), Connectum Yay., Saraybosna, Temmuz, 2011.

6.

Solmaz Kamuran, Kira Ester, (İngilizceden Sırpçaya çev: Mirjana Živković), Algoritam, Belgrad, 2011.

2012

1.

Elif Şafak, Istanbulska Kopile (Baba ve Piç), (İngilizceden Sırpçaya çev: Branislava Radević), Laguna, Belgrad, 2012.

2.

Elif Şafak, Vašljiva palata (Bit Palas), (Çev: Ida Jović), Laguna Yay., Sırbistan, Aralık 2012.

3.
Gül İrepoğlu, Konkubina (Cariye), (İngilizceden Sırpçaya çev: Vuk Perišić), Algoritam, Beograd, 2012.
4.
Halit Ertuğrul, Srodna srca (Adım Adım Evlilik), (Boşnakçaya çev: Avdija Salković), Rejhan, Saraybosna, 2012.
5.
Nedim Gürsel, Allahove kćeri (Allah'ın Kızları), (çeviren: Mirjana Marinković), Geopoetika, Saraybosna, 2012.
6.
Yavuz Bahadıroğlu, Sultan Sulejman i Sultanija Hurem (Muhteşem Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan), (çev: Lejla Murtić, Sanela Ereren), Libris Yay., Saraybosna, 2013.

2013

1.
Ayfer Tunç, Noć zelene vile (Yeşil Peri Gecesi), (İngilizceden Boşnakçaya çev: Enver Ibrahimkadić), Šahinpašić, Saraybosna, 2013.
2.
Elif Şafak, 40 Pravila ljubavi (Aşk), (İngilizceden çev: Edin Urjan Kukavica), Biblioteka Farah, Saraybosna, 2013.
3.
Halit Ertuğrul, U potrazi za sobovi (Kendini Arayan Adam), (çev: Avdija Salković), 2. baskı, Rejhan, Saraybosna, 2013.
4.
Nusret Özcan, Lejla i Medznun -Radost srca- (Leyla ile Mecnun Kalbin Şehrâ-yini), (çev: Hazir Nuhić), Semerkand Yay., Saraybosna, 2013.
5.
Ömer Nasuhi Bilmen, Dva cvijeta ljubavi (İki Aşk Çiçeği), (çev: Emina Vildić), Semerkand, Saraybosna, 2013.

6.

Tuna Kiremitçi, Umijeće zaborava (Küçüğe Bir Dondurma), (Boşnakçaya çev: Enver Ibrahimkadić), Tugra Yay., Saraybosna, 2013.

7.

Yavuz Bahadıroğlu, Sultan Sulejman i Sultanija Hurem (Muhteşem Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan), (çev: Lejla Murtić, Sanela Ereren), Libris Yay., Saraybosna, 2013.

2014

1.

A.Hamdi Tanpınar, Spokoj (Huzur), (çev: Enver Ibrahimkadić), Tugra, Saraybosna, 2014.

2.

Ayşe Kulin, Zbogom -Vila u okupiranom Istanbulu-(Veda: Esir Şehirde Bir Konak 1918-1924), (İngilizceden çev: Nura Dika Kapić), BTC (TKD) Šahinpašić, Saraybosna, 2014.

3.

Elif Şafak, Čast (İskender), (İngilizceden Boşnakçaya çev: Edin Urjan Kukavica), buybook, Saraybosna, 2014.

4.

Mehmet Murat Somer, Ubistvo s poljupcem (Buse Cinayeti), (İngilizceden çev: Dragan Divković), Šahinpašić, Saraybosna, 2014.

5.

O. Zülfü Livaneli, Serenada (Serenad), sa engleskog prevela: Nura Dika Kapić, Šahinpašić, Sarajevo, 2014. .

6.

Sabahattin Ali, Madona u krznenom kaputu (Kürk Mantolu Madonna), (çev: Dunja Novosel), Šahinpašić Yay., Saraybosna, Aralık 2014.

7.

Tarık Tufan, Jedan čovjek žurno dođe u grad, (Bir Adam Girdi Şehre Koşarak), (Çev: Amina Šiljak-Jesenković), Connectum, Saraybosna, 2014.

2015

1.

Elif Şafak, Mimarov şegrt (Ustam ve Ben), (İngilizceden çev: Edin Urjan Kukavica), buybook Yay., Saraybosna, 2015.

2.

Elif Şafak, Istanbulsko Kopile (Baba ve Piç), (İngilizceden Boşnakçaya çev: Edin Urjan Kukavica), Buybook, Saraybosna, 2015.

3.

Peyami Safa, Fatih Harbije (Fatih Harbiye), (Boşnakçaya çev: Avdija Salković), Dobra knjiga, Saraybosna, 2015.

4.

Peyami Safa, Deveto vanjsko odjeljenje (Dokuzuncu Hariciye Koğuşu), (Boşnakçaya çev: Avdija Salković), Dobra Knjiga, Saraybosna, 2015.

5.

Şule Yüksel Şenler, Ulica smiraja (Huzur Sokağı) , (Boşnakçaya çev: Emira Albajrak), dobra knjiga, Saraybosna, 2015.

2016

1.

Orhan Pamuk, Crvenokosa, (Kırmızı Saçlı Kadın), (çev: Jovana Bumber Jakovljević), Nova Knjiga, Podgorica 2016.

2.

Orhan Kemal - Gospodino imanje (Hanımın Çiftliği), (Hırvatçaya çev: Maja Tutavac), Godina izdanja, 2016.

3.

Orhan Kemal- Zločin (Suçlu), (Hırvatçadan çev: Dunja Novosel), 2016.

Hikâye:

1952

1.

Mahmut Makal, Anadoljsko selo (Bizim Köy)., (čev: Dušanka Bojanić), Saraybosna, 1952.

1978

1.

Turske Narodne Bajke (Türk Masalları), (čev: Ivana Šćepanović), Narodna Knjižica, Beograd, 1978.

1986

1.

Tarik K. Dursun, Reci joj da je volim (Ona Sevdigimi Soyle), (Sırpçaya čev: Mirjana Teodosijević), Stremljenja, Beograd, 1986.

1993

1.

Aygün Güzide Sabri, Munevvera ljubavna pripovijest iz carigradskog života (Münevver),, (Čev: Osman Asaf Sokolović), Avicena, Saraybosna, 1993.

2001

1.

Mustafa Kutlu, Trpjeti ili Otići (Ya Tahammül Ya Sefer), (čev: Amina Šiljak-Jensenković), El-Kalem, Saraybosna, 2001.

2004

1.

Nedim Gürsel, Derviş i grad (Derviş ve Şehir), (Fransızcadan čev: Sada Tahmišćić), TKD Šahinpašić, Saraybosna, 2004.

2005

1.

Antologija turske priče (Türk Hikâye Antolojisi), (çev: Kerima Filan), Šahinpašić, Saraybosna, 2005.

2008

1.

Aslı Erdoğan, Çudesni Mandarin (Mucizevi Mandarin), (çev: Enver Ibrahimkadić), Biblioteka Farah, Saraybosna, 2008.

2.

Füruzan, Pet priča (Beş Hikâye), (Boşnakçaya çev: Kerima Filan), biblioteka Sofra, Saraybosna, Ocak 2008.

3.

Necati Zekeriya, Djeca triju ulica (Üç Sokağın Çocukları), (çev: Mehmed Ajša), Bosanska riječ, Tuzla, 2008.

2009

1.

Feridun Andaç, Bajke od snijega (Kar Masalları), (Boşnakçaya çev: Džejlja Dautović), Connectum, Saraybosna, 2009.

2010

1.

Sait Faik Abasıyanık, Čovjek koga je stvorila samoća (Yalnızlığın Yarattığı Adam), (çev: Enver Ibrahimkadić), zalihica, Saraybosna, 2010.

2011

1.

Ayfer Tunç, Slučaj Aziz-Bega, (novela) (Aziz Bey Hadisesi), (çev: Enver Ibrahimkadić), 1. baskı, Šahinpašić, Saraybosna, 2011.

2012

1.

Ayfer Tunç, Slučaj Aziz-Bega, (novela) (Aziz Bey Hadisesi), (çev: Enver Ibrahimkadić), 1. baskı, Šahinpašić, Saraybosna, 2012.

2014

1.

Cemil Kavukçu, Teferić i druge priče (Teferiç ve Diğer Öyküler), (çev: Kerima Filan), Connectum Yay., Saraybosna, 2014.

2.

Tarık Tufan, Hor mucavih dječaka (Kekeme Çocuklar Korosu), (çev: Amina Šiljak-Jesenković), Connectum Yay., Saraybosna, 2014.

2015

1.

Ömer Seyfettin, Izabrane priče-I (Ömer Seyfettin'den Seçme Hikâyeler), (Boşnakçaya çev: Ramiza Smajić), Dobra knjiga Yay., Saraybosna, 2015.

Tiyatro:

2006

1.

Memet Baydur, Bamja s faširanim u ekspres-loncu: drama u dva čina, (Düdüklüde Kıymalı Bamy), (çev: Amina Šiljak-Jesenković), Bosansko narodno pozorište, Zenica, 2006.

Deneme:

2010

1.

Ali Çolak, Zivot izgubljenog plavetnila, (Mavisini Yitirmiş Yaşamak), (çev: Edina Ustavdić), Connectum, Saraybosna, 2010.

Şiir:

1978

1.

Nazım Hikmet, Hikmet Pjesme i Tamnice, (çev: Lamija Hadziosmanović), giriş şiirleri Ulku Tamer (Turska), kitabın bölümleri “Pisma Taranti-Babu”, (çev: Dušanka Bojanić), Ip “Veselin Masleša”, Saraybosna, 1977.

1986

1.

Aziz Nesin, Sam sa sobom (Kendini Yakalamak), (çev: Mirjana Teodosijević), Jež., 1986.

1999

1.

Bülent Ecevit, S rukom u ruci ljubav smo umnožili (El Ele Büyüttük Sevgiyi), (çev: dr. Lamija Hadziosmanović), Saraybosna, 1999.

2009

1.

Bülent Ecevit, S rukom u ruci ljubav smo umnožili (El Ele Büyüttük Sevgiyi), (çev: dr. Lamija Hadziosmanović), 2. baskı, Saraybosna, 2009.

2011

1.

Antologija savremene turske poezije (Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi), (çev: Kerima Filan), Connectum, Saraybosna, 2011.

KOLEKCIJA KNJIŽEVNIH DJELA PREVEDENIH SA TURSKOG NA BOSANSKI JEZIK

SAŽETAK

Bošnjaci su narod koji voli turski jezik i kulturu. Vladavinom Osmanskog carstva, koja je trajala skoro 5 stoljeća na ovom prostoru između Turaka i Bošnjaka, došlo je do interakcije jezika i kulture što je doprinijelo jačanju ljubavi i interesa Bošnjaka prema Turcima i turskom društvu. S ciljem upoznavanja našeg društva, bošnjačka omladina, učeći turski jezik, odlazi u Tursku, i time dobiva priliku da bolje upozna, čita i proučava djela turske književnosti. Nije zanemariva ni uloga turskih serija, koje su u posljednje vrijeme popularne u Bosni i Hercegovini. Ovolika zainteresovanost donesena je zajedno sa prevodom i intenzivnim izdavanjem turskih djela na bosanskom jeziku. Ono što posebno privlači pažnju, jeste primjetni porast prevođenja velikog broja djela i radova na bosanski, hrvatski i srpski jezik. U pitanju su djelatnosti na području prevođenja i njihov doprinos bošnjačkoj književnosti na poljima kao što su teorija književnosti, književna kritika i historija književnosti. U ovom radu će biti riječi o književnim djelima prevedenim sa turskog na bosanski jezik u periodu od 1952. do 2016. godine.

Ključne riječi: turski, bosanski, Bosna, književna djela, prevođenje

Kaynakça

http://www.konus.ac.rs/files/Uvid-javnostiNSVO/Mirjana_Teodosijevic.pdf

<http://www.ghb.ba/> <http://www.cobiss.ba/>

Narodna biblioteka Mostar

Univerzitetska biblioteka "Džemal Bijedić" u Mostaru biblioteka@unmo.ba

Bosna Hersek virtuel kutuphanesi

<http://l.facebook.com/l.php?u=http%3A%2F%2Fwww.cobiss.ba%2F&h=PAQFmNRcz&s=1>

Narodna knjižnica HNŽ Mostar

Faculty of Philosophy in Sarajevo <http://www.ff.unsa.ba>

National and University Library of BiH <http://www.nub.ba>

Oriental Institute in Sarajevo <http://www.ois.unsa.ba>

The Bosniak Institute <http://www.bosnjackiinstitut.org>

- The Ghazi Husrav Bey Library <http://www.ghbibl.com.ba/index.php?lang=en>
Turkish Cultural Center in Sarajevo
dergipark.ulakbim.gov.tr/dedekorkut/article/view/5000105400/5000098677
Abasiyanik, S., F., Čovjek koga je stvorila samoća (Yalnızlığın Yarattığı Adam),
(çev: Enver Ibrahimkadić), (2010). Saraybosna: Zalihica.
- Andaç, F., Bajke od snijega (Kar Masalları), (Boşnakçaya çev: Džejlja Dautović),
(2009). Saraybosna: Connectum.
- Bakšić, S., (2012). Prevođenje i Ideologija (na primjerima prijevoda s turskog jezika u periodu od 1945. do 1992.) «Translation and ideology (illustrated with translations from the Turkish language published in the period from 1945 to 1992), Saraybosna: Annals of the Gazi Husrevbey Library (Anali Gazi Husrevbegove biblioteke).
- Filan, K., (2005). “Antologija Turske Price”, Sarajevo: TKD Šahinpačić.
- Filan, K., (2011). Antologija savremene turske poezije (Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi), Saraybosna: Connectum.
- Gürsel, N., Derviş i grad (Derviş ve Şehir), (Fransızcadan çev: Sada Tahmišćić),
(2004). Saraybosna, TKD Šahinpašić.
- Isanović, A. & Duranović, M., (2010). “Translations from Turkish in Bosnia and Herzegovina, 1990-2010”, Next Page Foundation.
- Makal, M., Anadolosko Selo (Bizim Köy), (çev: Dušanka Bojanić), (1952). Saraybosna.
- Morina, İ., & Xhanar, L., Bosna'da Osmanlı Dönemine Ait Edebiyat Araştırmaları ve Namık Kemal'in Boşnakçaya Tercüme Edilen Eserleri.
- Nametak, F., (2013). Historija Turske Književnosti, Sarajevo: Orijentalni Institut.
- Ran, N. H., Pjesme i Tamnice, (1977). (çev: Lamija Hadziosmanović), Saraybosna: Ip “Veselin Masleša”.
- Seyfettin, Ö., Izabrane priče-I (Ömer Seyfettin'den Seçme Hikâyeler), (Boşnakçaya çev: Ramiza Smajić), (2015). Saraybosna: Dobra Knjiga Yay.
- Turske Narodne Bajke (Türk Masalları), (çev: Ivana Šćepanović), (1978). Belgrad: Narodna.

Nurullah Ulutaş; Emine Ulu

SABAHATTİN KUDRET AKSAL’IN KAHVEDE ŞENLİK VAR ESERİNDE CİNSİYET ÇATIŞMASI¹

ÖZET

Kadın ve erkek arasında cinsiyet çatışması, gerek günlük hayatta gerekse edebî metinlere yansıyan şekliyle, öteden beri süregelen bir tartışmadır. Hakikatte birbirini tamamlayan iki unsur olan ve anatomik yapılarıyla, ruhsal yapılarıyla birbirinden farklı olan bu iki cinsin karşılaştırılması gerekmektedir. Bu gerçeği göz ardı eden toplumdaki insanlar cinsiyet çatışması odaklı tartışmalarını her gün daha yoğun olarak sergilemektedir. Cumhuriyet dönemi sanatçılarından Sabahattin Kudret Aksal, *Kahvede Şenlik Var* adlı eserinde bu evlilik kurumundan yola çıkarak cinsiyet çatışmasını işler. O, bu eserinde ironik anlatım yanında, mizahi söz oyunları ve soyutlama tekniğini kullanarak absürd tiyatro örneği sunar. Gündelik hayatı dışarıdan gözlemleyerek okuyucuya alaycı bir tarzda sunan yazar, bu yöntemiyle okuru/seyirciyi kendi yaşamı karşısında düşünmeye sevk eder.

Bu çalışmada *Kahvede Şenlik Var* adlı tiyatro eserinden yola çıkarak yazarın cinsiyet çatışması ve evlilik kurumuna bakışı incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Cinsiyet Çatışması, Türk Edebiyatı, Tiyatro, Sabahattin Kudret Aksal, *Kahvede Şenlik Var*.

1 Bu makale, 12-14 Temmuz 2016 tarihleri arasında İtalya'nın Venedik kentinde düzenlenen 3rd International Conference on Language, Literature and Culture in Education 2016 (LLCE-2016) sempozyumunda İngilizce sunulan "Gender Conflict in Sabahattin Kudret Aksal's Literary Work Titled *Kahvede Şenlik Var*" başlıklı bildirinin genişletilmesiyle üretilmiştir.

Giriş

Cinsiyetler arası çatışma öteden beri sürdürülen bir tartışmadır. Bir yazgı halinde dünyadan, bedenden ve karşı cinsten kaçmak için bir farklılık olarak Öteki'nin üretimi icat edilir. Cinsel farklılıkta da böyledir. Eril ve dişilin, her birine kendi özgüllüğünü ve kendi farklılığını kazandırmak için bunların birbirinden ayırtılamaz ötekiliğini açıklığa kavuşturmayı amaçlamak bir saçmalık olsa da bu tartışmaya hem gerçek hayatta hem de edebî metinlerde sıklıkla rastlanmaktadır. Her cinsiyet; kendi anatomik, ruhbilimsel özellikleriyle, kendi arzusuyla ve bunu izleyen bütün çözümsüz yan olaylarla – cinsiyet ideolojisi ve aralarındaki ayrımın hukukta ve doğada temellendirilmiş bir ütopyası da dâhil olmak üzere- vardır [Baudrillard: 2012, s.142]. Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatının önemli sanatçılarından biri olan Sabahattin Kudret Aksal, ilk baskısı 1966 yılında yapılan *Kahvede Şenlik Var* adlı oyununda evlilik kurumu üzerinden cinsiyet çatışmasına yönelerek kadın – erkek ilişkisinin çıkmazlarını ironik bir tarzda dile getirir. Aksal, geleneksel ve klasik yapıtlardan yararlanarak absürd tiyatronun yerli kaynaklardan nasıl yararlanması gerektiğini de bu eserinde sergiler [Yılmaz: 2005, s.30]. O bu eserinde, toplumsal rollerin engellediği birey olamamanın acizliğini de yine kadın ve erkek kimliği üzerinden açıklamaya çalışır. Sıradan insanın günlük hayatından sunduğu kesitler ve göndermelerle yer yer groteske varan boyutlarla olayları absürdleştiiren Aksal, seyirciyi gerçek hayatından kopararak onu bir hayal dünyasının içine çekip kendi hayatını ona alaycı bir görünümle sunar[Çamurdan: 2010, s.62].

Eserlerinde gündelik sorunları soyutlamalar yoluyla, mizahi tarzda, zaman zaman söz oyunlarına da başvurarak işleyen Sabahattin Kudret Aksal; Felsefe bölümü mezunu olmasının da etkisiyle eserlerinde biçimsel soyutlamanın yanında dilsel soyutlama ve yoğun şiirselliği de anlatım tekniği olarak kullanır. Absürd tiyatronun temsilcisi olarak gösterebileceğimiz yazarın oyun karakterlerine isim koymaması veya sadece cinsiyetlerini konuşurması, evrensel değerlere ulaşmak istemesiyle açıklanabilir [Keser: 2007, s.4]. Onun ilk dönem eserlerinde yoğun olarak işlenen aile ya da kadın –erkek ilişkileri bağlamında tartışılan izleklerin yerini insan -evren ilişkisini daha dolaysız biçimde kucaklayan izlekler alacaktır. Aksal, gerçekçi anlatımı gitgide “uyumsuz tiyatro”ya yaklaşan çarpıcı dramatik durumlar üstüne kurulu ikinci dönem yapıtlarında, evrensel “palyaço” özelliğini oyun kişilerine iyice sindirecektir [Yuksel: 1993, s.13].

Sabahattin Kudret Aksal'ın *Kahvede Şenlik Var* oyununda, 35-40 yaşlarında bir erkek ile genç bir kadının görücü usulüyle evlenmek üzere bir kır kahvesinde buluşmaları ve buluştukları kahvede garson aracılığıyla evlilik üzerine konuşmaları anlatılmaktadır. İlgüdüsel bir isteğin, doğanın ve biyolojik ihtiyaçların belirlediği ve karşı cinsle birleşmeye dayanan evlilik, toplumsal kurallar ve yasalarla şekillendirilerek sözleşmeyle sabitlenen aile kurumunu ortaya çıkarır. Oyunlarının çoğunda evlilik konusunu işleyen Sabahattin Kudret Aksal, *Kahvede Şenlik Var*'da evliliği yerden yere vurur. Ona göre toplumsal düzen, evlilik denen "insanı ögüten çark" aracılığıyla da bireyi bastırmakta, tüketmekte, giderek hiçleştirilmektedir [Çamurdan: 2010, s. 85] Oyun baştan sona iki cins arasındaki çatışmayı da işler: "Tiyatro sanatı için çatışma, dramatik yapının ve eserin en temel unsurlarındandır; çünkü olaylar dizisi, oyun içinde birbirine karşıt tarafların karşılıklı çatışmasından doğarak gelişmektedir. *Çatışmasız bir piyes ayakta duramaz, yıkılır, darmadağın olur*"[Egri: 1996, s.228]. Eserde, Erkek ve kadın kendilerine aracılık yapan "Bay Arabulan" sayesinde buluşma kararı aldıkları kır kahvesine gittiklerinde başka müşteri olmadığı için ve ellerindeki çiçek/mavi şemsiye sayesinde birbirlerini tanırılar. Bu tanıma olayı da yeni bir çatışmayı ortaya çıkarır. Her biri kendi özelliğini öne çıkararak karşı cinsten çok daha iyi olduğu için tanındığını zanneder. Yazar, oyun boyunca evlilik kurumunu bütünüyle bir soytarılık olarak yorumlar. Bu bağlamda üç asal rolden biri olan Garson, oyunda gülmeye zemin hazırlayan, oyunu yönlendiren kişidir... Söylem ve eylemiyle arada bir aykırı ses olarak da çıkış yapan Garson'un evlilik kurumuyla ilgili söyledikleri, yazarın düşündüklerinin ironik bir yansımasıdır [Çamurdan: 2010, s.87]. Evliliğin ne kadar çetrefilli bir süreç olduğu ve hayat boyunca insanı yoracağı daha eserin girişinde okuyucuya / seyirciye hissettirilir:

"ERKEK: Burası güzel, güzel; ama gelinceye değin yürünmesi gereken bir yol var ki, insanın burnundan geliyor. Dik bir yokuş, kaldırımları da oldukça bozuk.

GARSON: Bütün güzel yerlere dik bir yokuş tırmanılarak oldukça bozuk yollardan ulaşılır bayım." (s.13)

Drama sanatımızın önemli örneklerinden biri olan bu oyunda evliliğin çıkar ilişkisi üzerine kurulduğu ve pazarlıklar silsilesi halinde oyunun kurgulandığı,

sevgi kavramının bu ilişkide ne denli göz ardı edildiği alaycı bir dille seyirciye aktarılır. Yazar, “uyuşmanın da uyuşmazlığın da en büyük örneği” olarak oyunu kadın ve erkeğin karşıtlıkları üzerine kurduğunu Garson’a söylettiği şu sözlerle aktarır[Özmen: 2008, s.74]:

“GARSON: Erkek aksa kadın karadır, kadın gerçekse erkek yalan, erkek ağustosböceği ise kadın karınca. Bu bir denge işidir. O kadar! Bütün bu ikilikler olmadan dengeyi bulan çiftler de vardır elbet. Ama bizim işimize yaramaz onlar, tiyatroya çıkarmayız biz onları!” (s.12)

Ataerkil sistem, cinsler arasında ruhsal ve fiziksel dengesizlik oluşturduğu için edebiyat ve güzel sanatlar alanında bu dengesizliği görmek mümkündür. Bu alanlarda erkekler tamamen egemen olmadıkları için edebi bilimlerin itibarı düşüktür. Oysa tamamen erkeklere özgü olan bilim, teknoloji ve iş alanları, ‘erkeklik’ saplantısını, yani belirli bir atak ve saldırgan kişiliği yansıtır[Millett: 1973, s.77]. Sonuç olarak yüzyıllar boyunca yaratılan kadın imgesi hep erkeklerin hayal dünyasıdır. Juliet Mitchell, kadının cinsel kimliğinin oluşmasından itibaren ataerkil kültürlerde hiçbir zaman söz sahibi olmamasını yadırgar. [Craib: 2004, s.100]. Erkekler, incelenen bu oyunda da görüleceği üzere zaman zaman ataerkil toplumun sağladığı avantajların bedelini ödemekte ve bu bedel bazen evlilik bağının getirdiği zorluklarla çok ağır olabilmektedir [Connell: 1998, s. 12-13]. Kadın ve erkeğin biyolojik olarak benzer olsa da özellikle çalışmayan kadının ekonomik yaşamı onu erkeğe bağlı kılar. Bu da ekonomik ilişkilerin dönüştürülmesini gerekli kılacaktır. Gerçi günümüz modern toplumlarında bu durum nispeten iyileştirilmiş bir seviyeye ulaşmıştır. Evlilik ve annelik olgularının toplumu ayakta tutmaya devam ettiği bu çağda kadın daha çok koruyucu erkeğe kavgacı kimliklerini korumaya devam etmektedir [Donovan: 2001, s.93]. Michel Foucault ise *Cinselliğin Tarihi* adlı çalışmasında kadına olumsuz bakışı daha çok Din/Hıristiyanlıktan kaynaklanan sebeplerle açıklar [Foucault: 2003, s.27]. Oyun baştan sona absürd unsurlarla kurgulanarak gelişir. Sözler ve davranışlar arasındaki: “ ritim absürdü besler, onu doğurur: ‘Gülücün en uç noktadaki biçimi absürdün mantığını temsil eder.” [Morreall: 1987, s. 258]. Sabahattin Kudret Aksal’ın oyunlarında, absürd; ironi ya da mizah nükte çizgisini aşar, fars boyutunu kazanır. Söylemde olsun, eylemde olsun gizli bir şiddet içeren, incelikten

yoksun ve taşkın bir güldürü niteliği taşıyor fars öğeleri. Karakterler, başlangıçta gülünçlük yapsalar da, yavaş yavaş trajik olan gösterir yüzünü ve oyunun sonunda traji-komik bir durum ortaya çıkar. [Çamurdan: 2010, s. 83-84]. Oyunun ilerleyen bölümünde kadın ve erkek arasındaki çatışma, kişilerin garson aracılığıyla kendilerini var olduklarından farklı gösterme çabalarıyla daha bir açığa çıkar:

“ERKEK: (...) Bay Garson, yüceltin beni. Erkekliğin gereği değil midir bir kadının karşısında yücelmek? O erkek alçakgönüllüyse başkasının ağzıyla yüceltilmek?.. Kitaplarımdan söz edin... Kravatlarımdan söz edin... Pijamalarımdan... Bornozlarımdan.. Su sıkma makinelerimden... Kum sıkma makinelerimden, taş sıkma makinelerimden, çakıl sıkma makinelerimden.” (s. 21-22)

Yazarın bu bölümde karakterin davranışlarıyla sözlerini birbiriyle uyumlu şekilde gülme ögesi olarak kullanması tiyatro sanatına özgü bir yaklaşımdır. Sabahattin Kudret Aksal, ustalığının da etkisiyle seyirciyi / okuyucuyu güldürecek mizahi bir tavır takınarak saçma sözler üzerinden bir mizaha yönelir: “Bedenin kullanılışı dile koşut gider. Beden ile sözün birlikteliği soyutlanmışlığı pekiştirir, gülmeye kaynaklık eder. Herhangi ortak bir yön, duygu taşınamaları bir yana, birbirlerini hiç tanımayan ama toplumsallaşma adına evlenmeye kalkışan çifti sahnede kukla veya robota benzetir yazar. Ve onları hiçbir anlam değeri olmayan, içi boşaltılmış, kalıplaşmış günlük deyişlerle örülmüş bir dille konuşturur. Anlamı aşınmış olan söz konuşana ait değildir, onun hayatından düşüncesinden çıkmaz; ona verilmiştir. Kendine ait olmayan dili konuşan kişide dil, ister istemez, bir taklit ögesine dönüşecektir. Bu da dilin absürdleşmesine, anlamsız, saçma sapan bir şey olmasına neden olur.” [Çamurdan: 2010, s. 82]. Kadın da kendini farklı gösterme hususunda erkekle yarışır:

“KADIN: Beni yüceltin, Bay Garson! (*Çok kısa bir süre*) Tanımadığım, bilmediğim... o kaba adama karşı beni yüceltin... Saçlarımı beğendinizse saçlarımı, gözlerimi beğendinizse gözlerimi, tenimi beğendinizse tenimi övün... Korksun ve kıskansın! Bay Garson, *akıllıca bir davranış değil midir bir başkasının rahatlığını kemirerek rahatlık sağlamak?*”(s. 39)

Erkek ve kadının garsondan söylemesini istedikleri, yazarın alaycı üslubundan kaynaklanan bir edayla abartılsa da gerçek hayatta evlilik aşamasında kişilerin var olduklarından farklı bir kimliğe bürünmeye çalışmaları inkâr edilemez. “Tiyatro Eserlerimizde Kadın İmajı ve Kadın Sorunları” başlıklı yazısında Sevda Şener, Türk tiyatrosunda uzun bir süre toplumun egemen kadın

imajını yansıtan kalıplaşmış kadın tiplerinin çoğunlukla aile sorunlarının ve erkek mutsuzluğunun sorumlusu olarak yansıtıldığını dile getirir. Şener, bu durumun ancak son yıllarda kadın yazarların çoğalmasıyla ve kadın bakışıyla yazılan eserlerle giderildiğini açıklar[Şener: 2016, s.4]. Sabahattin Kudret Aksal'ın bu oyununda olduğu gibi diğer oyunlarında da aktif, eylemci kadın karakterine rastlanmaz. Onun eserlerindeki kadınlar, silik, yüzeysel, gündelik meseleleri kendine dert edinen, kendini gerçekleştirme sorunu olmayan tiplerdir [Ayar: 2014, s. 235-246]. Evliliğin ortaya çıkaracağı çatışma ve getireceği mutsuzluk daha buluşma öncesi okura hissettirilir. Kadın, erkekle konuşmadan önce annesinin evine geri dönme isteği duyar:

“GARSON: Kaçmak istiyor!.. Annesinin evine.

ERKEK: Yıllarca sonra yapacağı işi şimdi mi yapmak istiyor!

KADIN: Kaçmanın güç olacağı bir anın gelmesinden korkuyorum

Bay Garson.”(s. 35)

Kadın ve erkek arasında toplumsal kuralların baskısı altında gerçekleştirilen evlilik, aslında iki tarafın da çok istemediği ancak toplumsal baskıya karşı koyamadığı için boyun eğmekten de kurtulamadığı bir yöneliştir. Cumhuriyet dönemi yazılan birçok tiyatro eserinde bu durum, Çamurdan Esen'in “meşru kılınmış” şiddet dediği toplumsal yapının bir parçasına dönüşmüş, toplumsallaştırılmış şiddet olarak tanımlanır: “Yazarlarımızın ele aldıkları toplumsal düzen insanın kendine ait bir yaşam alanı yaratmasına izin vermez; onun, ancak toplumsal alanlar içinde tanınmış olan sınırlı yerlerde ve yine kendi koyduğu koşullar (değer yargıları) çerçevesinde devinmesini ister, çemberini daralttıkça da oyun kişilerini insanlıktan çıkarır, giderek trajikleşen durumları ise görmezlikten gelir [Çamurdan: 2004, s.36]. Oyunda Kadın, şiddet uygulayacağı erkeğin bu boyunduruğa gönlüyle girmesinden yanadır:

“GARSON: (...) Çocukluğunuzdan bu yana günden güne güçlenerek, yaşamayı bir çatı altında boyunduruğa vuracağınız bir erkekle düşündüğünüzü biliyorum.

KADIN: Evet, kimse o, gönlüyle girecekti boyunduruğa. (Bir susuş) Başka?” (s.37)

Kadın, erkekle buluşacağı kahveye geldiğinde sahnenin ötesinde bekleyen erkeği fark etmez. Aslında Garson, ortamı yaptıktan sonra ikiliyi buluşturma niyetindedir. Her iki tarafı var olmayan özellikleriyle ve birbirlerine duydukları ilgiyle pozitif bir hava oluşturma amacındadır. Bekletildiğini sanan kadın bu durumdan rahatsız olarak gelecek hayatıyla ilgili karamsarlığa kapılarak şöyle der: “Daha ilk gününde böyle bekleten, sonraları ne yapmaz! Pis yağmurlu kış geceleri yemek mutfakta soğuyup ısınırken bekletilen kadını şimdi... Terzide birlikte model seçmeyi kararlaştırıp da elin günün gözü önünde saatler saat bekletilen kadını şimdi. Görüyorum geleceğimi.”(s. 42)

Kadın ve erkek buluşup evlilik üzerine konuşmaya başladıkça çatışma daha da belirginleşir. İkisinin de evlilikten bekledikleri çok farklıdır. Aşk ve sevgi temelinde kurulması gereken evlilik kurumu, ticari bir şirket kurma vaziyeti alır: “Kadın ve erkek, evlilikleri için bir kıyafet alır gibi pazarlık eder. Biri anlamadıklarını söyleyip gitmeye davranınca diğeri “durun, durun, durun” diye atılır, öteki bu tepkiyi beklediği için hemen geri döner. Oyun, bu pazarlık taktikleri içinde kadın ve erkeğin temel özelliklerine, biraz abartarak ve genelleyerek, ışık tutar. Örneğin kadın “duygusal ve kırılgan” olduğu halde pazarlığını oyun boyunca sürdürür. Her şeyin istediği gibi olmasını, erkeğin onun hükmü altına girmesini ister. Erkekse evliliğin bir “iş” olduğunu açıkça belirtir. Kadın, erkeğin onu sürekli kıskanmasını ve kaybetmekten korkmasını, erkek ise kadının eşyalarına ve çocuklarına sevgiyle göz kulak olmasını, bu işlerini “kadınca yaşayışından” önde tutmasını ister [Dirlikyapan: 2015, s.174]. Erkeğin ev işlerini ve çocuk bakımını kadından beklemesi toplumun kadına dayattığı ücretsiz bir emek olup cinsiyetçi bir bakış sonucu ortaya çıkan ve günümüz toplumlarında ücretlendirme başta olmak üzere tüm durumlarda karşılaşılan bir anlayıştır. [Soysal: 2009, s.16].

Firdevs Gümüšoğlu, *Ders Kitaplarındaki Cinsiyetçiliğin Seksen Yıllık Serüveni* adlı yazısında kadınların ev içi iş bölümünde üstlendikleri sorumlulukların ve toplumsal iş gücündeki yerlerinin cinsiyetçi ideoloji ile şekillendirildiğini belirtir. Bu cinsiyetçi ideolojinin ise çocukluk yıllarından itibaren özel ve kamusal alanda yeniden üretildiğini vurgular. [Gümüšoğlu:2009, (http://www.huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/SayfaDosya/ders_kitaplarindaki_cinsiyetcilik.pdf.26.01.2009)].*Kahvede Şenlik Var* oyununda kadın

ve erkek arasındaki çatışma, ikilinin sahnede konumlanmalarına da yansır. Sahne, sanki hayatın bir provasıdır:

“GARSON: Bayan ağlıyor, Bay da uyuyor... Bay, Bayan ağladığı için uyuyor!
Bayan da Bay uyuduğu için ağlıyor! Bütün ömürleri boyunca oynayacak-
ları oyunun küçük bir denemesini yapıyorlar şimdi.” (s. 44-45)

Kadın ve erkek arasındaki çatışma, ikilinin konuşmaya başlamalarının ardından erkeğin, kadına daha önce hoşlandığı biri olup olmadığını sorması üzerine kadının çocukluk aşkını teatral tarzda garsonla canlandırmasıyla daha da belirginleşir. Bunun üzerine erkek onu kıskanır. Tüm olanlara şahit olan Garson, kadınla erkek arasında tarih boyunca süren çatışmayı şu sözlerle seyirciye aktarır: “İşte ikisi şimdi karşı karşıya! Kozlarını paylaşsınlar bakalım. Bu değil miydi istedikleri? Karşı karşıya kalmak ve savaşmak! Savaşınsınlar bakalım.” (s. 46) Yazar, iki cinsi birbiriyle savaştırarak bir anlamda karakterlerinden intikam alma hevesinde görünür.

Sonuç

Yaradılış gereği anatomik ve duygusal yönden farklı olsa da kadın ve erkek cinsi birbirini tamamlamaktadır. Her nedense yüzyıllardır erkeğin hayal dünyasının şekillendirdiği kadın algısı ona bakışta bir dengesizlik yaratmış ve bu durum da cinsiyet çatışması ekseninde çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Bu çatışma güncel hayatta görüldüğü gibi edebî metinlerde de yoğun olarak işlenmektedir. Cumhuriyet dönemi tiyatrocularından Sabahattin Kudret Aksal’ın oyunlarında da evlilik ve aile kurumunu işlediği gözden kaçmaz. Yazarın *Kahvede Şenlik Var* adlı eserinde cinsiyet çatışması evlilik kurumu üzerinden dile getirilir. Aksal, eserlerinde karakterleri isimlendirme yerine onları cinsiyetleriyle tanımlayarak evrensel bakış açısı yakalamaya çalışır.

GENDER CONFLICT IN SABAHATTIN KUDRET AKSAL'S LITERARY WORK TITLED *KAHVEDE ŐENLIK VAR*

ABSTRACT

Gender conflict between men and women has been an ongoing discussion having repercussions on not only daily life but also literary texts. These two genders, which complete each other as two different factors; in fact, and have different anatomic and spiritual structures, should not be compared. People of societies that ignore this fact have discussions based on gender conflict more and more intensely every day. One of the Republic period artists, Sabahattin Kudret Aksal treats the gender conflict as a subject in his work titled *Kahvede Őenlik Var* taking stand from the institution of marriage. He offers an example of absurd theatre through humorous pans and abstraction technique in addition to an ironic expression. Observing daily life and bringing it to readers with a sarcastic style, the author leads readers/audience to deliberate on their own life.

This study analyzes author's point of view towards gender conflict and the institution of marriage taking stand from the theatre play titled *Kahvede Őenlik Var*.

Key Words: Gender Conflict, Turkish Literature, Theatre, Sabahattin Kudret Aksal, *Kahvede Őenlik Var*.

Referanslar

- Aksal, Sabahattin Kudret. (1982). *Kahvede Őenlik Var*. Ankara: DT (Devlet Tiyatroları) Yayınları.
- Ayar, Pelin Aslan. (2014). *Türk Tiyatrosunda Kadın Temsili Üzerine Feminist Eleştiri Denemesi: Beş Farklı Oyun Hep Aynı Kadın*, International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic, Volume 9/9 Summer, Ankara-Turkey.
- Baudrillard, Jean. (2012). *Kusursuz Cinayet*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çamurdan, Esen. (2004). *Őiddet ile Oynamak*, İstanbul: Mitos – Boyut Yayınları.
- Çamurdan, Esen. (2010). *Gülmenin Oyunsu Özgürlüğü*. İstanbul: Mitos – Boyut Yayınları.
- Connell, Robert William. (2004). *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*, (çev. Cem Soydemir), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Craib, Ian. (2004). *Psikanaliz Nedir?* (Çev. Ali Kılıçoğlu), 1. Basım, İstanbul: Say Yayınları.
- Donovan, Josephine. (2001). *Feminist Teori*, Amerikan Feminizminin Entelektüel Gelenekleri, (Çev. Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek, Fevziye Sayılan), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Egri, Lajos. (1996). *Piyas Yazma Sanatı*, Çeviri Suat Taşer , İstanbul: Papyrus Yayınları.
- Foucault, Michel. (2003). *Cinselliğin Tarihi*. Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Gümüşoğlu, Firdevs. (2009). “Ders Kitaplarındaki Cinsiyetçiliğin Seksen Yıllık Serüveni”. (http://www.huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/SayfaDosya/ders_kitaplarindakicinsiyetcilik.pdf. 26.01.2009)
- Keser, Gülfıdan. (2007). *Sabahattin Kudret Aksal'ın Tiyatroları ve Tiyatroculuğu*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- Millett, K. (1973). *Cinsel Politika*, (Çev. Seçkin Selvi), İstanbul: Payel Yayınevi.
- Morreall, John. (1987). *The Philosophy of Laughter and Humor*. Newyork, USA: State University of New York Press.
- Özata Dirlikyapan, Jale. (2015). “İnsana Tutulan Dönüştürücü Bir Ayna: Sabahattin Kudret Aksal Tiyatrosu (A Converting Mirror to The Human Being: Plays of Sabahattin Kudret Aksal”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal Of International Social Research)*, Cilt: 8 Sayı: 36 Volume: 8, Issue: 36, Şubat 2015, www.sosyalarastirmalar.com, ISSN: 1307-958.
- Özmen, Y. Deniz. (2008). *Melih Cevdet Anday ve Sabahattin Kudret Aksal Tiyatrosunda Kadın-Erkek İlişkileri*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sahne Sanatları Anasanat Dalı, Tiyatro Sanat Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: s. 74.
- Şener, Sevda. (2016). “Tiyatro Eserlerimizde Kadın İmajı ve Kadın Sorunları” (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1242/14183.pdf>. 26/02/2016, s. 4).
- Soysal, Deniz. (2009). “R. W. Connell’in Cinsiyetler Arası İlişkilerde Temel İktidar Yapıları Kuramı”. *Tabula Rasa Felsefe&Teoloji*. (Print) Yıl:9 Sayı: 27 Eylül-Aralık 2009, (Online) Yıl: 1 Sayı:1 Eylül-Aralık 2014, s.16.

Yılmaz, Arif. (2005). “Sabahattin Kudret Aksal’ın Hikâyeleri”, *Türk Dili*, Eylül 2005, s. 30.

Yüksel, Ayşegül. (1993).“Duygu ve Düşüncenin, Şiirin İmbiğinden Damıtılan Özü ”. *Milliyet Sanat*. 1 Mayıs, c.59, S.311.

*NAUKA O KNJIŽEVNOSTI
PRIKAZI I OSVRTI*

Dijana Hadžizukić

BAŠOVIĆEVO RAZOTKRIVANJE MASKI DRAMSKOG SUBJEKTA

(Almir Bašović, *Maske dramskog subjekta: govoreći subjekt i autorska pozicija na primjeru drame s kraja XIX i početka XX stoljeća*, Buybook, Zagreb/ Dobra knjiga, Sarajevo, 2015.)

Maske dramskog subjekta Almira Bašovića dobrodošla je studija u našoj književnokritičkoj literaturi, kako svojom temom i naučno –metodološkim promišljanjem, tako i načinom na koji je jezičko – stilski oblikovana. Naime, monogo je više studija objavljeno o romanu i poeziji, dok su proučavanja drame i pozorišta nešto rjeđa. Drugi kvalitet, koji sam pomenula, tiče se jezika Bašovićeve knjige, a izaziva kod mene radost, zbog toga što je u poplavi teorijski prenapuhanih i gotovo nečitljivih knjiga objavljena jedna koju možemo čitati bez napora i sa istinskim čitalačkim zadovoljstvom u tekstu. To nikako ne znači odsustvo književne nauke, već njeno vješto korištenje u vlastitoj analizi; ovdje teorija i terminološki instrumentarij nisu sami sebi svrha već oruđe vješto iskorišteno u radu na umjetničkom tekstu. U prilog naučnoj utemeljenosti ove knjige govori i 885 fusnota te izuzetno obimna bibliografija.

Almir Bašović u svojoj se studiji prihvatio veoma teške teme: kako odgovoriti na pitanje koji glas u drami je glas autora? Ili, kako autor u dramski tekst unosi vlastiti glas? Podnaslov *Maski dramskog subjekta* glasi: Govoreći subjekt i autorska pozicija na primjeru drame s kraja XIX i početka XX stoljeća, dajući tako i vremenski i problemski okvir knjige. Bašović najprije razmatra historijat književnosti, kao i stavove različitih teoretičara o problemu autora dramskog teksta navodeći da svi oni od Platona i Aristotela, pa dalje, smatraju da drama spada u forme u kojima govore likovi, a ne autori. Upravo stoga, smatram teškim pitanjem: Ko ovdje govori?, koje Bašović postavlja radeći na

drami. S obzirom na to da je pitanje fokalizacije i tačke gledišta karakteristično za pripovjednu prozu, Almir Bašović će neprekidno insistirati na poređenju drame sa pripovjednom prozom, vodeći se uvjerenjem „da se dva fenomena koji su po nečemu slični najlakše mogu razumjeti povlačenjem paralele među njima, pri čemu će do izražaja doći i razlike“. Što se vremenskog okvira tiče, Bašović je odabrao period karakterističan za velike promjene u cjelini književnoumjetničkog stvaranja, a posebno u drami u kojoj baš tada, dramski subjekt preobražava svoje lice, ili, mijenja svoju masku (kako autor piše).

Prvi dio knjige podijeljen je na tri poglavlja: Govoreći subjekt i autor; Govoreći subjekt i autorska pozicija u književnom djelu; Govoreći subjekt i autorska pozicija u dramskom književnom djelu; dok je drugi dio knjige, ili četvrto poglavlje, posvećeno konkretnoj analizi dramskih tekstova Bernarda Šoa, Oskara Vajlda, Artura, Antuna Pavloviča Čehova i Miroslava Krleže.

Razmišljajući o autoru i njegovim maskama, Bašović ukazuje na prijelomne trenutke u shvatanju ovog pojma skrećući pažnju na maske koje autor sam stavlja, kao i one koji su drugi stavljali na njegovo lice. Kako autor, u današnjem poimanju tog pojma, nastaje u renesansi, Bašović smatra da se pitanje autora kao pitanje o odnosu između čovjeka koji se iskazuje kroz govor i konvencija jezika kojima govornik podliježe, postavlja i danas. U tom smislu, temeljna promjena nastaje kada se uvede jedinstveni referentni centar – pogled, čija se percepcija, opet, drastično mijenja u vrijeme poststrukturalizma koji daje primat jeziku. Prateći odnos prema autoru kod različitih teoretičara, Bašović ističe Levi Strosa i njegovo mišljenje da je autor samo neko ko organizira materijal ili Eliota po kojemu je pjesnik spremište osjećaja, izraza i slika koji će biti objedinjeni kad se svi djelići sklope. Za Šklovskog je autor dinamički oblik u odnosu na materijal, dok po Bahtinu, autora određuje „arhitektonski čvrst i dinamički živ odnos autora prema junaku“. I tako dalje... sve do Bašovićevog zaključka da je autor uvijek osoba, ma kako ga definirali, a govoreći subjekt kao dio svijeta književnosti – uvijek fikcionalan.

Nakon veoma opširne analize pozicije govorećeg subjekta u književnom djelu općenito, Almir Bašović dolazi do pitanja dramskog teksta i autorske pozicije u njemu. Iako autor nikad nije podudaran sa govorećim subjektom, njegovo se prisustvo ne da izbrisati iz književnog teksta. Mjesto na kojem se granica između stvarnosti i fikcije uspostavlja jeste okvir, koji je, ujedno, i mjesto

susreta govorećeg subjekta i autorske pozicije. Jer, kako je rekla Kejt Hamburger, drama se i definira kao fikcija u kojoj je pripovjedačka funkcija ravna nuli. Govoreći subjekt u drami je konkretiziran i ostvaruje se u radnji koju vrši svojim govorom. Iako se čini da likovi sami sebe iskazuju – iza svega, makar i potpuno nevidljiv, stoji autor, a sam okvir teksta uvijek je povezan sa epohom unutar koje je umjetničko djelo nastalo.

Slijede poglavlja: Maska dramskog subjekta i dramska radnja; maska dramskog subjekta i dramski lik; te, Maske dramskog subjekta i komunikacijski niz. „Razlike između autora koji naglašavaju važnost dramske radnje i autora koji naglašavaju važnost dramskog lika za odnos govorećeg subjekta i dramske pozicije, reletiviziraju se ukoliko ovaj odnos uključimo u komunikacijski niz“ – kaže Bašović, a što će ga konačno dovesti do zaključka da govoreći subjekt postoji samo u drami, da on nema osobina izvan drame, te da se u socijalni prostor projicira naknadno upravo preko odnosa: autorska pozicija – uživaoci.

U, po mom mišljenju, najznačajnijem dijelu ove knjige, Bašović propituje nekoliko drama iz vremena kad se govoreći subjekt počeo raspadati i gubiti svoje granice, a što je neodvojivo od statusa autora i pojave institucije reditelja.

Zanat gospođe Waren, Džordža Bernarda Šoa je drama koja ukazuje na ograničenja drame koja se bavi društvenim tabuom. Za razliku od klasične tragedije koja donosi uzvišeno ljudsko biće u simboličkoj radnji koja je uvijek povezana sa općim istinama u svijetu, Šoova junakinja „na lice kao mjesto pojedinačnosti navlači masku radnog čovjeka, a svoju pojedinačnost gubi svodeći se na pripadnost firmi u kojoj radi“.

U drami Oskara Vajlda *Važno je biti Ernest*, Bašović u stalno ponavljajućim aforizmima prepoznaje prisustvo autorske pozicije. Također, u ovom se komadu gube jasne granice među perspektivama likova, jer oni postaju funkcije za iznošenje autorove duhovitosti i njegovog odnosa prema viktorijskom društvu. Ono što određuje čovjeka kao pojedinca – njegovo ime – kod Vajlda postaje mjesto razaranja identiteta i pretvara se u modu.

Naredna drama kojom se Bašović bavi jeste *Kolo* Artura Schnitzlera, a u kojoj on prepoznaje sličnosti sa statusom subjekta u srednjovjekovnoj slici svijeta. U *Kolu* likovi nemaju imena, nisu individualizirani niti psihologizirani. Dijalozi su prividni, radnja se ponavlja, a ličnosti samo funkcije dramske radnje. Ovaj komad „očigledno najavljuje antiaristotelovsku pobunu u dramaturgiji

XX stoljeća, pobunu koja naprimjer kroz takozvanu Novu britansku dramu traje i danas.“ Kako u ovoj drami lik nema pojedinačnost, može se govoriti o „navlačenju iste maske na različita dramska lica“, a autor može postati samo „objekt čitanja“, zaključuje Bašović.

Čehovljeva drama *Višnjik* prvi je komad koji uvodi dijalog kao temeljnu formu međusobnog nerazumijevanja likova. Centralna tema je višnjik a kako drama završava njegovom smrću, može se reći da je u pitanju komad ostvaren u ironijskom modusu. S druge strane, Krležina drama *Gospoda Glembajevi*, riječima Karahasana, dosljedno je izvedena parodija Sofoklove tragedije *Edip*. Leone Glembaj se kao subjekt ne uspostavlja govorom; kada prepozna sebe kao Glembaja, on djeluje te se na taj način u vanjskom svijetu prepoznaje kao pravi Glembaj – ubica. Almir Bašović ističe: „U Krležinoj didaskaliji na početku trećeg čina stoji da Leone crta ugljenom posmrtnu masku svog oca. Cijepajući kasnije tu sliku/posmrtnu masku, Leone kao da upozorava na neke osobine koje karakteriziraju masku subjekta u drami XX stoljeća.“

Na kraju, Bašović zaključuje: Igrajući klasičnu tragediju glumci su na licu nosili maske čime je upućivanje na univerzalno bilo olakšano, u Šekspirovo vrijeme „glumački glas se umeće između govorećeg subjekta i autorske pozicije, i taj je glas u najvišoj mjeri povezan sa prostornim odrednicama pozorišne predstave i tematiziranjem samih pozorišnih konvencija, sa narušavanjem okvira i pukotinom koja se pojavljuje u odnosu govoreći subjekt – autorska pozicija.“

Pomnom analizom izabranih drama s kraja XIX i početka XX vijeka, Almir Bašović je kako za čitatelje iz uže naučne oblasti i studente, tako i za širu čitalačku publiku skinuo maske sa dramskog teksta i pokazao svoje umijeće pišućeg subjekta.

UPUTA AUTORIMA

Radovi trebaju biti pisani u standardnom formatu A4 (prored 1.5, font *Times New Roman*, veličina slova 12). Napomene i fusnote stoje na dnu stranice, a ne na kraju teksta i pišu se preredom 1.

Rukopis mora sadržavati sljedeće dijelove:

Naslovna stranica: ime i prezime autora, ustanova u kojoj autor radi, adresa, e-mail adresa, naslov rada, podnaslov rada.

Prva stranica i dalje: naslov; (podnaslov); sažetak; ključne riječi na jeziku na kojem je rad napisan; integralni dio teksta; zaključak koji se piše na kraju integralnog dijela teksta, i to na jeziku na kojem je rad napisan i na stranom jeziku (ako je djelo pisano, npr, na bosanskom, zaključak ili sažetak pišu se i na bosanskom i na engleskom ili njemačkom ili kojem drugom stranom jeziku, a ako je pisano, npr, na engleskom, zaključak ili sažetak pišu se i na engleskom i na bosanskom, odnosno, ako je rad pisan na njemačkom, zaključak ili sažetak pišu se i na njemačkom i na bosanskom, odnosno engleskom i sl); spisak citiranih izvora i literature. Autori su, također, dužni poslati obavezan prijevod naslova i ključnih riječi na engleskom jeziku.

Poželjno je da rad, ako ima potrebe, bude razvrstan po pojedinim poglavljima i odjeljcima, radi cjelovitosti i preglednosti. Naslov se piše velikim slovom, a poglavlja i odjeljci pišu se malim masnim slovima, s tim da se naslov piše veličinom 14, a ostala poglavlja i odjeljci veličinom 12.

Navodi i citati u radu sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja te broja stranice, iako se nekad broj stranice može izostaviti, ako je to irelevantno, i to sve u zagradama, npr. (*Bourdieu 1992*) ili (*Bourdieu 1992: 158*), odnosno, ako je prezime autora integrirani dio teksta, onda se piše npr. ...*Bourdieu (1992: 158)*. Kraći citati (do 4 reda) navode se otvorenim i zatvorenim navodnim znacima, a ako je u pitanju citat duži od 4 reda, onda se citat oblikuje kao poseban odlomak, odvojen praznim redom od ostatka teksta, uvučeno i kurzivom, bez navodnih znakova, radi uočljivosti. Fusnote se ostavljaju za naknadne i dodatne informacije, a ne za bibliografske potrebe.

Spisak izvora i literature piše se na novoj stranici, abecednim redom prema prezimenima, svaka jedinica u novom redu. Ime autora može se pisati punim oblikom ili dati inicijal – bitno je biti konzistentan u navođenju. Ako je u jednoj godini objavljeno više radova istog autora, onda se uz godinu izdavanja piše i malo slovo, npr. (2001, 2001a); ako je u pitanju citat iz nekog časopisa ili ako je u pitanju citat u kojem je više autora, onda postoji specifičniji princip navođenja bibliografskih podataka. Naslovi knjiga i časopisa pišu se kurzivom, a citirani članci iz časopisa pišu se pod navodnicima, npr:

Bourdieu, Pierre (1992): *Što znači govoriti*, Biblioteka “Psiha”, Zagreb.

Beaugrande, R. de, Dressler, W (1981): *Introduction to Text Linguistics*, “Longman”, London

Šator, Muhamed (2004): “Transmutacija srednjovjekovnog jezika u *Kamenom spavaču*”, *Književni jezik*, 22/1-2, 110-122.

PODACI O AUTORIMA

1. **Dr. Almir Marić:** Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru; e-mail: almir.maric@unmo.ba
2. **Dr. Salih Jalimam:** Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici; e-mail: jalimams@yahoo.com
3. **Dr. Faruk Taslidža:** Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru; e-mail: faruk.taslidza@unmo.ba
4. **MA Enes Dedić:** Institut za istoriju, Sarajevo; e-mail: enes.dedic@iis.unsa.ba
5. **Dr. Edim Šator:** Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru; e-mail: edim.sator@unmo.ba
6. **Dr. Memnuna Hasanica:** Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici; e-mail: memnunahasanica@gmail.com
7. **Dr. Amela Ćurković:** Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici; e-mail: acurkovic@web.de
8. **Dr. Belma Šator:** Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru; e-mail: belma.prndelj@unmo.ba
9. **Dr. sci. Jasmin Hodžić:** Institut za jezik, Sarajevo; e-mail: jasmin.hodzic@izj.unsa.ba
10. **MA Elmedin Zubović:** International University of Sarajevo; e-mail: ezubovic@ius.edu.ba
11. **Dr. Amira Sadiković:** Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu; e-mail: amira.sadikovic@ff.unsa.ba
12. **MA Gorica Stevanović:** International University of Sarajevo; e-mail: gstevanovic@ius.edu.ba

13. **Dr. Vladislava Gordić Petković:** Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu; e-mail: vladislava.gordic.petkovic@ff.uns.ac.rs
14. **Dr. Selma Raljević:** Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru; e-mail: selma.raljevic@unmo.ba
15. **Dr. Ljubica Matek:** Filozofski fakultet u Osijeku; e-mail: ljubica.matek@email.t-com.hr
16. **Jelena Pataki:** Filozofski fakultet u Osijeku; e-mail: jelena.pataki@gmail.com
17. **Mr. Sci Sandina Herić:** Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru; e-mail: sandina.heric@unmo.ba
18. **Dr. Öznur Özdarıcı:** Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırıkkale University; e-mail: oznur_ozdarici@hotmail.com
19. **Dr. Nurullah Ulutaş:** Muş Alparslan University; e-mail: nurullahulutas@gmail.com
20. **Emine Ulu:** Muş Alparslan University, Eğitim Fakültesi, Sos. Bil. Ve Türkçe Eğitimi Bölümü; e-mail: emineuluhcttpe@gmail.com
21. **Dr. Dijana Hadžizukić,** Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru; e-mail: Dijana.Hadzizukic@unmo.ba

